

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 16–17

ЧЕРКАСИ – 2013

УДК 811.161.2

ББК 81.411.1

Мовознавчий вісник: Зб. наук. пр. / МОН України.

Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького;

Відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2013. – Вип. 16–17. – 266 с.

ISBN 978-966-493-304-6

У збірнику наукових праць розглянуто актуальні проблеми фонетики й лексикології української літературної мови, діалектології й ономастики, словотвірної та граматичної систем мови, лінгвістики тексту та концептуального аналізу одиниць мови, лінгвостилістики та комунікативної лінгвістики.

Для викладачів, аспірантів і науково обдарованої молоді.

СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ:

Г. І. Мартинова, доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор);

М. І. Калько, доктор філологічних наук, професор;

О. О. Селіванова, доктор філологічних наук, професор;

П. Ю. Гриценко, доктор філологічних наук, професор;

В. П. Олексенко, доктор філологічних наук, професор;

М. І. Степаненко, доктор філологічних наук, професор;

Є. Сиротюк, доктор філологічних наук, професор (Польща);

О. Тімко-Дітко, доктор філологічних наук, професор (Хорватія);

І. М. Чумак-Жунь, доктор філологічних наук, професор (Росія);

З. М. Денисенко, кандидат філологічних наук, доцент;

В. В. Калько, кандидат філологічних наук, доцент;

Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент;

Л. О. Пашіс, кандидат філологічних наук, доцент;

Л. В. Шитик, кандидат філологічних наук, доцент.

Відповідальний секретар – Т. В. Щербина, кандидат філологічних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:

З. М. Денисенко, кандидат філологічних наук, доцент.

Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

А. П. Загнітко, доктор філологічних наук, професор;

Н. І. Іваницька, доктор філологічних наук, професор.

Адреса редакційної колегії:

18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 81, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, ННІ української філології та соціальних комунікацій.

Видання затверджено ВАКом України як фахове з філологічних наук (рішення президії ВАК України від 26.05. 2010 р., постанова 1-05/ 5).

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 3 від 1 лютого 2013 року)

Засновник

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького Свідоцтво про державну реєстрацію друкованих засобів масової інформації КВ № 12092-963Р від 11.12.2009 р.

За зміст публікації відповідальні автори.

ЗМІСТ

ФОНЕТИКА. ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ОНОМАСТИКА

<i>Ірина Савченко</i> СКЛАДНІ ВИПАДКИ КОМБІНАТОРНИХ ЗМІН ПРИГОЛОСНИХ У ПОТОЦІ МОВЛЕННЯ.....	5
<i>Агафія Мукан, Тетяна Гаврилова</i> ЗАУВАГИ ДО ЕТИМОЛОГІЇ АНТРОПОНІМА <i>МУКАН</i>	13
<i>Валентина Шульгіна</i> ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ДИСКУРСУ.....	20
<i>Алла Таран</i> ВИЯВИ ТЕНДЕНЦІЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	27

ДАЛЕКТОЛОГІЯ

<i>Ганна Мартинова</i> АСИМІЛЯТИВНО-ДИСИМІЛЯТИВНІ ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ.....	38
<i>Тетяна Щербина</i> СПЕЦИФІКА ВИЯВУ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ РОДУ Й ЧИСЛА ІМЕННИКІВ У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ.....	48
<i>Олена Юсікова</i> ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СЕМАНТИКОЮ ДІЄСЛОВА <i>КЛАСТИ</i> В ГОВІРЦІ СЕЛА БОГДАН РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	56
<i>Андрій Колесников</i> ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРКИ С. ПЕТРІВКА ТАРУТИНСЬКОГО Р-НУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛ.....	62
<i>Ольга Кацімон</i> „ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” (1921) В. СІМОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ.....	75
<i>Тетяна Кукса</i> ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНА КВАЛІФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК КРИМУ.....	82

СЛОВОТВІР

<i>Людмила Лонська</i> ПРЕФІКСАЛЬНИЙ СЛОВОТВІР БУТТЄВИХ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	93
<i>Оксана Кушлик</i> ОСОБЛИВОСТІ ТИПОВОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ КАУЗАТИВНИХ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗМІНИ КОЛЬОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....	103
<i>Лариса Кислюк</i> ОСВОЄННЯ НОВОЇ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ СИСТЕМОЮ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ.....	112
<i>Юлія Романюк</i> СЛОВОТВОРЧІ РЕСУРСИ СТРУКТУРУВАННЯ СИСТЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА.....	123
<i>Голуб О. М., Бондаренко О. М.</i> ВИСВІТЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СЛОВОСКЛАДАННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ.....	133

ГРАМАТИКА

<i>Микола Калько</i> АСПЕКТУАЛЬНА ПОВЕДІНКА ДІЄСЛОВА ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА.....	142
<i>Людмила Шитик</i> КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОСТІ В МОВОЗНАВСТВІ.....	151

<i>Зоя Денисенко</i>	УТВОРЕННЯ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ З АДИТИВНИМИ СМИСЛАМИ КОМПОНЕНТІВ .160
<i>Елена Шахова</i>	ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫЕ ФОРМЫ ИМЕНИ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО СМЫСЛА «ПРОСТРАНСТВО».....168

ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА

<i>Елена Селиванова</i>	КОНТЕКСТ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИАЛОГА В ПОЭМЕ Н. В. ГОГОЛЯ «МЕРТВЫЕ ДУШИ».....176
<i>Тетяна Бабич</i>	СЕМАНТИКА КОЛЬОРАТИВІВ У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ Л. В. КОСТЕНКО.....182
<i>Лариса Кардаш</i>	ПРОТИСТАВЛЕННЯ З ЕКСПЛІЦИТНО ПРЕДСТАВЛЕНИМ ЛИШЕ ОДНИМ КОМПОНЕНТОМ188
<i>Лідія Прокопович</i>	«ДЗВЕНЯТЬ СВІТІВ ОБЛЕДЕНІЛІ ДЗБАНИ» (екзистенційне смислове наповнення номінації <i>світ</i> у поетичній мові другої половини ХХ ст.).....196
<i>Ліана Козяревич</i>	ФАСЦИНАЦІЯ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ВИД МІЖСОБИСТІСНОГО КОНТАКТУ В АНГЛОМОВНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ.....206
<i>Людмила Завальнюк</i>	ЗАСОБИ МОВОТВОРЧОСТІ В РОМАНІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА213 «ЧОТИРИ БРОДИ»

КОГНІТОЛОГІЯ. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

<i>Валентина Калько</i>	ВЕРБАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ <i>МАТИ</i> В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ.....221
<i>Галина Ярошенко</i>	МОДУСНА МОТИВАЦІЯ ДЕРИВАТИВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ ПРО КОХАННЯ230
<i>Тамара Слободинська</i>	ПРО ЗМІСТ ВИСЛОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МОДЕЛЕЙ СПІЛКУВАННЯ.....236
<i>Світлана Ігнат'єва</i>	ТИПИ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОНАЛЬНОСТІ В ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ241
<i>Олена Цапок</i>	ПУНКТУАЦІЙНІ ПОМИЛКИ В ІНТЕРНЕТ-ВИДАННЯХ.....250

АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ

<i>Оксана Іванченко</i>	ТЕМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ КНИЖОК ДЛЯ ДІТЕЙ У РАДЯНСЬКИЙ ЧАС.....257
-------------------------	--

ФОНЕТИКА. ОНОМАСТИКА

УДК 811.161: 81'342

Ірина Савченко

СКЛАДНІ ВИПАДКИ КОМБІНАТОРНИХ ЗМІН ПРИГОЛОСНИХ У ПОТОЦІ МОВЛЕННЯ

У статті висвітлено складні випадки комбінування фонетичних явищ у мовленнєвому потоці, з'ясовано природу накладання звукових одиниць при їхній вимові, описано причиново-наслідковий характер звукових взаємовпливів. Виявлено, що в результаті коартикуляції суміжні звуки змінюють свої якісні та кількісні характеристики, тому одне фонетичне явище може стати причиною появи іншого: акомодация породжує асиміляцію, асимілятивна зміна – консонантне подовження чи стягнення, спрощення в групах приголосних – асимілятивні процеси або подовження приголосних тощо. Засвідчено також складні випадки подвійних уподібнень та потрійних взаємовпливів: акомодация – асиміляція – асиміляція, асиміляція – асиміляція – консонантне стягнення тощо. Проаналізовано окремі випадки розбіжностей у фонетичному відтворенні слів із складними випадками комбінаторних змін у потоці мовлення в сучасних орфоепічних словниках.

Ключові слова: фонетичне явище, звукові варіанти, комбінаторна зміна, комбінування фонетичних явищ, подвійні комбінування звуків, потрійні комбінування звуків, акомодация, асиміляція, чисті типи асиміляції, змішані типи асиміляції, повна асиміляція, консонантне подовження, консонантне спрощення, стягнення приголосних, коартикуляція, причиново-наслідкові відношення.

У потоці мовлення суміжні звуки рідко функціонують ізольовано. Всередині слова, а часто й на межі слів артикуляція звукових одиниць певним чином видозмінюється: рекурсія попереднього звука та екскурсія наступного звука взаємодіють, якісно чи й кількісно впливаючи одна на одну. У результаті цих коартикуляційних змін окремі фонемні та фонемосполучення виявляються у своїх алофонах (звукових варіантах), зумовлених позицією в слові (позиційні звукові варіанти) та звуковим оточенням (комбінаторні варіанти), що й визначає **постановку проблеми**. **Аналізуючи останні дослідження і публікації**, зазначимо, що ці питання детально висвітлено в наукових розвідках Н. І. Тоцької [8]. Природу фонетичних явищ не лише якісного характеру (акомодация, асиміляція, дисиміляція), але й кількісного (консонантне спрощення,

подовження та стягнення) описано В. В. Бондаренко [1, с. 194–212]. В. М. Брахнов на основі експериментальних даних різнобічно висвітлив явище дзвінкості / глухості в консонантизмі української мови, визначив межі поширення асимілятивних процесів за участю голосу для дзвінких і глухих приголосних у різних позиціях [2]. Механізм звукоутворення при асимілятивних процесах в усному мовленні, а також новий підхід до класифікації явища асиміляції приголосних в українській мові за артикуляційно-акустичними ознаками представлено в наших працях [4; 5; 6; 7].

В усному літературному мовленні виявлено чимало випадків подвійних, а то й потрійних фонетичних взаємовпливів, накладання фонетичних явищ, появи однієї комбінаторної зміни внаслідок іншої, що добре ілюструють сучасні орфоепічні словники (1; 2). Проте в українському мовознавстві відсутні спеціальні праці з ґрунтовним аналізом складних випадків комбінаторних змін у потоці мовлення, а цього матеріалу бракує фонетистам-практикам, викладачам та ін. **Актуальність теми дослідження** й зумовлена інтересом науковців-теоретиків та філологів-практиків до вивчення цих важливих проблем. Тому **мета нашої статті** – описати випадки накладання фонетичних явищ в українській мові, засвідчені сучасними лексикографічними працями відповідного типу (1; 2) та мовленнєвою практикою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комбінування фонетичних явищ можна типологізувати за такими двома ознаками: 1) за кількістю фонетичних взаємовпливів та 2) за причиново-наслідковим характером (одна комбінаторна зміна спричинює іншу: акомодация – асиміляцію, спрощення приголосних – їхнє подовження тощо).

За першою класифікаційною ознакою виявлені в сучасному мовленні фонетичні комбінування умовно диференціюємо на подвійні (коли одне фонетичне явище спричинює появу іншого) та потрійні комбінування (при яких відбувається ланцюжок впливів: одне явище сприяє появі іншого, а в результаті виникає ще одна звукова зміна).

Подвійні комбінування фонетичних явищ, які передбачають вияв однієї комбінаторної зміни в результаті іншої, схематично можна представити так: 1) акомодация → асиміляція; 2) асиміляція → консонантне подовження; 3) консонантне спрощення → асиміляція; 4) консонантне спрощення → подовження приголосних тощо.

Випадків, коли акомодация спричинює асимілятивну зміну, зокрема асиміляцію за палатальністю, в українському мовленні небагато. В основному перед пом'якшеними губними можуть уподібнюватися за м'якістю, хоч і непослідовно, передньоязикові [з], [с], [в], [ц]. Так, у словах *свято*, *цвіт*, *дзвякнути*, *спів*, *сміх*, *сміття*, *цвірінькати*, *світанок* та деяких інших асиміляцію за палатальністю засвідчено як у живому мовленні, так і в лексикографічних дослідженнях: /с'вато/ – [с'в+ато], /цвіт/ – [ц'в+ім], /в'вакнути/ –

[**v**'*в+акнути*], /*спів*/ – [с'п+i8], /*смix*/ – [с'm+ix], /*смim'm'a*/ – [с'm+i'm':a] (тут і далі м'якість приголосних позначаємо – ', а пом'якшення – +). Проте в більшості випадків слововживання цей тип уподібнення в сучасних орфоепічних словниках не підтверджено, як-от: [*зм+i'йа*], [*с'п+iл'i*], [*асп+i'рин*], [*асп+i'рант*], [*бе''з'в+iр'йа*], [*'безм+ip*], [*сп+ip*], [*с'п+iл'но*] тощо.

Доцільно згадати міркування М. Ф. Наконечного щодо відсутності палаталізації звуків у мовленнєвому потоці. По-перше, [д], [т], [з], [с], [**v**] перед губними з наступним [i] не пом'якшуються в тих випадках, коли цей [i] походить з [o] та чергується з ним у сучасній українській мові, наприклад: *двір* – *двору*, *твір* – *твору* тощо. Друге зауваження М. Ф. Наконечного пояснює відсутність асиміляційного пом'якшення кінцевого префіксів **від-**, **під-**, **над-**, **перед-**, **без-**, **роз-**, **з-**, **об-** перед наступним м'яким чи напівпом'якшеним приголосним кореня: [*в+iδ'в+iдати*], [*над'б+iгти*], [*роз'в+iдати*]. Щоправда, дослідник не завжди послідовний, оскільки згадує випадки м'якої вимови приголосних у цих префіксах: *віддячити* – /*віддЗa'чити*/ – [*в+i'δЗ:ачи'ти*], *відділ* – /*віддЗіл*/ – [*'в+iδЗ:іл*], *відтягти* – /*відтЗaг'ти*/ – [*в+iδЗтЗaг'ти*] [3, с. 207–208]. Сучасні ж орфоепічні словники засвідчують явище асиміляції за палатальністю у словах типу: *відтісняти*, *відтінений*, *відтіля* (1, с. 111; 2, с. 228).

Відзначимо, що передньоязикові приголосні [р], [ж], [ч], [ш], [ц], задньоязикові [г], [к], [х], глотковий [ґ], губні [б], [п], [в], [м], [ф] асиміляційного впливу за м'якістю не сприймають і в позиції перед м'яким чи пом'якшеним приголосним залишаються твердими, наприклад: [*зрЗіст*], [*дрЗі'мати*], [*'зустрЗіч*], [*з'рЗізати*], [*'мотрЗа*], [*'устрЗі*], [*укрЗі'пнути*], [*'к'в+ітка*], [*'клЗітка*], [*'клЗатва*], [*флЗірт*], [*шп+інга'лет*], [*'шурх+іт*], [*'йач'м+інЗ*], [*крЗі'пак*], [*мат'в+i*], [*δ'рЗіжц+i*], [*шче''δ'рЗі8ка*] тощо.

Взаємодію фонетичних явищ якісного характеру (акомодації) та кількісного плану (подовження приголосних) представляє невелика кількість іменників середнього роду на -**я**, кінцевим приголосним основи яких є /**ж**/, /**ч**/, /**ш**/, як-от: *роздоріжжя* – /*роздо'рЗіжжа*/ – [*роздо'рЗіж+:a*] (фонемосполучення /**жжа**/ виявляється у звуковому варіанті [**ж+:a**]), *клоччя* – /*к'лочча*/ – [*к'лоч+:a*], *гілляччя* – /*г'іл'л'ачча*/ – [*г+i'л':ач+:a*] (буквосполучення **ччя** співвідносне з фонемосполученням /**чча**/, що реалізується комбінаторним варіантом [**ч+:a**]), *затишшя* – /*за'тишша*/ – [*за'тиш+:a*], *піддашшя* – /*п'i'ддашша*/ – [*п+i'д:аш+:a*] (звукосполучення [**ш+:a**] є комбінаторним варіантом фонемосполучення /**шша**/) тощо.

Найбільшу кількість випадків, коли одне фонетичне явище спричинює появу іншого, становлять слова з фонетичним подовженням, що виникло в результаті повної асимілятивної зміни чистого типу, зокрема:

1) асиміляції за дзвінкістю, що відбувається в сполученні приголосних “глухий + дзвінкий” у числівнику *п’ятдесят* (*/п’ятде/c’ат/* – [*п’яд:е^д/с’ат*]) і спільнокореневих словах типу: *п’ятдесятип’ятиріччя*, *п’ятдесятиліття*, *п’ятдесятирічний* тощо;

2) асиміляції за глухістю, яка охоплює сполучення приголосних “дзвінкий + глухий” і реалізується комбінаторним варіантом – подовженим глухим [с:], наприклад: *зсеред* – */з/серед/* – [*с:ер^д*], *зсихання* – */зси/хан’н’а/* – [*с:и^лхан’:а*], *зсутулений* – */зсу/тулений/* – [*с:у/туле^нни*)], *зсохнутися* – */з/сохнутис’а/* – [*с:охнутис’а*];

3) асиміляції за місцем творення, при якій, по-перше, зубний [с] разом із наступним піднебінно-зубним [ш] утворюють при вимові подовжений піднебінно-зубний [ш:] (*допаши* – */до/паши/* – [*до/паш:и*]), *заріши* – */зар’іши/* – [*зар’иш:и*]) і, по-друге, зубний [з] перед піднебінно-зубним [ж] зазнає повної асиміляційної зміни – [ж:] (*з житом* – */з/житом/* – [*ж:итом*]), *без жнив* – */безж’нив/* – [*бе^жж’:ни*]), *розжувати* – */розжу/вати/* – [*рож:у/вати*]).

Фонетичне подовження може бути наслідком і повного уподібнення змішаного типу, зокрема:

1) асиміляції за способом творення, що передбачає взаємодію зімкненого [т] й африкати [ц] і перетворення їх у подовжену африкату [ц:], наприклад: *похватцем* – */похвацием/* – [*п’охвац:ем*], *коритце* – */коритце/* – [*коритц:е*];

2) асиміляції за місцем творення і палатальністю, яка охоплює: а) реалізацію фонемосполучення /чц’/ у комбінаторну зміну [ц’:], у якій взаємодіють твердий піднебінно-зубний [ч] та м’який зубний [ц’], як-от: *випічці* – */випічці’і/* – [*випічці’:і*], *булочці* – */булочці’і/* – [*булочці’:і*], *дивачці* – */ди/вачці’і/* – [*ди/вачці’:і*], *лисичці* – */ли/сичці’і/* – [*ли^лсичці’:і*]; б) зміну /шс’/ → [с’:], при якій виявлено вплив м’якого зубного [с’] на попередній твердий піднебінно-зубний [ш]: *вагаєшся* – */ва/гайеш’а/* – [*ва/гае^с’:а*], *погодишся* – */по/годишся/* – [*по/годи^с’:а*], *сторонишся* – */сторониш’а/* – [*стороні^с’:а*], *надієшся* – */на/д’ійеш’а/* – [*на/д’ійе^с’:а*], *дивуєшся* – */ди/вуйеш’а/* – [*ди^лвуйе^с’:а*] тощо;

3) асиміляції за місцем і способом творення, коли зубний зімкнений [т] разом із наступною піднебінно-зубною африкатою [ч] реалізується подовженою піднебінно-зубною (за місцем творення) африкатою (за способом творення) [ч:], наприклад: *заробітчанин* – */заробітчанин/* – [*заробітч:ани^н*], *дотчу* – */дотчу/* – [*дотч:у*], *сітчастий* – */сітчастий/* – [*сітч:асті*]);

4) асиміляції за способом творення і палатальністю, яка охоплює випадки реалізації фонемосполучення /тц’/ комбінаторною зміною [ц’:] (взаємодіють твердий зімкнений [т] і м’яка африката [ц’]), як-от: *акробатці* – */акробатці’і/* – [*акробатці’:і*], *брюнетці* – */бр’унетці’і/* – [*бр’унетці’:і*], *десятиці* – */де/c’атиці’і/* – [*де^с/с’аці’:і*];

5) асиміляції за глухістю і палатальністю, що передбачає реалізацію /зс'/ у [с':] (подовження приголосних спричинюють звуки – твердий дзвінкий [з] та м'який глухий [с']), наприклад: *зсістися* – /з'с'істися/ – [с':істис'а], *зсілий* – /з'с'ілий/ – [с':іли], *з сіном* – /з'с'іном/ – [с':іном], *з сіллю* – /з'с'іл'л'у/ – [с':іл':у], *з сім'єю* – /з'с'ім'йейу/ – [с':ім'йейу] тощо;

б) асиміляції за дзвінкістю і твердістю, властивої звукосполученню “глухий м'який + дзвінкий твердий”, як-от: *п'ять десятків* – /п'ят'дес'атків/ – [п'йад':e^uс'атк+iɔ] ([т'д] → [д'д] → [д':]).

Асимілятивні процеси в мовленні, проте, самі можуть виникати в результаті консонантного спрощення. Причиново-наслідкові відношення між явищами кількісного характеру (спрощення в групі приголосних) та якісного (уподібнення приголосних) репрезентують такі три різновиди: 1) консонантне спрощення → асиміляція за палатальністю, 2) консонантне спрощення → асиміляція за дзвінкістю, 3) консонантне спрощення → асиміляція за місцем творення.

У низці слів, за законом милозвучності української мови, у звукосполученнях [стц'], [нтц'], [зцц'] під час вимови випали [т] та [д], поряд стали звуки [сц'], [нц'], [зц']; потім м'який [ц'] уподібнив за палатальністю попередні тверді [с], [н], [з]. Наприклад: *гітаристці* – /гіта'ристц'і/ – [ɣ+ита'рис'ц'і]; *шахістці* – /ша'хістц'і/ – [шад'х+іс'ц'і], *юристці* – /йу'ристц'і/ – [йу'рис'ц'і] ([стц'] → [сц']); *курсантці* – /кур'сантц'і/ – [кур'сан'ц'і]; *офіціантці* – /офіц'іантц'і/ – [оф+іц'іан'ц'і] ([нтц'] → [н'ц']); *поїзди* – /по'йізц'і/ – [по'йіз'ц'і] ([зцц'] → [зц']). У числівнику *шістдесят* і похідних від нього *шістдесятиліття*, *шістдесятилітній* спрощення [т] у звукосполучі [стд] спричинило уподібнення за дзвінкістю [стд] → [сд] → [зд]: /шістдес'ат/ – [ш+ізде^uс'ат], /шістдес'ати'л'ім'т'а/ – [ш+ізде^uс'ати'л'ім':а], /шістдес'ати'л'ітн'ій/ – [ш+ізде^uс'ати'л'ітн'і]. Консонантне спрощення є причиною уподібнення за місцем творення в слові *невістчин* (/не'вістчин/ – [не^uв+ішчи^eн]), оскільки внаслідок випадання [т] піднебінно-зубний [ч] впливає на зубний [с] і змінює його на піднебінно-зубний [ш].

Крім того, у результаті спрощення в групах приголосних може виникати й інше фонетичне явище – консонантне подовження, як-от: *шістсот* – /шіст'сот/ – [ш+i'c:ot]. У цьому слові фонемосполучення /стс/ реалізується комбінаторним виявом – подовженим звуком [с:] ([стс] → [сс] → [с:]).

Складним випадком комбінаторних змін у системі українського консонантизму можна вважати ланцюжкові уподібнення трьох приголосних, що стоять поряд: третій приголосний асимілює другий, другий уподібнює перший за однаковими чи й різними

артикуляційно-акустичними ознаками. Виявлено подвійну регресивну асиміляцію за місцем творення і палатальністю в дієслові наказового способу *не морщся* – /не^лморшч'а/ – [не^лморс'ц'с'а], у якому відбувся такий ланцюг асимілятивних змін: м'який зубний [с'] уподібнює попередній твердий піднебінно-зубний [ч] до м'якого зубного [ц'], який у свою чергу вплинув на твердий піднебінно-зубний [ш] і змінив його на м'який зубний [с'] (/шчс'/ → [с'ц'с']).

У прикметниках на **-ськ(ий)**, утворених від іменників із твірною основою на [-нд] (наприклад, *ісландський* від *Ісландія*, *голландський* від *Голландія*, *гренландський* від *Гренландія* тощо), М. І. Погрібний вбачає подвійне регресивне уподібнення /ндс'/ → [н^лс'], при якому третій із суміжних приголосних звук [с'] асимілює попередній [д] за способом творення і палатальністю, а проасимільований [н^л] у свою чергу уподібнює попередній звук [н] за палатальністю. Наприклад: [іслан'в'с'ки], [голан'в'с'ки], [гре^лнлан'в'с'ки] (1, с. 255, 141, 148). В “Орфоепічному словнику української мови” 2001–2003 рр. виявлено розбіжності в представленні асимілятивних змін у словах такого типу. Пор.: [іслан'в'с'ки^л] (лише асиміляція за способом творення і палатальністю), [голан'в'ки] (африкатизація двох суміжних [д] і [с']), [гре^лнлан'в'с'ки] (тут представлено дві асимілятивні зміни – асиміляцію за способом творення і палатальністю; асиміляцію за палатальністю) (2, I, с. 619, 324, 340).

Цікавим є випадок асимілятивних змін за дзвінкістю у слові *ексгумація* (від лат. *humus* – земля): дзвінкий [г] одночасно впливає на глухі [с] та [к], асимілюючи їх до парних дзвінких [з] та [':]: /ексгумац'ія/ – [е'згумац'ія]; у власних назвах *Імексбанк*, *Правексбанк* дзвінкий [б] уподібнює попередні [с] і [к] до відповідних [з] та [':]: /імексбанк/ – [іме'збанк], /н'равексбанк/ – [н'раве^л'збанк].

“Орфоепічний словник” М. І. Погрібного констатує ланцюжок змін у слові *підспівувач* (/підспівувач/ – [п+івс'п+ісп+і]): акомодация [дсп+і] → асиміляція за палатальністю [дс'п+] → асиміляція за способом творення [вс'п+]. На кінцевому етапі ланцюжка змін щільний [с'] впливає на попередній зімкнений [д] й перетворює його на африкату [в].

В. В. Бондаренко звертає увагу на зміни в слові *солдатський* [сол'дац'ки]. Окрім регресивної асиміляції [тс'] → [ц'с'], у слові, як вважає дослідниця, відбувається прогресивна за напрямком зміни асиміляція [ц'с'] → [ц'ц'], а потім стягнення [ц'ц'] до [ц'] (1, с. 201). Мовна практика та довідкова література засвідчують такі зміни в низці слів: *карпатський* [кар'пац'ки] (1, с. 263), *кельтський* [кел'ц'ки] (1, с. 267), *рекрутський* [ре^лк'руц'ки] (1, с. 489) тощо. Вважаємо, що в ланцюжку змін [тс'] → [ц'с'] → [ц'ц'] →

[ц'] почергово представлено уподібнення за способом творення і палатальністю (м'який щілинний [с'] асимілює попередній твердий щілинний [т] до м'якої африкати [ц']), новоутворений звук [ц'] впливає на наступний [с'] за способом творення, а звукосполучення [ц'ц'] зазнає консонантного стягнення, спричинюючи появу [ц'].

Важко вибудувати ланцюг змін у словах *хутчій* [ху^ч+i]), *хутчіш* [ху^ч+iш] (1, с. 601). Ймовірно, асиміляція за місцем і способом творення (йдеться про вплив піднебінно-зубної африкати [ч] на зубний зімкнений [т]) зумовила появу фонетичного подовження, а подовжений звук [ч:] під впливом голосного [і] палаталізувався внаслідок явища акомодатії. Так виник комбінаторний варіант [ч':]: [тчі] → [ч:і] → [ч':і].

Як **висновок**, зазначимо, що наше мовлення – живий ланцюг звуків, які в результаті коартикуляції змінюють свої якісні та кількісні характеристики. Взаємовпливи суміжних звуків ще недостатньо вивчені й описані, тому в подальших наукових студіях зупинимося на висвітленні інших випадків комбінування фонетичних явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В. В. Зміни звуків у мовному потоці / В. В. Бондаренко // Сучасна українська літературна мова : Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. – К. : Знання, 2010. – 270 с.
2. Брахнов В. М. Явище асиміляції в консонантизмі української мови / В. М. Брахнов. – К. : Наукова думка, 1970. – 103 с.
3. Наконечний М. Ф. Фонетика / М. Ф. Наконечний // Сучасна українська літературна мова / [за ред. Л. А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. 1. – С. 127–229.
4. Савченко І. С. Загальна типологічна характеристика консонантної асиміляції в українській мові / І. С. Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2009. – Вип. 9. – С. 62–68.
5. Савченко І. С. Змішані типи консонантної асиміляції за артикуляційно-акустичними ознаками / І. С. Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2007. – Вип. 5. – С. 41–49.
6. Савченко І. С. Чисті типи консонантної асиміляції за артикуляційно-акустичними ознаками / І. С. Савченко // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України ; Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – Вип. 6. – С. 136–147.
7. Савченко І. С. Явище консонантної асиміляції в українській мові : посібн. / І. С. Савченко. – Черкаси : ЧНУ, 2012. – 102 с.
8. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, фонологія, орфоєпія, графіка, орфографія / Н. І. Тоцька. – К. : Наук. думка, 1981. – 183 с.

ДЖЕРЕЛА

1. Орфоепічний словник / [укл. М. І. Погрібний]. – К. : Рад. школа, 1984. – 629 с.
2. Орфоепічний словник української мови : у 2-х т. / [уклад. : М. М. Пешак, В. М. Русанівський, Н. М. Сологуб та ін.] ; за ред. : М. М. Пешак, В. М. Русанівського. – К. : Довіра, 2001. – Т. 1. – 955 с. ; 2003. – Т. 2. – 978 с.

Одержано редакцією 07. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 14. 02. 2013 р.

Ірина Савченко

Сложные случаи комбинаторных изменений согласных в речевом потоке

В статье изложены сложные случаи комбинирования фонетических явлений в речи, определена природа наложения звуковых единиц в их произношении, описан причинно-следственный характер звуковых взаимовлияний. Установлено, что вследствие коартикуляции смежные звуки изменяют свои качественные и количественные характеристики, поэтому одно

фонетическое явление вызывает другое: аккомодация порождает ассимиляцию, ассимилятивное изменение – консонантное удлинение или стяжение, упрощение в группах согласных – ассимилятивные процессы или удлинение согласных и т. д. Констатируем также сложные случаи удвоенных уподоблений или утроенных взаимовлияний: аккомодация – ассимиляция – ассимиляция, ассимиляция – ассимиляция – консонантное стяжение и т. п. Проанализированы отдельные случаи расхождений в современных орфоэпических словарях фонетического воспроизводства слов со сложными случаями комбинаторных изменений в потоке речи.

Ключевые слова: фонетическое явление, звуковые варианты, комбинаторные изменения, комбинирование фонетических явлений, удвоенное комбинирование звуков, утроенное комбинирование звуков, аккомодация, ассимиляция, чистые типы ассимиляции, смешанные типы ассимиляции, полная ассимиляция, консонантное удлинение, консонантное упрощение, стяжение согласных, коартикуляция, причинно-следственные отношения.

Iryna Savchenko

Complex combinatory consonant changes in speech

The article deals with complex cases of combinatory phonetic phenomena in speech, determines the nature of blending sound units in pronunciation. It also describes the cause-and-consequence nature of sounds co-influence. It was discovered that as a result of articulating the adjacent sounds, they change their qualitative and quantitative characteristics, and as a result, one phonetic phenomenon may cause another: accommodation generates assimilation, assimilative change causes consonantal lengthening or tightening, simplification in groups of consonants can cause assimilative processes or lengthening of consonants, and so on. The article describes complex cases of double assimilation and triple co-influences: accommodation – assimilation – assimilation, assimilation – assimilation – consonantal contraction etc. Separate cases of discrepancy in modern orthoepic dictionaries of phonetic rendering of words with complex cases of combinatory changes in speech are analyzed.

Key words: phonetic phenomenon, sound options, combinatory change, arranging of phonetic phenomena, double combination of sounds, triple combination of sounds, accommodation, assimilation, clear assimilation types, mixed assimilation types, complete assimilation, consonantal lengthening, consonantal simplification, contraction of consonants, co-articulation, cause-and-consequence relationship.

ЗАУВАГИ ДО ЕТИМОЛОГІЇ АНТРОПОНІМА МУКАН

У статті коротко з'ясовано історію появи прізвищ. Звернено увагу на основні принципи антропонімії, засади етимологічного аналізу пропріативів, фактори, що зумовлюють складність його проведення. Репрезентовано наукові версії щодо походження прізвища Мукан: воно пов'язане з питомою звуконаслідувальною лексемою, утворене шляхом трансонімізації особового імені, походить від апелятива му¹ка, ¹мука, ¹мокнути тощо. Аргументовано авторську версію стосовно етимології цього прізвища: перехід у власну назву запозиченого з молдавської мови слова «пастух».

Ключові слова: прізвище, антропонім, етимологія, онім, власна назва, ономастикон, трансономізація, онімізація, етимологічний аналіз, онімний етимон, версія, особове ім'я, прізвисько, етнонім, запозичення.

Постановка проблеми. Одним із основних завдань ономастики як науки є встановлення етимології власних назв. Складність етимологічного аналізу зумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, серед яких величезна кількість ононів (їхня чисельна перевага над апелятивами); розгалужена система лексико-семантичних класів і груп власних найменувань; секундарність, типологічні ознаки ононів; своєрідність ономастичних закономірностей, нерідко відмінних від законів, що чинні у сфері загальних назв; давність появи ононів, значна часова віддаленість їхніх етимонів; різномовне походження; динамічний характер мови; розвиток самого ономастикону; інтерферентні процеси в мовах тощо. Утруднює етимологічні розвідки відсутність у вітчизняному мовознавстві повних реєстрів власних назв, лише часткова їх лексикалізація; недостатня кількість перекладних, діалектних та інших словників; неврахування в деяких випадках специфіки методики вивчення пропріативів. Тому в ономастиці багато так званих «білих плям», проблем, суперечливих питань, неоднозначного трактування етимології власного ймення. Це стосується й антропонімів, зокрема прізвищ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До етимологічного аналізу вдаються по суті всі дослідники ононів. Так, історичній антропоніміці присвячено праці Р. Керсти, Р. Осташа, С. Пахомової, М. Худаша та ін. Зібрано й простудійовано прізвища мешканців певних регіонів: Середньої Наддніпрянщини (Ю. Бабій, І. Сухомлин), Гуцульщини (Б. Близнюк), Бойківщини (Г. Бучко), Степової України (В. Горпинич), Нижньої

Наддніпрянщини (І. Ільченко), Полісся (І. Козубенко), Лемківщини (С. Панцьо), Закарпаття (П. Чучка) та ін. Ю. Редько досліджує прізвища жителів усієї України.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Загалом вітчизняна антропонімія має значний науковий доробок – теоретичний та прикладний (зокрема, укладання спеціальних словників), але, як зазначає В. В. Лучик, «... навіть найбільш досліджені в Україні антропоніми, гідроніми та ойконіми ще далекі від загальнодержаного охоплення» [4, с. 46]. Це ставить перед ономастологами актуальні завдання й накреслює перспективи їхніх наукових пошуків.

Звичайно, доцільним є фронтальний аналіз усіх прізвищ мешканців певного регіону, але вважаємо, що розвідки походження окремих оноімів варті уваги, адже кожен із них є елементом відповідного антропонімікону й мовного середовища, де онім виник. Прізвище є своєрідною «естафетою», яку передають нащадкам або дружині, тому розкриття його етимології сприяє насамперед з'ясуванню історії роду, хоч значення вивчення прізвища цим не обмежене.

Отже, актуальність дослідження зумовлена такими факторами: етимологія більшості прізвищ жителів України не розкрита, а це, крім основної мети лінгвіста – уясування історії вербальної ідентифікації особи, – потрібно для розуміння особливостей живомовної номінації, критеріїв статусу «офіційне» прізвище, для історії онімного словотворення, вивчення міжжетнічних, а отже, й міжмовних зв'язків. Давність більшості апелитивів – твірної бази онімів – робить прізвища цінним фактажем для вивчення історії мови, а оскільки вони з'являються в певному мовленнєвому середовищі, то, природно, є цікавими для діалектологів.

Антропоніми поліінформативні: вони мають не лише лінгвістичну, але й суто історичну та етнокультурну цінність, відображають колишні реалії й особливості життя народу (дають відомості про територію розселення пращурів, їхню господарську чи ратну діяльність, національний склад, духовний світ тощо).

Мета статті – репрезентувати деякі наукові відомості про етимологію прізвища *Мукан* і висловити своє міркування щодо цього. Зауважимо, що цей антропонім не був об'єктом спеціальних наукових розвідок, існують лише окремі версії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ідентифікація особи прізвищем – пізніє явище в мові. Цьому передувала тривала кількостетапна історія його появи, становлення й офіційного закріплення. С. Роспанд зазначає, що прізвища – це вторинна, новіша ономастична інформація, появу якої викликали потреби суспільно-економічного життя [15, с. 4]. Отже, прізвища як антропонімний клас формувалися впродовж багатьох століть й остаточно утвердилися лише в кінці XVIII – протягом XIX ст. [6, с. 50].

Лінгвістичними універсаліями вважають постання прізвищ на основі прізвиськ та особових імен. Учені виокремлюють безліч лексико-семантичних груп, що стали твірним матеріалом для прізвиськ, які згодом закріпилися як прізвища. Засади надання прізвища людині найрізноманітніші: зовнішність, удача його носія, особливості мовлення, ходи, рід заняття, місце проживання, етнічна належність тощо.

Як відомо, сьогодні прізвища асемантичні. Первісно вони мали певне значення, виконували не лише номінативну й диференційно-ідентифікувальну роль, але були ще й засобом характеристики особи.

На появу та формування прізвищ населення України, як відомо, впливали різні інтра- та екстралінгвальні чинники: діалектне середовище й мовне оточення, міграційні процеси, природно-кліматичні умови, характер господарської діяльності мешканців, соціальні та інші катаклізми, світогляд, релігійні переконання, естетичні ідеали й загалом особливості менталітету.

Етнічна неоднорідність держави, діалектна диференціація української мови, впливи «сусідніх» мов (особливо на порубіжжі), інтенсивні мовно-культурні та інші контакти з багатьма народами – усе це позначається на антропоніміконі. Отже, прізвища жителів України різномовні за походженням, різночасові щодо виникнення.

Ці фактори, звичайно, слід урахувувати під час дослідження етимології того чи того прізвища, тому етимологічні розвідки вимагають комплексного підходу багатьох наук і різних їхніх галузей. Ускладнює вивчення прізвищ той факт, що в антропоніміконі України їхня кількість надзвичайно велика. До того ж, реєстр прізвищ перебуває в динаміці (позначаються міграційні процеси, існують багатонаціональні шлюби).

Окрім того, на жаль, писемні джерела фіксують незначну кількість прізвищ (головно пізнішого творення). При цьому нерідко важко диференціювати офіційне прізвище й прізвисько чи особове ім'я, патронім чи метронім.

Україна, як відомо, – поліетнічна держава, що межує з іншими країнами. Це, а також історія українців (зокрема й у складі Радянського Союзу), міжетнічні шлюби тощо зумовили наявність у жителів України, окрім власне українських, неукраїнських прізвищ (або ж тих, що мають іншомовні корені та питомі словотвірні форманти). «Антропоніми іншомовного походження виникали внаслідок контактів українців з іншими народами або як результат асиміляції іноземців, які поселилися серед корінного населення. Одні прізвища прийшли як готові антропоніми, інші – шляхом онімізації іншомовних апелятивів або через трансономізацію чи утворювалися від іномовних коренів морфологічним та іншим способами» [2, с. 282]. П. Чучка чи не першим в українській ономастиці звернув увагу на співвідношення свого та чужого стосовно прізвищ жителів України [11, с. 141–149].

Окрім П. Чучки, структуру й семантику прізвищ іншомовного походження вивчали П. Бузук, Л. Гумецька, І. Желєзняк, Л. Осташ, О. Мельничук, В. Сталтмане та багато інших ономастів.

Як уже зазначено, складність етимологічних розвідок викликає появу кількох версій стосовно формування пропріатива. Ономатологи зауважують: «Неможливість однозначної етимології буває зумовлена наявністю двох чи трьох різних етимологічних гнізд, до яких із приблизно однаковими підставами може бути зараховане слово» [8, с. 163].

Щодо походження прізвища *Мукан* також існує кілька гіпотез. Найбільш вірогідними вважаємо дві з них: пов'язану з питомим словом – звуконаслідуванням (мукання корови); запозиченням із молдавської.

На користь першої свідчить той факт, що прізвиська, на основі яких постала більшість прізвищ, давали за виразною індивідуальною, диференційною ознакою, якою в цьому разі були мовленнєві вади його носія. Отже, особливості мовлення людини дуже часто породжували появу її прізвиська.

У родині Муканів існувала легенда щодо походження їхнього прізвища, яку передавали з покоління в покоління: «Один із далеких предків мав ваду мовлення – заїкався. Пан, у якого той служив, щоб поглумитися над неборакою, кепкував, мовляв, той не говорить, а мукає, мов корова, й прозвав його Муканом».

Як бачимо, у народній етимології використано звуконаслідувальний елемент, що, напевне, утворив, дієслово «мукати». Шляхом додавання суфікса *-ан-* сформовано прізвисько, що згодом стало прізвищем.

Нерідко народна етимологія має раціональне зерно. Можливо, тому саме таку версію походження подано в інтернеті: прізвище *Мукан* походить від прізвиська *Мукан*, в основі якого дієслова «ревіти», «мукати», «муркати». Вірогідно, що таке прізвисько вказувало на вади мовлення його носія [17].

Але сумніви щодо цієї версії пояснюємо такими міркуваннями: навряд чи якийсь дефект мовлення (за легендою заїкання) нагадував звуки, що їх видають корови; викривальні чи насмішкваті прізвиська не завжди переходили в прізвища (носії прагнули позбутися їх); суфікс *-ан* не дуже продуктивний в антропонімії й нетиповий для творення пропріативів з негативною семантикою.

У цьому самому джерелі знаходимо й інші припущення стосовно етимології досліджуваного прізвища: воно утворене від діалектного варіанта слова арабської мови «*мухан*», що в перекладі означає «слуга», «найманий робітник».

Існує також версія, що прізвище *Мукан* трансономізоване й дещо видозмінене особове ім'я *Мокій* (старослов'янське Мокии) грецького походження, яке означає «насмішник»,

«жартівник» [10, с. 639]. Звичайно, важко довести достовірність чи хибність кожної з цих версій, тим паче, мотиви іменування.

Покликаючись на етимологічні словники молдавської та румунської мов, припускаємо, що антропонім *Мукан* являє собою ономізований апелютив *мокан*, запозичений із молдавської мови [13, с. 509]. Етимологічний словник української мови подає таке значення цього слова: молдавське *мокан* – «чабан», «нечема, неотеса», як і румунське *тосан*, що має таке саме значення, є похідним від *мок* (рум. *тос*) – «незграбна, повільна, дурна людина», етимологічно неясного [1, с. 498]. У «Матеріалах до словника буковинських говірок» також зафіксоване слово [мокан] зі значенням «мовчун; повільний, незграбний чоловік» [5, с. 263].

Зрозуміло, що в цьому разі відбулась онімізація, зокрема, антропонімізація апелютива (*мокан* → *Мокан*), як реалізація однієї з ономастичних закономірностей – переходу загальної назви у власну – й антропонімного закону, коли назва професій або лексема-характеристика людини стають прізвищем, а потім прізвищем. Отже, онімізації могло зазнати слово в первісному значенні «чабан» або в пізнішому звуженому «молодий, недосвідчений чабан» чи в переосмисленому з конотативним відтінком «недоріка», «незграба» тощо.

На користь версії про молдавські корені прізвища висуваємо такі аргументи. По-перше, родина Муканів проживала на території колишньої Бессарабії, яка зараз безпосередньо межує з Молдовою. Протягом усієї своєї історії молдавська мова перебувала в постійному контакті зі слов'янськими мовами: з південнослов'янськими в період утворення балкано-романської спільноти (V–X ст.), зі східнослов'янськими – українською та російською – приблизно з XII ст. [1, с. 95]. Зрозуміло, що спочатку мовні взаємини ґрунтувалися тільки на етнічних контактах і тому виявлялися лише в живому мовленні. Пізніше стали можливими книжні контакти. До того ж, етнічні зв'язки змінювалися, оскільки слов'янське населення дністрово-дунайських земель ставало частиною молдавської народності, а слов'янська мова місцевого населення асимілювалася [Цит. За: 3, с. 55].

Про більш пізні контакти між молдавською та слов'янськими мовами не йдеться, оскільки, як відомо, «протопрізвища» (прізвиська тощо) формувалися рано.

Поява румунських та молдавських прізвищ в Україні викликана такими історичними причинами, як масова втеча молдаван та румунів від турецького гноблення та приєднання Бессарабії до України [2, с. 283]. Зауважимо, що в говірках цього регіону й прилеглих територій Молдови прізвища *Мукан* або *Мокан* поширені. Румунський варіант цього

антропоніма *Мокану* типовий для румунів і молдаван [14, с. 391]. Місцевий апелятив *мосан* означає «трансильванський румун» [14, с. 391].

По-друге, суфікс *-ан* продуктивний при творенні прізвищ жителів Молдови: пор. *Жадован, Ропчан, Давидян* та ін. [7, с. 64].

По-третє, як засвідчують дослідження, до української мови ввійшли численні румунізми, передусім зі сфери вівчарства [8, с. 686].

По-четверте, апелятив *мокан* у значенні «молодий недосвідчений чабан» і досі фіксуємо в мовленні старшого покоління з територій, прилеглих до Молдови (наприклад, у Сокирянському р-ні Чернівецької обл.) та в інших українських говірках. Як уже зазначалося, прізвиська з негативною семантикою не завжди ставали офіційними прізвищами. Натомість прізвиська, дані за родом занять, професією його носія, найчастіше ставали прізвищами, адже корисну роботу, майстерність, фахову вправність завжди цінували, вони були в пошані. Недаремно найпоширенішим прізвищем у світі вважають різномовний варіант ономізованого апелятива *коваль*.

По-п'яте, професія чабана дуже давня й шанована в народі. І, нарешті, прізвище *Мукан* фіксують регіональні ономастичні словники [8, с. 424; 12, с. 395].

Виникає питання про перехід голосного [o] в [y] (*мокан* → *Мукан*). Можливо, тут подіяла народна етимологія – прагнення зробити прізвище «прозорішим», що трансформувало антропонім до більш відомих слів *мука* чи *мука* чи *мукати*. Можна також припустити, що зміна [o] в [y] сталася в окремих говірках на стадії апелятива.

У дослідженні етимології антропоніма *Мукан* менш вірогідним вважаємо припущення про зв'язок його з генетично спорідненими між собою апелятивами *му¹ка* (*борошно*) та *¹мука* (праслов. **mqsa*; ст.-сл. *мка*; д-р. *мука*). Мотивуємо це тим, що, по-перше, лексеми з подібною семантикою (здебільшого абстрактні чи речовинні іменники) не дуже часто ставали твірними основами для прізвищ під час творення їх афіксальним способом. По-друге, суфікс *-ан-* превалює в катойконімічному та етнімічному словотворі, а не в антропонімії.

Не зовсім переконливою видається версія про зв'язок антропоніма *Мукан* з лексемами *мокнути* (ст.-сл. *мокнти*) чи *мокрий* (ст.-сл. *мокръ*). Вважаємо, що ці апелятиви як твірні слова швидше слугували б появі топонімів, ніж антропонімів. Припущення, що виникнення оніма, пов'язане з процесом мочіння конопель, також викликає сумнів, бо це було переважно жіноче заняття, а прізвища первісно, як відомо, одержували особи чоловічої статі.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Звичайно, можливі й інші версії стосовно походження оніма *Мукан*, серед яких, наприклад, запозичення з тюркської мови. Подальше дослідження етимології цього й інших антропонімів вважаємо перспективним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови. – Т. 3. – К. : Наукова думка, 1989. – 498 с.
2. Зайцева Т. Іншомовні елементи в антропонімії Бузько-Інгульського межиріччя / Т. Зайцева // Вісник Прикарпатського національного університету. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2011. – Вип. ХХІХ–ХХХІ. – С. 282–285.
3. Ильяшенко Т. П. Яьковые контакты. На материале словяно-молдавских отношений / Т. П. Ильяшенко. – М. : Наука, 1970. – 205 с.
4. Лучик В. Стан і перспективи української ономастики в загальнослов'янському контексті / В. Лучик // Науковий вісник Чернівецького університету. – Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 354–355. – С. 45–49.
5. Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці : Вид-во Чернівецького державного університету, 1971–1974. – Вип. 1–5. – 263 с.
6. Осташ Р. Українські прізвища у світлі історичної та діалектної антропонімії / Р. Осташ // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 354–355. – Слов'янська філологія. – С. 50–54.
7. Редька Я. Сліди слов'яно-романської взаємодії в ойконімії Буковини / Я. Редька, Л. Лупуляк // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 354–355. – Слов'янська філологія. – С. 62–66.
8. Словник прізвищ. Практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини). – Чернівці : Букрек, 2002. – 424 с.
9. Українська мова : Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Редколегія : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 750 с.
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / М. Фасмер. – Москва, 1967. – Т. II. – 639 с.
11. Чучка П. П. До проблеми іншомовних елементів в українській антропонімії. Питання ономастики Південної України : Доповіді та повідомлення V Республіканської міжвузівської ономастичної конференції. – Миколаїв, травень 1974. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 141–149.
12. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник / П. П. Чучка. – Львів : Видавництво «Світ», 2005. – 701 с.
13. Dictionarul limbii romine moderne. – Bucuresti, 1958. – 509 с.
14. Vincenz – Andre de Vinsenz. Fraite d'fnthroponymie Houtzoule. – München : Forum Slavicum, Band 18, 1970. – 391 с.
15. Rospond S. Slownik nazwisk slaskich (problematyka I dotychczasowy etap badawczy). – Onomastica. – R. 1. – Wroclaw, 1955. – 1200 s.
16. Скурт дикционар етимоложик аллимбии молдовенешть. – Кишинэу, 1978. – 263 с.
17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до статті: <http://www.ufolog.ru/names/order/Мукан>

Одержано редакцією 6. 03. 2013 р.

Прийнято до публікації 13. 03. 2013 р.

Агафья Мукан, Татьяна Гаврилова

Замечания относительно этимологии антропонима Мукан

В статье кратко изложена история появления фамилий. Обращено внимание на основные принципы антропонимии, засады этимологического анализа проприативов, факторы, усложняющие его проведение. Представлены научные версии относительно происхождения фамилии Мукан: она связана с исконно звуконаследовательной лексемой; образована путем трансонимизации личного имени; образована от апелятива мука, мука, мокнуть и т. д. аргументированная авторская версия относительно этимологии этой фамилии: переход в личное имя усвоенного с молдавского языка слова «пастух».

Ключевые слова: фамилия, антропоним, этимология, оном, личное имя, ономастикон, трансонимизация, ономизация, этимологический анализ, онимный этимон, версия, прозвище, этноним.

Notes on etymology of “Mukan” anthroponym

The article precisely regards the history of appearance of surnames. The attention is paid to the main principles of anthroponymy, to the basis for the etymological analysis of propriatives, to the factors which account for the complexity of such analysis. The paper represents scientific versions as to the origin of “Mukan” surname, it is connected with the native sound-imitating lexical unit, and is formed by means of transonomization of a personal name, derived from the apelatives “мука, мука, мокнути etc”.

The arguments are provided for the author’s version of the etymology of this surname – transference of the Moldavian borrowing “shepherd” into a proper name.

Key words: surname, anthroponym, etymology, onym, proper name, onomastykon, transonomization, onymization, etymological analysis, non-fixed etymone, version, personal name, nickname, ethnonym, borrowing.

УДК 81’272

Валентина Шульгіна

**ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО
ДИСКУРСУ**

У статті лексикографічну систему, зокрема електронну, розглянуто не лише як текст, а як дискурс. До того ж акцент зроблено на специфічні характеристики такого дискурсу. Особливу увагу приділено проблемі призначеності такого дискурсу та проблемі специфічності реалізації в цьому дискурсі категорії інформативності, яку сприймає автор як таку, що здатна поставати і в когнітивному, і в комунікативному варіантах. Когнітивна інформативність лексикографічної системи сприймається як забезпечений її розробником комплекс інформаційних параметрів, що максимально відповідають концептосфері певної галузі. Ці параметри є гіпотетично можливими для використання в комунікативному процесі відповідними реципієнтами в певних ситуаціях, що сприяють виявленню інформативності як комунікативної категорії. Увагу автора статті спрямовано, насамперед, на такий різновид електронної лексикографічної системи, як інформаційно-пошуковий тезаурус (ІПТ), побудований із використанням гіпертекстових технологій, що дає можливість нелінійного розташування значної за обсягом інформації про елементи концептосфери в електронному просторі відповідно до нелінійності мисленневих процесів людини.

Ключові слова: дискурс, електронна лексикографічна система, інформаційно-пошуковий тезаурус, інформаційна лінгвістика, інформативність, текстова когнітивна інформативність, комунікативна інформативність.

Постановка проблеми. Лінгвістичні проблеми, пов'язані з дискурсом як формою „використання мови в реальному (поточному) часі (on-line), що відображає певний тип соціальної активності людини, створюється з метою конструювання особливого світу (або – його образу) з допомогою його детального мовного опису і є в цілому частиною процесу комунікації між людьми, який характеризується, як і кожний акт комунікації, умовами його здійснення і, звичайно ж, її цілями” [8, с. 525] нині особливо актуальні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначені питання стали об'єктом дослідження багатьох мовознавців (Н. Д. Арутюнова, ван Дейк, О. С. Іссерс, М. Л. Макаров, Е. С. Попова, Ю. С. Степанов та ін.), у наукових працях яких представлено не лише різноманітні тлумачення поняття „дискурс”, а й конкретні характеристики дискурсів певного типу. Однак ніхто із дослідників допоки не звертав увагу на лексикографічний дискурс, зокрема електронний.

Метою нашого дослідження є аналіз особливостей електронного лексикографічного дискурсу з урахуванням специфіки реалізації в ньому категорії інформативності.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. У зв'язку з розвитком комп'ютерної лінгвістики, особливо з активізацією дослідження проблеми текстової взаємодії людини й комп'ютера, у тексті стали вбачати опис фізично, психологічно або логічно пов'язаних одна з одною ситуацій, кожна з яких вичерпно задано переліком її учасників і переліком наявних у них на певний момент властивостей [10]. Це зумовлює потребу розгляду таких лексикографічних систем, як інформаційно-пошукові тезауруси (ІПТ), не лише як текстів, де реалізують інформативність як когнітивну категорію, а й як дискурсів із реалізацією інформативності як комунікативної категорії.

Виклад основного матеріалу. Усі лексикографічні системи можна зарахувати до мовних явищ, стосовно яких Л. В. Щерба виокремлював такі три аспекти: мовний матеріал, мовні системи, мовленнєву діяльність [15]. Лексикографічні системи, що ґрунтуються на конкретному мовному матеріалі, систематизованому з використанням когнітивних засад у відповідних аспектах, слід розглядати як специфічний вияв комунікативного акту між укладачем лексикографічної системи та її потенційним користувачем. У зв'язку з цим стає незаперечною актуальність дослідження як когнітивних засад лексикографічного матеріалу (об'єктивного), так і його комунікативних особливостей (суб'єктивного), адже „об'єктивність двох світів – об'єктивного й суб'єктивного, людського й позалюдського – не знімається за жодних умов” [7, с. 14].

У світлі інформаційного підходу до явищ мови це означає, що в лексикографічних системах виявляється не лише інформативність як когнітивна категорія, притаманна

мовним одиницям, носіям інформації, а й інформативність як категорія комунікативна, що виявляється під час функціонування цих одиниць мови в умовах різних комунікативних актів. Специфіка лексикографічної системи будь-якого типу як комунікативної одиниці полягає в тому, що вона є письмовим (електронним) текстовим компонентом комунікативного акту, адресантом якого постає укладач лексикографічної системи, а адресатом – лише гіпотетично передбачуваний користувач. Ця специфіка зумовлює особливості реалізації в таких інформаційних системах, як лексикографічні, категорії інформативності в когнітивному та комунікативному її різновидах.

Отже, беручи до уваги, що „мова і суб’єктивна, і об’єктивна, вона за своєю суттю є двосторонньою субстанцією, зверненою і до світу, і до людини (мова – суб’єкт, мова – об’єкт)” [7, с. 26], у лексикографічних системах спостерігаємо специфічні відношення об’єктивного, що ґрунтуються на когнітивних засадах інформативності, і суб’єктивного, що відбивається в комунікативно-прагматичних аспектах інформативності й пов’язується з залученням людського чинника до процесу комунікації.

Ю. Д. Апресян, обґрунтовуючи основні принципи й засади системної лексикографії, наголошує на потребі врахування в цій системі й прагматичної інформації [1]. Однак практична реалізація цього складного лексикографічного завдання на сьогодні залишається лише перспективним напрямом прикладної лексикографії.

Урахування прагматичної інформації, що потребує від обох співрозмовників зважати на людський чинник, для діалогу „людина – машина” є неможливим, як неможливе й використання в цьому разі поняття „смісл”. Так, наприклад, машина не може врахувати імплікатури, які беруть участь у формуванні прагматичної інформації (наприклад: *мокрий асфальт – > недавно пройшов дощ*).

Отже, формалізація прагматичної інформації, яка здатна бути смислотвірним компонентом у спілкуванні „людина – людина”, для лінгвістичного забезпечення комунікації в режимі „людина – комп’ютер” потребує подальшої уваги дослідників до екстралінгвістичної (невербалізованої) та частково екстралінгвальної (вербалізованої) інформації, що входить у психологічний блок.

Одним із важливих чинників комунікативного підходу, при якому інформативність лексикографічної системи здатна бути реалізованою у своєму комунікативному різновиді, є врахування під час розроблення таких систем особливостей кінцевого користувача: а) людина (наприклад, під час машинного перекладу); б) комп’ютерна система (наприклад, під час розв’язання проблем штучного інтелекту); в) людина й комп’ютер (наприклад, під час розроблення галузевих тезаурусів).

У зв'язку з тим, що „конкретний тип дискурсу створює свого ідеального адресата (на відміну від просто того, хто „сприймає” дискурс), справді, дискурс розрахований на певну аудиторію” [9, с. 529], останнім часом лексикографи все частіше звертають увагу на врахування такого чинника, як призначеність, тобто врахування кінцевого користувача цієї лексикографічної продукції і практичної мети, з якою цей користувач може звертатися до такої лексикографічної системи: „Визначальною рисою лексикографії є її прикладна спрямованість, оскільки все різноманіття ... типів словників одержує потрібну практичну орієнтацію лише в разі накладення на його функціональної типології, зумовленої ціленаправленістю, призначенням словника” [3, с. 9]. Уважається за доцільне „... хоча б схематично означити відповідне групування словників, об'єднаних запитами читачів лексикографічних видань” [2, с. 41].

Так, створений І. Мельчуком і О. Жолковським у 1984 році „Толково-комбинаторный словарь современного русского языка” (ТКС) визначають самі автори як „словник синтезу, орієнтований загально на потреби мовця (або того, хто пише); його мета – допомогти побудувати текст, тобто, по-перше, дати користувачу можливість знайти всі можливі засоби вираження потрібної йому ідеї й відібрати серед них те, що найкраще підходить до певного контексту (парадигматичний аспект), а по-друге, указати правильний спосіб комбінування обраних засобів у фразі (синтагматичний аспект)” [11, с. 5].

Орієнтацію на свідомість користувача як особливість ідеографічної лексикографічної системи зазначав Ю. М. Караулов: „Ідеографічний словник орієнтований принципово інакше, ніж навчальні словники, його адресовано не до мовлення, як останні, а до свідомості. Його мета не в тому, щоб приводити до породження мовленнєвих творів – словосполучень, фраз, фрагментів тексту, – а в тому, щоб збуджувати у свідомості користувача великі блоки одиниць, пов'язані з відображенням дійсності” [6, с. 155]. До того ж Ю. М. Караулов висловлює думку щодо професійної диференціації мови, при якій передбачено не лише створення термінологічних словників усіх галузей науки й техніки, а й розроблення спеціальних словників із окремих підрозділів тих чи тих сфер знань і культури [див.: 5, с. 38].

Ч. Філлмор про проблему призначеності словника писав: „Все, що носій мови знає про значення і використання слова, може бути зібрано й представлено в словниковій статті. Найбільш корисний практичний словник здебільшого буде звернений просто до знань читача про світ, надаючи йому достатньо інформації для того, щоб він сам тим чи тим чином добував додаткову інформацію в тому разі, коли він не в змозі зрозуміти речення, що містить це слово, а словникове визначення не може допомогти йому” [14, с. 118].

Призначеність лексикографічної продукції тісно пов'язана з принципом доступності, що, зі свого боку, корелює із забезпеченням певного рівня інформативності, розрахованого на користувача лексикографічної системи.

Особливо важливою є ця вимога під час розроблення електронних лексикографічних систем. Переслідуючи цілі формалізації мови, не можна відходити й від принципу доступності лексикографічного об'єкта конкретному користувачеві. Наприклад, формалізовані відомості про синтаксичну й семантичну сполучуваність терміна не завжди будуть найоптимальнішим засобом у розв'язанні користувачем конкретного прикладного завдання (наприклад, з яким словом і в якій граматичній формі доцільно використовувати те чи те слово або термін). Інколи користувачу просто потрібно запропонувати конкретний приклад, модель, зразок того чи того мовленнєвого явища (наприклад, зразок тексту документа, бланк із незаповненими позиціями для змінної інформації).

Ураховуючи ці чинники, М. М. Пещак підкреслювала: „При укладанні автоматизованих словників, призначених для машин, слід розмежувати енциклопедичність, орієнтовану на характеристику реалій об'єктивної дійсності, і тлумачення слів як одиниць лексико-семантичної системи, за допомогою яких будується текст як засіб вираження думки” [13, с. 87].

Отже, призначеність лексикографічної системи є одним із визначальних чинників під час втілення категорії інформативності як комунікативної категорії. У такому дискурсі, як лексикографічна система типу ППТ певної галузі, для якої таким ідеальним адресатом є фахівець цієї сфери діяльності, категорія інформативності виявляється в когнітивному та комунікативному її різновидах.

Гіпертекстове представлення інформації в ППТ можна вважати різновидом діалогічного тексту з імплікативними запитам користувача, комунікативна цілісність якого полягає в комунікативній спадкоємності між його складниками [12].

Дослідження А. П. Загнітком типологічних функцій адресата й адресанта в структурі гіпертексту дає змогу звернути увагу на особливості виконання функцій учасниками комунікативного акту. До того ж дослідник робить висновок про потребу встановлення диференційно-кваліфікаційних ознак не лише жанрово різних гіпертекстів, а й кваліфікації всієї системи комп'ютерних гіпертекстів у макро- та мікрорівнях [4, с. 16].

У лексикографічних системах типу ППТ, організованих на гіпертекстових засадах, передбачено реалізацію учасниками комунікативного акту таких комунікативних функцій: із боку адресанта – когнітивну, номінативну (денотативну, референтну), фактичну (контактовстановлювальну / контакторегулювальну), системотвірну, апелятивну; із боку адресата – когнітивну, номінативну (денотативну, референтну), фатичну (контактовстановлювальну).

Апелятивна функція має бути реалізованою у функції „ДОПОМОГА” лише в такому своєму різновиді, як звернення до адресата. Другий різновид апелятивної функції – вплив на адресата – не передбачений. Ураховуючи науковий стиль викладу матеріалу в ППТ зазначеного типу, реалізацію естетичної, експресивної та емотивної функцій жодною зі сторін комунікативного акту не передбачено. Із метою оптимізації спілкування розробника й користувача гіпертексту ППТ функції обох мають бути максимально наближені.

Висновки дослідження. Отже, специфіку електронного лексикографічного дискурсу простежуємо в призначеності лексикографічної системи, тобто в урахуванні розробниками ППТ певного типу реципієнта та в особливостях реалізації учасниками комунікативного акту певних комунікативних функцій, зумовлених гіпертекстовою організацією ППТ. Інформаційна лінгвістика дає змогу зіставити поняття „текст” і „дискурс” за характером виявлення категорії інформативності: у дискурсі, де, крім інформативності як когнітивної категорії, що виявляється в тексті, реалізовано ще й інформативність як категорію комунікативну. Отже, можна стверджувати, що інформаційна лінгвістика дає змогу зіставити поняття „текст” і „дискурс” за характером виявлення категорії інформативності.

Перспективи подальших наукових розвідок. Беручи до уваги, що саме в дискурсі виявляється інформативність як категорія комунікативна, актуальність інформаційного аналізу специфіки певного типу тексту для подальших досліджень особливо зростає.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография / Ю. Д. Апресян / В. Ю. Апресян, Ю. Д. Апресян, Е. Э. Бабаева, О. Ю. Богуславская, Б. Л. Иомдин, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, А. В. Санников, Е. В. Урысон ; Отв. ред. Ю. Д. Апресян. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 912 с. – (Studia philologica).
2. Бельчиков Ю. А. О лексикографических изданиях адресной направленности / Ю. А. Бельчиков, Г. Я. Солганик // Памяти Д. Н. Шмелева. – Сб. статей / Под ред. Л. П. Крысина. – М. : Русский язык, 1997. – С. 41–47.
3. Городецкий Б. Ю. Проблемы и методы современной лексикографии / Б. Ю. Городецкий // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1983. – Вып. XIV. : Проблемы и методы лексикографии. – С. 5–22.
4. Загнітко А. П. Типологічні функції адресата і адресанта у структурі гіпертексту / А. П. Загнітко // Людина. Комп'ютер. Комунікація : Збірник наукових праць / За ред. Ф. С. Бацевича. – Львів : Видавництво університету „Львівська політехніка”, 2008. – С. 13–17.
5. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1981. – 366 с.
6. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
7. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский / Отв. ред. А. М. Шахнарович. Изд-е 3-е. – М. : КомКнига, 2006. – 128 с.
8. Кубрякова Е. С. Дискурс: определение и направления в его исследовании / Е. С. Кубрякова // Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. акад. наук. Институт языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 518–530.
9. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е. С. Кубрякова / Рос. акад. наук. Ин-т языкознания. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
10. Мартемьянов Ю. С. Заметки о строении ситуации и форме ее описания / Ю. С. Мартемьянов // Машинный перевод и прикладная лингвистика. – М., 1964. – Вып. 8. – С. 125–148.
11. Мельчук И. А. Русский язык в модели «Смысл – Текст» / И. А. Мельчук. – М. – Вена : Школа „Языки русской культуры”, Венский славистический альманах. – 1995. – XVIII. – 682 с.

12. Москальская О. И. Грамматика текста / О. И. Москальская. – М. : Высш. шк., 1981. – 183 с.
13. Пешак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики / М. М. Пешак. – Ужгород : Видавництво „Закарпаття”, 1999. – 199 с.
14. Позднякова Е. М. Концептуальная организация производного слова / Е. М. Позднякова // Когнитивная семантика : Материалы Второй Международной школы-семинара по когнитивной лингвистике, 11 – 14 сент. 2000 г. / Отв. ред. Н. Н. Болдырев ; Редкол. : Е. С. Кубрякова и др. : В 2 ч. – Ч. 2. Тамбов : Изд-во Тамбовского ун-та, 2000. – С. 23 – 27.
15. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.

Одержано редакцією 28. 03. 2013 р.
 Прийнято до публікації 5. 04. 2013 р.

Валентина Шульгина

Особенности электронного лексикографического дискурса

В статье лексикографическая система, в том числе электронная, рассматривается не только как текст, но и как дискурс. При этом акцент делается на специфических характеристиках такого дискурса. Особое внимание уделяется проблеме предназначения такого дискурса и проблеме специфичности реализации в таком дискурсе категории информативности, способной выступать и в когнитивном, и в коммуникативном вариантах. Под когнитивной информативностью лексикографической системы подразумевается заданный её разработчиком комплекс информационных параметров, который максимально соответствует концептосфере определённой области. Эти параметры являются гипотетически возможными для использования в коммуникативном процессе соответствующими реципиентами в определённых ситуациях, способствующих проявлению информативности как коммуникативной категории. Внимание автора статьи направлено, прежде всего, на такую разновидность электронной лексикографической системы, как информационно-поисковый тезаурус (ИПТ), организованный с использованием гипертекстовых технологий, что даёт возможность нелинейного размещения значительного объёма информации об элементах концептосферы в электронном пространстве в соответствии с нелинейностью мыслительных процессов человека.

Ключевые слова: дискурс, электронная лексикографическая система, информационно-поисковый тезаурус, информационная лингвистика, информативность, когнитивная информативность, коммуникативная информативность.

Valentyna Shulgina

Peculiarities of the computer lexicographical discourse

The paper analyzes lexicographic system namely the electronic one not only as a text but also as a discourse. The emphasis is laid on the specific characteristics of such a discourse. The author emphasizes the importance of taking into consideration the type of a recipient. The specific features of the category of informativeness in such a discourse have been considered. Informativeness as a category can be recognized in cognitive and communicative ways. Cognitive informativeness of the lexicographic system is seen as ensuring its developer with complex information parameters that best fit the concepts of the certain industry. These parameters can hypothetically be used in the communication among relevant recipients in certain situations that help identify informativeness as a communicative category.

The author's attention is focused mainly on information retrieval thesaurus (IRT), developed with the hypertext technology that enables to have non-linear placement of the large volume of information concerning concepts in electronic space in correspondence with the nonlinear character of human thinking processes.

Key words: discourse, electronic lexicographical system, information retrieval thesaurus, information linguistics, informativeness, cognitive informativeness, communicative informativeness.

ВИЯВИ ТЕНДЕНЦІЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті обґрунтовано науково-теоретичні засади вивчення тенденцій розвитку сучасної української літературної мови, з'ясовано, що в межах певних тенденцій можна унааявити співіснування в лексиконі варіантних номінацій, конкурентоздатність їхніх типів та чинники, що забезпечують їхню рівновагу в лексиконі, стійкість у мовній діяльності суспільства. Виокремлено такі тенденції розвитку мови: 1) інтернаціоналізація (глобалізація) – націоналізація (етнізація); 2) інтелектуалізація – демократизація, 3) економія мовних засобів, синкретизм семантики номінації, асиметрія її форми та змісту – прозорість та аналітичність номінації, симетрія між формою та змістом. Висвітлено вияви тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації в сучасній українській мові, проаналізовано парадигматичні, епідигматичні й синтагматичні відношення нових номінацій з іншими, новими і вже наявними, одиницями в системі мови й у тексті.

З'ясовано, що групи лексичних синонімів поповнюються переважно за рахунок запозичень, появу яких спричинює відкритість нового українського суспільства до світової спільноти і як її наслідок – формування у свідомості сучасного українця нових понять, прагнення уточнити вже наявні означення, деталізувати виражену ними семантику, надати їй нових відтінків; нові мовні смаки українського суспільства.

Ключові слова: мовна динаміка, неологія, тенденції розвитку мови, інтернаціоналізація, націоналізація, епідигматика, синтагматика, парадигматика, мовна інновація, лексичні синоніми.

Постановка проблеми. Суспільство створює всі умови для певних мовних змін і стимулює мовні процеси, що призводять до задоволення його нових потреб як у номінації, так і в комунікації. Лексичний склад мови дуже чутливий до тих змін, що відбуваються в житті творця й носія мови – народу. Саме тому всі зміни, які мають місце в житті суспільства, найбільш виразно віддзеркалено в лексичній системі мови. Кожне нове суспільне явище, процес, дія, кожне нове поняття вимагає свого найменування, тобто свого означення [5, с. 262].

В епоху активної економічної, політичної й культурної глобалізації на сучасні дериваційні процеси впливають «передовсім лібералізація і західнізація» життя суспільства на межі століть [4, с. 127].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін “тенденція” в сучасній славістиці застосовують на позначення основного поняття синхронного дослідження мови, поняття, що відображає її динаміку в певний відрізок часу. Прийнятним для нашого дослідження є розуміння тенденції німецьким ученим К. Гутшмідтом: «Тенденція – це характер спрямування мовних процесів або змін, що відбуваються у формі закріплення інновацій чи усунення застарілих мовних одиниць, конструкцій, норм» [6, с. 17]. Очевидно, має рацію І. Онхайзер, зазначаючи, що поняття «тенденція» як *tertium comparationis* є зручним не лише за ступенем його відсторонення від конкретних мовних фактів або фактів конкретної мови, а й за своєю процедурною гнучкістю, оскільки його застосування дає змогу уникати накладання схеми опису однієї мови на іншу, нівелювати характерологію і виявляти типологію мовних змін [6, с. 22]. Із цього погляду оригінальним є міркування Є. А. Карпіловської, яка звернула увагу на те, що поняття тенденції виявляється зручним і для опису різноспрямованих процесів розвитку в межах системи однієї мови, зокрема тенденцій змін у її лексиконі: «У межах певних тенденцій можна з’ясувати ... співіснування в лексиконі варіантних номінацій, конкурентоздатність їхніх типів та чинники, що забезпечують їхню рівновагу в лексиконі, стійкість у мовній діяльності суспільства» [1, с. 123].

Дослідники мовної динаміки виокремлюють сьогодні такі тенденції розвитку мови: 1) інтернаціоналізація (глобалізація) – націоналізація (етнізація, автохтонізація); 2) інтелектуалізація (спеціалізація, професіоналізація, окнижнення) – демократизація («орозмовлення», лібералізація, субстандартизація, вульгаризація, колоквиалізація), 3) економія мовних засобів, синкретизм семантики номінації, асиметрія її форми та змісту – прозорість та аналітичність (деталізація) номінації, симетрія (=одно-однозначні зв’язки) між формою та змістом [2, с. 6–7].

На активність виявлення тих чи інших тенденцій розвитку мови впливають як внутрішньомовні антиномії, суперечності між системою мови і мовленнєвою практикою, так і зовнішні чинники мовної динаміки (економічні, ідеологічні, соціальні, культурні). Найвиразніше дію чинників не лише соціо-, а й лінгводинаміки в сучасній українській літературній мові виявлено у взаємодії тенденцій інтернаціоналізації / націоналізації, інтелектуалізації (окнижнення) / демократизації (експресивізації, зростанні оцінності) її лексикону, а також у взаємодії різних функціональних різновидів і стилів мови.

Зокрема, тенденцію інтернаціоналізації відображено в адаптації та словотворчій активності інтернаціоналізмів; в активізації інтернаціональних афіксів при утворенні похідних не лише із запозиченими, а й із питомими основами, тобто в активному творенні слів-гібридів; у функціональному перетворенні запозичених елементів, що набувають статусу префіксів / префіксоїдів, суфіксів / суфіксоїдів, у посиленій ролі складання та виникненні нових зразків словотворення. О. О. Лукашанець, аналізуючи процеси інтернаціоналізації в білоруській та інших слов'янських мовах, зазначає: «Особливістю процесу інтернаціоналізації словотворення в білоруській та українській мовах є те, що поява нових похідних одиниць з іншомовними коренями і словотворчими формантами, формування нових словотвірних типів відбувалося під міцним і безпосереднім впливом російської мови» [3, с. 59] і далі продовжує «... російська мова є зразком для створення аналогічних лексичних одиниць у білоруській та українській мовах» [3, с. 65].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі виявляють потребу в системному описі виявів тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації на всіх мовних рівнях, зокрема на лексичному.

Мета статті – проаналізувати вияви тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації в межах лексичних синонімів.

На розвиток української мови дедалі сильніше діє глобалізація різних сфер життя суспільства, більша відкритість української мови до контактів з іншими мовами. Це виявлено в поширенні нових запозичень: інтернаціональної лексики, деяких запозичених граматичних конструкцій, вживанні кальок і вкраплень; подальшій конвергенції, тобто взаємопроникненні мов. Водночас глобалізація на своєму шляху натрапляє на дію захисних механізмів національних мов, спрямованих на збереження типологічних рис, передусім самобутності номінації. Тенденцію до збереження національної специфіки мови називають етнізацією. Націоналізацію відображено у свідомому відході від інтернаціональних або, вужче, іншомовних зразків і їхній заміні національними відповідниками.

Виклад основного матеріалу. Яскравим прикладом взаємодії тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації українського лексикону є співіснування в мові ЗМІ лексичних синонімів. Як абсолютні синоніми функціонують лексеми *креативний* : *творчий*, очевидно, під впливом англійського етимона *creative* «творчий». Натомість у «Толковом словаре новых слов и значений русского языка» Л. П. Катлінської до слова *креативный* подано таке застереження: «! Не рек. в значении: *творческий*, напр.: *Креативный* (лучше: *творческий*) *продюсер*» [ТС-К, с. 173]. Отже, лексема *креативний* має значення, близьке до

«художній, винахідливий, який генерує ідеї, мислить творчо, свіжо, оригінально, своєрідно». Сьогодні на основі цього запозичення з англійської мови утворилося досить розгалужене лексико-словотвірне гніздо, у складі якого є іменники *креативність* на означення такої нової опредметненої ознаки, як синонім до номінацій *творчість*, *новаторська діяльність*, напр.: ... у яких вони мають виявити свої таланти, продемонструвати пластичність, **креативність**, відкритість новим тенденціям у поп-музиці (День, 29. 02. 2008) і його абсолютний синонім, утворений безафікським способом, *креатив* з комплексним значенням опредметненої ознаки і дії, а також результату дії. Така модель творення відприкметникових іменників набула активності в сучасній українській мовній практиці, пор. неосемантизми *негатив* і *позитив* (у «Словнику іншомовних слів» вони мають суто термінологічне значення, стосовне фотосправи), а також *наїв*, *ексклюзив*, *інтим*, *федерал*, *нелегал*, *муніципал*. Фіксуємо лексеми *креативник* «той, хто мислить, працює креативно, людина, зайнята творчою діяльністю»: *Я – креативник*. (Україна молода, 08. 08. 2008); прислівник *креативно*, напр.: ...мати якусь з таких картин вдома – дуже приємно і **креативно** (Україна молода, 19. 08. 2006) та похідний іменник – назва діяльності, утворений за допомогою основи **арт-**, напр.: *Я займаюся арт-креативом* (Україна молода, 6. 04. 2007).

Водночас і прикметник, і прислівник здатні піддаватися ступенюванню вираженої ознаки: *А все ж я не втрачаю надії, що хтось **креативніший** зробить із цього гарну рекламу...*(Газета по-українськи, 7. 10. 2008); ... *винищивши або знейтралізувавши **найкреативнішу** частину інтелігенції, вона [радянська влада – АТ] замістила її здебільше малокваліфікованими “висуванцями”* (Критика, № 100. 2006); *Для знакових і розкручених постатей ... проект Луценка є більш привабливим: там веселіше, там **креативніше*** (Дзеркало тижня, 31. 03–06. 04. 2007).

Натрапляємо на значну кількість нових словосполук із прикметником *креативний*, що засвідчують спектр об'єктів дійсності й понять, яким властива така ознака: *З квітня в Україні почало роботу агентство **креативних комунікацій** і партизанського маркетингу “Партизан Медіа-Україна”* (Українське слово, 23. 04. 2007); *Російське й українське агентства планують взаємно використовувати загальні **креативні кейси*** (Українське слово, 23. 04. 2007); *...хоча **креативних ідей** у внутрішньому телевізійному середовищі ніколи не бракувало* (Дзеркало тижня, 31. 01–06. 02. 2009); *І стало ясно: маємо до діла не з випадковим **креативним успіхом**, а з новою видавничою стратегією* (Україна молода, 11. 10. 2008); *...тільки сліпий не впізнає її [Оксани Караванської – АТ] жіночний і екстравагантний стиль, її божевільний крій і **креативні деталі*** (Україна молода, 30. 06. 2006); *...офіс у Києві як певний центр **креативного театрального проектування*** (Дзеркало тижня, 23. 02. 2008); *Вона відповідатиме за програмне наповнення, брендінг і*

креативне бачення телеканалу (День, 18. 01. 2008); ... “справжній підполковник” *Кожма* зі спецпідрозділу МВС “Кобра”, який показав середній палець самому спікереві, може тепер сміливо створювати політичну партію з **креативною назвою** «Партія середнього пальця» (ПСП)... (Дзеркало тижня, 23. 02. 2008); ... по таких фронтах, як виставки, кураторство, видавнича, архітектурна, **креативна діяльність** (Україна молода, 21. 12. 2007).

Посилена увага до модних тенденцій, проведення тижнів моди в Україні спричинили активне функціонування «модних» слів на сторінках ЗМІ. Так, від іменника *гламур* «1. Мистецтво одягатися та правильно природно носити одяг; 2. Мистецтво шикарно виглядати» [LINGVO'12] утворено прикметник **гламурний** «стосовний гламуру, який має ознаки гламуру», що успішно в професійному мовленні працівників сфери моди, реклами, маркетингу витісняє на периферію вже наявні синоніми *ефектний, вишуканий, шикарний, модний, блискучий*. У LINGVO'12 англійське *glamour* подано зі значеннями «1) чари, чарівність; чарівливість; 2) романтичний ореол; 3) ефект, ефектність». Натомість у вже згаданому словнику Л. П. Катлінської російський прикметник *гламурный* подано з такими застереженнями: «! Не рек. в значенні: *обаятельный, очаровательный; небанальный, завлекательный, эффектный с точки зрения «золотой молодежи»* і рекомендовані його відповідники *обаятельный, эффектный* [ТС-К, с. 90–91]. На активність цього слова вказують передусім уже засвідчені форми вищого й найвищого ступенів порівняння: *гламурніший – найгламурніший*, напр.: *Бо що мені, українцеві, оті їхні голлівудські проблеми – хто з ким і навіщо, хто гламурніший і сексуальніший?* (Україна молода, 30. 06. 2006); *А найгламурнішою подією за правом вважається Тиждень високої моди в Парижі* (Високий замок, 30. 11. 2007). Функціонують активно вже й похідні від нього: назва опредметненої ознаки *гламурність*; назва особи *гламурник*, напр.: *Другу групу «Сезонів» складають «гламурники»* (Україна молода, 27. 03. 2004); утворений за аналогією безпосередньо від іменника *гламур* дієприкметник *гламуризований* “який набув ознак гламуру”, оскільки відповідного дієслова не зафіксовано: ... з *твердим переконанням дебілізованого і гламуризованого молодого покоління, що мільйонером стають просто так* (Високий замок, 04. 12. 2008), антонім *антигламурний*: *Після антигламурного «Dухless» з'являється антимедійний «Media Sapiens»* (Post Поступ, № 8. 2007). Часто *гламурний* вживається в поєднанні з іменником *стиль*, що означає урочистий, особливий, небуденний стиль, якому властиві блиск, шик, особлива принадність, свідченням чого є поява композита *урочисто-гламурний*, напр.: *При цьому модельєр використовував теплі світлі кольори, що підкреслюють властивий дизайнеру урочисто-гламурний стиль* (Новинар, 24. 01. 2008). У мові ЗМІ натрапляємо й на такі

прикметники-композиції, як *гламурно-еротизована* (музична тусовка) або *гламурно-тусовочна* (активність).

Нові словосполучення з прикметником *гламурний* засвідчують їхнє вживання не лише в прямому, а й у переносному значеннях, напр.: *гламурний телефон, гламурний погляд, гламурний журнал, гламурна сумочка, гламурний автомобіль, гламурні вечірки, гламурний магазин, гламурні тканини*, але *гламурна ціна, гламурна аудиторія, гламурна атмосфера, гламурне хобі*, напр.: *Бекхем, наголошуючи на тому, що при вельми «гламурній» ціні (щонайменше \$ 250) вони вульгарно виглядають, та ще й пошиті десь у Китаї з найдешевшої тканини* (Україна молода, 26. 12. 2007). Оскільки сполучуваність різна, то й різняться значення, напр. *гламурний журнал* «глянцевий, модний, розважальний журнал» і *гламурна ціна* «приваблива, прийнятна, невисока ціна».

Однією з ознак майстерного володіння мовою є доцільність і точність слововживання. Помилковим є вживання плеоназмів (надлишкових словосполук, один із компонентів яких дублює семантичне наповнення головного слова). Словосполучення *гламурний шик* є ненормативною, оскільки слово *гламурний* – це і є шикарний, тому створювати таку тавтологію не варто, напр.: *Гламурний шик – стиль Вашого життя, життя от-кутюр* (реклама магазину краси і здоров'я KOSMO). Водночас *шик* може бути не лише гламурним, привабливим, а й викличним, кричущим, нав'язливим, агресивним. З огляду на це, можливо, таке означення набуває сенсу, підкреслюючи іншу ознаку такого поняття.

Взаємодію прикметників-лексичних синонімів зумовлено тим, що вони зазвичай не мають достатньо чіткої диференціації значень. Доказом може слугувати опозиція запозичених у різний час прикметників *брендовий : трендовий : модний*. У LINGVO'12 подано таке пояснення до англійського слова *тренд* (англ. *trend*), від якого утворено прикметник *трендовий* – «1) напрям; 2) загальна спрямованість; тенденція», напр.: *Іспанський бренд, який уміло слідує модним тенденціям і пропонує своїм покупцям трендовий одяг за прийнятну ціну* (Вечірні Черкаси, 23. 04. 2007); *Мобільне кіно – це новий трендовий напрям мистецтва, який є доступний кожному* (Українська правда, 03.07.2008); *Трендовий аксесуар – широкі шовкові шарфи яскравих кольорів* (Нова доба, 16. 09. 2008).

Лексема *брендовий* означає «зроблений відомою фірмою, модний» з англ. *brand* «1) гатунок, сорт, якість, *of the best brand* – найвищої марки, якості; 2) випалене клеймо, тавро; фабричне клеймо, фабрична марка» [LINGVO'12], пор. також «1) знак, імідж, образ предмета, явища, рейтинг товару, продукту, його марка в найвигіднішому варіанті, який має високу репутацію в споживачів; 2) рекламна пропаганда» [ССІС, с. 119], напр.: *A от*

якщо розпродаж не сезонний, а постійно діючий і **брендову річ** утричі дешевше можна придбати у будь-який час? (Україна молода, 28. 03. 2008). Досить потужний функціональний потенціал лексеми **брендовий** доводить вживання утворених від нього композитів-антонімів **монобрендовий – мультибрендовий**, напр.: *Водночас зі створенням невеликих магазинів залишкового товару відкриваються **мультибрендові** стокові торговельні центри...* (Україна молода, 08. 03. 2008); *Олександр Гапчук презентував нову колекцію, нову торгову марку і заявив про відкриття трьох **монобрендових** бутиків* (Україна молода, 06. 11. 2008); а також утворені за аналогією, так звані черезступінчастим способом словотворення, з пропуском дієслівної ланки в словотвірному ланцюжку, дієприкметник **брендований** «який набув ознак бренду», напр.: **Брендований склад метро** – це нестандартний носій, який має хороший пасажиропотік і тому досить ефективний для інформування київського глядача про наш новий проект (телеканал «Україна», 01. 10. 2008) та іменник **брендування**, напр.: *Телеканал «Україна» вже використовував **брендування** рухомого складу метро в рамках промо-шоу «Телезірка – Superзірка»* (телеканал «Україна», 01. 10. 2008). Засвідчуємо такі контексти вживання цих конкурентних лексем: *Представники великих **брендових** салонів зв'язку...* (Дзеркало тижня, 14. 02–21. 02. 2008); *... ми всі залежимо від корпорацій – мобільного зв'язку, **брендових** марок одягу, популярних телеканалів тощо* (Україна молода, 03. 06. 2006); *... молодіжні «**брендові**» партії, у списках яких (поза першими місцями) було багато чоловіків середнього віку...* (Критика, № 100. 2006); *Незамінний аксесуар – валізи BY VICTORIA GRES зі шкіри та **брендованого** текстилю* (День, 19. 10. 2007). На нашу думку, лексеми **брендовий** : **трендовий** є частковими синонімами, а отже, конкурують не в усіх контекстах уживання, тому що в словосполуках на зразок **брендові марки одягу** лексема **брендовий** має семантичний відтінок «зроблений відомою фірмою, якісний», а прикметник **трендовий** лише вказує на модність чогось, не зазначаючи його якості чи престижності, забезпечених відомою фірмою-виробником.

Частковими синонімами є також нові прикметники **топовий** : **хітовий** : **рейтинговий**. Прикметник **топовий** (англ. *top* «верх») означає «вищий, кращий, найсучасніший, вищого гатунку»; **хітовий** (англ. *hit* «удар, влучення в ціль») – прикметник до *хіти* «популярні естрадні пісні, шлягери, а також фільми, книжки, які мають великий успіх; окраса театрального, концертного сезонів» [ССІС, с. 735]; **рейтинговий** (англ. *rating* «оцінювання») має значення «зумовлений рейтингом, який має високий рейтинг». На тенденцію стабілізації в українській мовній практиці лексем **рейтинговий**, **топовий**, **хітовий** вказує те, що на їхній основі сформувалося вже ціле гніздо спільнокореневих слів: **рейтинговість** і **рейтингування**, **антирейтинг**, композити **рейтинг-шоу**, **рейтинг-**

каталог тощо. Названі лексеми піддаються ступенюванню вираженої ознаки: *рейтинговіший* і *найрейтинговіший*, *найтоповіший*, напр.: *У гучні з'ясування, який же рейтинг — **рейтинговіший**, уже втрутився й Кабмін, підтвердивши позицію Вінниччини в першій п'ятірці* (Дзеркало тижня, 10–16. 12. 2005); *Голова правління телеканалу “Інтер” Влад Ряшин залишає **найрейтинговіший** український канал, пояснюючи своє рішення “змінами в структурі управління каналу”* (Україна молода, 09. 12. 2005); ***Найтоповіший** нині наш кліпмейкер Семен Горов зі своїми незмінними партнерами ... зняв дуже романтичну, красиву і дорогу історію про кохання* (Україна молода, 25. 06. 2005). Закріпленню цих лексем в українському лексиконі сприятиме участь у дальшому профілюванні спільного для всіх них поняття, урізноманітнення його мовного втілення, а отже, роль у поглибленні українськомовної номінації, збагаченні її ресурсів.

Приклади конкурування нових запозичених прикметників і українських лексем досить численні, пор.: нове запозичення *транспарентний* і неосемантизм *прозорий*, новотвори *презентативний* : *презентаційний* і *показовий*, *показний*, неосемантизм *резонансний* і *гучний*, *приголомилливий*, *бучний*, новотвір *табуїзований* і *заборонений*, новотвір *корумпований* і *продажний*.

Цікаві процеси відбуваються в сьогочасній мові: з одного боку, спостерігаємо значне запозичення слів, а з іншого – повернення до питомих джерел, активізацію власних ресурсів української мови. Наприклад, прикметник *підставовий* є синонімом до номінацій *провідний*, *визначальний*, *базовий*, *кардинальний*, *основний*, *засадничий* і має дефініцію “який є основою чого-небудь, становить його підставу, найважливішу частину”, напр.: ***Підставовий** антагонізм у сприйнятті Росії часів відновлення української державності на початку 90-х помалу поступився намаганням розважливо оцінити перспективи співпраці з нею* (Post Поступ, 17. 11. 2004). Синонім-конкурент *засадничий* зафіксовано у ВТССУМі зі значенням «принциповий» [ВТССУМ, с. 325]. Проте сполучуваність з іменником *принцип* заперечує цю дефініцію, напр.: *Але колективна воля косовських албанців виявилася сильнішою навіть за **засадничий** для ОБСЄ принцип непорушності кордонів* (Новинар, 3. 04. 2008); *По-четверте, грамотна політика Ю. Тимошенко в роботі над створенням Форуму національного порятунку мала **засадничий** принцип* (Дзеркало тижня, 17–23. 02. 2001). На нашу думку, семантику цього прикметника варто описати як “визначальний, провідний, базовий, основний”, що доводить матеріал і нашого дослідження, напр.: *Лідери 27 країн Союзу узгодили **засадничий договір**, згідно з яким ЄС відкритий до розширення* (Україна молода, 20. 10. 2007); *Лідери 27 країн членів Європейського Союзу на саміті в Лісабоні остаточно узгодили форму та зміст договору про реформування, який стане **засадничим документом** Союзу та прийде на зміну*

Конституції ЄС (Україна молода, 20. 10. 2007). У мові ЗМІ фіксуємо вже й іменник *засадничість* у сполученні з лексемами *альманах*, *думка*, *книжка* та прислівник *засадничо*, напр.: *Интер засадничо відрізняється дитячою резервацією під назвою “Єралаш”, від якого залишилася тільки назва* (Україна молода, 28. 01. 2005).

Етимологічні словники засвідчують, що слово *гуртовий* запозичене з польської мови (*ceny hurtowe* «гуртові ціни», *sprzedaż hurtowa* «гуртовий продаж» від польск. *hurt* «гуртова торгівля; стадо; [переносна огорожа для худоби в полі]» [ЕСУМ, I, с. 624]. Походження прислівника *оптом*, твірного для прикметника *оптовий*, не має певної етимології. Автори ЕСУМ припускають як найімовірніше його походження з **обьт-*, спорідненого з рос. *общий*, *общество* [ЕСУМ, IV, с. 205]. Слова *оптовий* і *гуртовий* об'єднані семами 'спільний', 'сукупний', 'запас', 'багатство', що, власне, й закладені в семантиці їхніх етимонів. У лексичній картотечі Інституту української мови прикметник *гуртовий* в усіх його значеннях вживався частіше, ніж *оптовий*, у художній прозі. Проте, за даними «Частотного словника сучасної української художньої прози» і цей прикметник у художніх творах 1950–1970-х рр., на базі яких було укладено цей словник, виявився маловживаним: якщо прикметника *оптовий* у них взагалі не виявлено, то прикметник *гуртовий* вжито лише 1 раз. Обидва прикметники виявляють і невисоку словотворчу активність: від *гуртовий* у комп'ютерному морфемно-словотвірному фонді української мови Інституту української мови НАН України засвідчено похідний іменник *гуртовик*, а від *оптовий* – крім іменника *оптовик*, також композитний прикметник *оптовороздрібний*. Натомість, за нашими спостереженнями, лексема *гуртовий* у ЗМІ вживається нині частіше. Крім того, функціонують і похідні від неї: *гуртовня* за походженням – теж запозичення з польської мови, пор. пол. *hurtownia* (*гуртовня будматеріалів*, *гуртовня господарських товарів*) та *гуртовик* на означення особи, напр.: *Єдиноприйнятими стануть відносини: виробник (імпортер) – гуртовик (перший і єдиний посередник) – роздрібна торгівля* (Українська правда, 12. 07. 2005).

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Групи лексичних синонімів, як свідчать проаналізовані нами тексти, поповнюються переважно за рахунок запозичень, що можна пояснити: 1) відкритістю нового українського суспільства до світової спільноти і як наслідок – появою у свідомості сучасного українця нових понять, прагненням уточнити вже наявні означення, деталізувати виражену ними семантику, надати їй нових відтінків; 2) новими мовними смаками українського суспільства; 3) тенденціями як націоналізації, так і інтернаціоналізації українського лексикону, що й забезпечують його збалансований, гармонійний розвиток в умовах глобалізації.

Перспективою подальших досліджень стануть вияви тенденцій націоналізації та інтернаціоналізації на словотвірному мовному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпіловська Є. А. Конкурування варіантних номінацій як вияв тенденцій розвитку лексики: регулятори рівноваги / Є. А. Карпіловська // Функціонально-комунікативні аспекти граматики і тексту. – Донецьк : ДонНУ, 2004. – С. 122–132.
2. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
3. Лукашанец А. Працеси інтернаціоналізації ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах / А. Лукашанец // Słowotwórstwo/Nominacja / [red. nauk. I. Ohnheiser]. – Innsbruck, Opole : Uniwers. Innsbruck, Univ. Opolski, 2003. – С. 59–77.
4. Рацибурская Л. В. Словообразовательные инновации как отражение социальных изменений в современной России / Л. В. Рацибурская // Славянские языки и культуры в современном мире: Международный научный симпозиум : Труды и материалы. – М. : МАКС Пресс, 2009. – С. 127.
5. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1973. – 439 с.
6. Słowotwórstwo/Nominacja / [red. nauk. I. Ohnheiser]. – Innsbruck, Opole, 2003. – 541 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : У 7-и т. / [редкол. : О. С. Мельничук (головний ред.) та ін.]. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1982. – 630 с.; Т. 4. – К. : Наукова думка, 2003. – 656 с.
- СІС – Словник іншомовних слів / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1974. – 775 с.
- ССІС – Сучасний словник іншомовних слів / [укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 790 с.
- ТС-К – Катлинская Л. П. Толковый словарь новых слов и значений русского языка / Л. П. Катлинская. – М. : АСТ : Астрель, 2008. – 380 с.
- LINGVO'12 – Багатомовний електронний словник.

Одержано редакцією 01. 04. 2013 р.

Прийнято до публікації 02. 04. 2013 р.

Алла Таран

Проявление тенденций интернационализации и национализации в современном украинском языке

В статье обоснованы научно-теоретические основы изучения тенденций развития современного украинского литературного языка, выяснено, что в рамках определенных тенденций можно установить сосуществование в лексиконе вариантных номинаций, конкурентоспособность их типов и факторы, обеспечивающие их равновесие в лексиконе, устойчивость в языковой деятельности общества. Выделены следующие тенденции развития языка: 1) интернационализация (глобализация) – национализация (этнизация) 2) интеллектуализация – демократизация, 3) экономия языковых средств, синкретизм семантики номинации, асимметрия ее формы и содержания – прозрачность и аналитичность номинации, симметрия между ее формой и содержанием. Освещены проявления тенденций национализации и интернационализации, проанализированы парадигматические, эпидигматические и синтагматические отношения новых номинаций с другими, новыми и уже имеющимися, единицами в системе языка и в тексте. Выяснено, что группы лексических синонимов пополняются в основном за счет заимствований, что объясняется открытостью нового украинского общества к мировому сообществу и как ее следствие – появлением в сознании современного украинца новых понятий, стремлением уточнить уже имеющиеся определения, детализировать выраженную ими семантику, придать ей новые оттенки; новыми языковыми вкусами украинского общества.

Ключевые слова: динамика языка, неология, тенденции развития языка, интернационализация, национализация, эпидигматика, синтагматика, парадигматика, языковая инновация, лексические синонимы.

Alla Taran

Manifestations of internationalization and nationalization in the modern Ukrainian language

In the article the scientific and theoretical basis is given to depict tendencies in development of the modern Ukrainian literary language. It is considered that within certain tendencies the coexistence of variant nominations can be found in the lexicon, the competitiveness of their types and factors supporting their balance in the lexicon is also defined, as well as their stability in the language of the society. The following tendencies of language development are identified: 1) internationalization (globalization) – nationalization (ethnicization) 2) intellectualization – democratization, 3) the economy of language means, syncretism in the semantics of nomination, the asymmetry of its form and content – transparency and analytics in the semantics of nomination, the symmetry between its form and content. The tendencies of nationalization and internationalization are determined, paradigmatic, syntagmatic and epidigmatic relations of new nominations to others, new and formerly existing units in the language system and in the text are analyzed. It is also singled out that groups of lexical synonyms are replenished mainly with borrowings, caused by the openness of the new Ukrainian society to the international community that resulted in the appearance of new concepts in consciousness of modern Ukrainians, in the desire to clarify the existing definitions, to detail the expression of their semantics, to employ new colors, to present new language likings of the Ukrainian community.

Key words: language dynamics, neology, tendencies of language development, internationalization, nationalization, epidigmatics, syntagmatics, paradigmatics, language innovation, lexical synonyms.

АСИМІЛЯТИВНО-ДИСИМІЛЯТИВНІ ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті розглянуто змішані типи консонантної асиміляції, дисимілятивні процеси, виявлено особливості їхньої реалізації, засвідчені в різних зонах середньонаддніпрянських говірок. Аналіз матеріалів зв'язних текстів і аудіозаписів дав змогу виявити асимілятивні зміни приголосних, зумовлені двома й трьома артикуляційно-акустичними ознаками: за місцем творення і глухістю, за місцем творення і палатальністю, за місцем і способом творення, за способом творення і палатальністю, за глухістю та палатальністю, за способом творення, глухістю та палатальністю, за місцем і способом творення та глухістю, для яких характерна різна продуктивність. Явища дисиміляції за способом та за місцем творення, засвідчені в сполуках [чн]→[шн], [мп]→[нп], комбінаторні вияви [ж], [ш] при збігові в словах зубних [з], [ц], [с], також виявляють специфіку досліджуваних говірок.

Ключові слова: змішана консонантна асиміляція, дисиміляція, диференційна ознака, середньонаддніпрянський діалект, центральні середньонаддніпрянські говірки, периферійні середньонаддніпрянські говірки – північні, західні, східні, південні.

Постановка проблеми. У пропонованій статті продовжено серію розвідок автора, присвячених комплексному аналізу звукових змін у фонологічній системі середньонаддніпрянського діалекту з огляду на специфіку репрезентації фонем у конкретних словоформах та особливостей територіального вияву [6, с. 18–24; 5, с. 59–66]. У сучасному мовознавстві відомі спроби фіксації асимілятивно-дисимілятивних процесів лише в окремих діалектах і групах говірок української мови [1, с. 154, 157–158, 173–174, 176, 202, 230; 4, с. 204–211, 247–253, 290–295, 327–328, 360–370; 2, с. 238–241; 3, с. 87–89, 90, 93–94, 97–98, 102–104], однак на сьогодні типологію звукових змін у жодному говорі системно ще не вивчено, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фіксації окремих звукових змін у середньонаддніпрянських говірках представлені в працях І. П. Новицького, В. О. Богородицького, О. Дорошкевича, П. О. Бузука, В. М. Брахнова, В. С. Ващенко, І. О. Варченка, П. С. Лисенка, А. П. Могили [докл. див: 5, с. 59–61]; предметом

спеціального аналізу були нерегулярні звукові зміни та чисті типи консонантної асиміляції в статтях автора [5; 6].

Мета цієї розвідки – описати типи змішаної консонантної асиміляції та дисимілятивні процеси, виявити особливості реалізації груп приголосних, засвідчені в різних зонах середньонаддніпряньського діалектного континууму.

Об'єктом вивчення стали словоформи та словосполучення, де відбулося уподібнення приголосних за місцем творення і глухістю, за місцем творення і палатальністю, за способом творення і палатальністю, за глухістю та палатальністю, за способом творення, глухістю та палатальністю, за місцем і способом творення та глухістю й розподібнення за способом творення, за місцем творення, виокремлені у зв'язних текстах та в аудіозаписах із середньонаддніпряньських говірок (ГПК; ГЗП).

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Регіональне вивчення чистих типів асиміляції дало змогу з'ясувати особливості її вияву в різних зонах досліджуваного континууму. У центральних і північних середньонаддніпряньських говірках фіксуємо найбільше випадків консонантної асиміляції за м'якістю, за способом творення, причому, якщо унаслідок уподібнення виникло подовження приголосних, то його збережено; частковий вияв має асиміляція за дзвінкістю, за глухістю, за твердістю, за назальністю й за місцем творення. Натомість у говірках західної, південної й спорадично східної зон досліджуваного континууму активніше відбувається асиміляція за глухістю, за назальністю, зменшується кількість випадків уподібнення за м'якістю, спорадичним стає уподібнення за твердістю, а також відсутнє асимілятивне подовження приголосних. Водночас аналізуючи матеріали зв'язних текстів і аудіозаписів, виявлено асимілятивні зміни приголосних, зумовлені двома й трьома артикуляційно-акустичними ознаками, та явища дисиміляції, які також виявляють специфіку реалізації фонем у досліджуваних говірках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досить поширеним в різних зонах середньонаддніпряньських говірок є змішаний тип асиміляції за місцем творення і глухістю, зумовлений втратою опозитивності за диференційними ознаками (ДО) дентальність : недентальність, та адаптацією попереднього дзвінкого зубного приголосного [з] до наступних глухого піднебінно-зубного [ш] або [ч]. Зокрема, у цьому випадку звукосполучення [зш] реалізує подовжений звук [ш:] : *ш:ивал'и* (Хц), *ш:ивайиц':а* (Дн, Грш), *ш:ивайиц':а* (Мнж), *ш:ийимо* (Гн), *ш:ивайут'*, *ш:итий* (Лп); У тексті: *І то'д'і ж о'то т'кал'и то'же л'іжники т'і / так йак на пол'от'но / так л'іжники / а то'д'і ш:ивал'и у дв'і сторони / шоб в'ін широкій був /* (Хц); *Дв'і п'ілки називал'ос'а ш:ийимо /* (Гн); *І ше й із сук'на ш:итий жу'пан та'кий // о'це то'б'і з сук'на ш:итий в*

односта́лку // (Лп); *Нази́вайиц':а тузлук / це робиц':а із 'ц'ого / би'р'озова ко'ра обди'райиц':а ко'ра / о / і у за'мок о'так **иш:и'вайиц':а** / хвос'том нази́вайиц':а по п'лотниц'кому / **иш:и'вайиц':а** / (Мнж). Водночас у текстах фіксуємо й відсутність комбінаторної зміни приголосних: *Надзе'л'ин' ро'г'із / то'д'і во'ни йо'го в 'темному дир'ж'ат' / шоб во'но при'сохл'о / і о'то із т'ого і пл'итут' ко'робки та'ки на му'ку / з'йазуиц':а / то'д'і **зши'вайиц':а** / (Дв); *І о'то бу'л'о із'шиийиш ут'роєе та'кий м'ішо'к / ту'ди 'сала / м'н'аса / (Мнж); Ч'ім во'но начи'н'айиц':а / там ч'ім могли / ота'к'ім / га'лушками / і м'йас'цем і га'лушками / то'д'і **зши'вайиц':а** / 'ка'ж'ут' / поро'с'а / (Мк), що, ймовірно, зумовлено прагненням мовця логічно виокремити найбільш важливий процес або залежить від темпу мовлення.***

Звукосполюку [зч] унаслідок асимілятивних змін реалізують звуки [шч] або [шч']: *рош'чина* (Ул), *рош'чешуйим*, *рош'чешуйиш*, *рошчи'п'і'рат'* (Лб), *рошчи'таймос'* (О), *розчини*, *рошчи'нила*, *рошчи'нити* (А); *рош'ч'ісувал'и* (Хц, Блц), *рош'ч'ісувал'и*, *рош'чеше* (Грн), *ш'ч'ахне* (Вк), *рошчи'н'айе*, *рошчи'н'айут'*, *рошчи'нила* (Трч), *рошчи'сат'*, *рош'ч'ісуват'* (Тш) та ін. У тексті: *О'то **рош'чеше** ко'су // на 'гол'ову в'інки над'іва'ли / цв'іти ка'зал'и / (Грн); А то'д'і вже вит'а'га'йут' / і во'но **ш'ч'ахне** / а то'д'і вже сти'райут' так биз'того / биз'мил'а / (Вк); Г'реб'ін' / гри'б'іноч'ка ж ма'лен'ка бу'л'а / **рош'ч'ісувал'и** й п'р'ал'и // (Блц); А то'д'і те'т'істо розтов'кл'и / розтов'кл'и / і **рошчи'н'айут'** тип'лен'ким / повна'д'іж'ка / (Трч); Кла'дут' по'т'рид'ц'ат' с'но'п'ів // пок'л'ал'и / а на'верх од'ного с'но'па в'із'мут' / та **рошчи'п'і'рат'** / (Лб). При повільному темпі мовлення відбувається тільки асиміляція за місцем творення: *А ме'н'і ж л'овко ко'сит' / з'ж'е чол'ов'і'ками / (Дв); **Рожч'ісувал'и** / м'ички м'икал'и / чи'сал'и о'це все / (Ул); Д'іжка бу'ла / д'іжка дл'а хл'іба **рож'чин'ат'** / п'ікна д'іжка нази'валас'а // (Трч).**

Якщо в словоформі приголосні перебувають у послідовності твердий піднебінно-зубний + м'який зубний, то відбувається асиміляція за місцем творення і палатальністю. Спочатку піднебінно-зубний уподібнюється до наступного зубного, і вже цей звук потрапляє під асимілятивний вплив за м'якістю: [чц']→[цц']→[ц':]. Ці зміни часто трапляються в діалектних текстах, зокрема у формі дав. і місц. в. одн. іменників 1 відміни: *ж'іноц':і*, *у'сумоц':і* (Дв), *по'ч'ароц':і*, *на'г'рубоц':і* (Хц), *в'тра'виц':і* (Ул), *по'о'вец':і* (Вп), *у'б'оц':і* (Гр, Фд, Прг, Шш), *у'р'іц':і* (Ан, Лз, Іск, Трн), *на'р'іц':і* (Лц, Дн, Лз, Чрв, Брк, Млш), *по'р'іц':і* (Мнж), *у'хустоц':і* (Лз), *у'д'іжиц':і* (Крп), *у'зим'л'аноц':і* (Грш), *на'тра'виц':і*, *на'во'диц':і* (Іск, Ндг), *в'о'ц'і д'іжиц':і* (Трн), *на'к'ладоц':і* (Мс), *у'по'в'іц':і* (Брк), *у'полот'н'ан'ій со'роц':і* (Уст), *по'ота'к'ій ч'ароц':і*, *в'б'аноц':і*, *в'тій'боц'иц':і* (Блц) тощо. У тексті: *С'л'і'пец' був / і сто'йав о'там на'г'рубоц':і і с'в'і'тил'и / (Хц); А то'д'і ж вой'на бу'л'а / дак само'л'отом роз'бил'о йо'го 'дом'ік / і так в'ін жив у*

зим'л'аноц':і // (Грш); *Ну де б'л'ижч'е |р'іч'ка / там хо|дил'и прат' / і |л'ітом / то |л'ітом ти ж на кл'адоц': і* / (Мс); *А то|д'і йо|го б'і|л'ил'и на |воду сл'ал'и / |рано йак ро|са / у |бериг / на та|кому / на во|диц':і* / (Ндг); *Боч'ки |кажим // |боч'ка / у |боц':і / боч'ки* / (Прг); *А йа ше бу|л'а ма|л'а / |б'ігал'а / так у полот'н'ан'ій со|роц':і / |боса в полот'н'ан'ій со|роц':і* // (Уст). У говірках південної периферії ареалу не фіксуємо цю асимілятивну зміну через відсутність у говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя характерного для іменників 1 відміни чергування [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с']: *А йак на сковор|одочк'і на |газов'і / во|но вси|редин'і ни |випич'іц'а* // (Кп); *Був ше ку|сок пол'от'на / од:ал'а дочк'і* (Пнч); *Бу|л'о / і в |хусточк'і / й тан|ц'уйут' |кол'о |того / (Нд); Кийат|ком зали|вайут' / побуде / а то|д'і п'р'амо на |р'ічку / на |р'ічк'і / на |вод'і йіх ст'і|райут' / (Плй).*

Асиміляція за місцем творення і палатальністю регулярно відбувається в дієслівних формах 2 ос. одн. із постфіксом -ся теперішнього часу та в простій формі доконаного виду майбутнього часу. Відбуваються зміни [шс'] → [сс'] → [с']: *ни го|дис':а* (Пм), *на|хил'ис':а* (Бс), *зогнис':а* (Нвч), *дивис':а* (Лп), *ни^на|купис':а* (Уст). У тексті: *Так у|же |лекше бу|л'о пол'от' / а то ж |ц'ілий ден' на|хил'ис':а і |пол'иш / (Бс); А начі|на |т'іки розвид'н'ац':а над|вор'і / |дивис':а / а то|д'і ри|гочимос'а / шо ни так йар|мо на|кинув / дого|ри / (Лп). Щоправда, такі форми у текстах трапляються значно рідше, що зумовлено комунікативною настановою мовця – розповісти про події, що стосуються передусім 1 та 3 особи однини й множини. У поданих реченнях форму 2 ос. одн. вжито в значенні 1 ос. одн.: *То т'реба ро|бит' / а ни го|дис':а (= не годжуся) / ше й на ру|ц'і і шос' зро|билос'а* // (Пм).*

У кількох говірках засвідчено втрату подовження приголосного, що виник унаслідок комбінованих асимілятивних змін – [шс'] → [сс'] → [с']: *розиг'р'ійис'а* (Кж), *обмо|тайис'а* (Ан), *по|дивис'а* (Л); *наро|бис'а, нагу|л'айе"с'а, ната|н'ц'уйе"с'а, у|томис'а, не" взу|вайис'а* (Пй); *совайе"с':а* (О), *най'ісис'а* (Нз), *укр'ийис'а, по|чухайис'а* (Трб). У тексті: *А то|д'і зби|вайиш / а то|д'і пол'ошчиш у ті опол'і|онц'і / у|же розиг'р'ійис'а* // (Кж); *Йак|би шче да|л'и |в:ол'у на|йістис' / а то шче ж |в:ол'у ни най'ісис'а* // (Нз); *О / в нас |ранше / кодр'і / к'істр'иц'а / йак укр'ийис'а / та так по|чухайис'а* // (Трб). Відзначимо, що втрата подовження засвідчена не тільки в говірках північно-західної периферії середньонаддніпряньського ареалу, де відбулася дегемінація в іменниках і в дієслівних формах 3 ос. одн. та мн. на -ться: *ни|чец'а, нат'а|гайиц'а, |л'айуц'а* (Кж), *о|буц'а* (Ан), але й у кількох говірках східної зони цього континууму, де подовження загалом і як наслідок обопільної асиміляції за способом творення збережене: *вк'риц':а, б'йуц':а, |хочиц':а* (Нз), *розл'а|гайиц':а, вмивайуц':а, |дойиц':а* (Трб) тощо.

Значно рідше трапляються в текстах випадки асиміляції за місцем творення і палатальністю у сполуках [шц'] → [сц'] → [с'ц']: *бат'ус'ц'і* (Дв), *в'Нас'тас'ц'і* (О), *в'дос'ц'і* (Мнж): *В Нас'тас'ц'і був ба'зар ра'н'іше* / (О); *Й'амка в 'дос'ц'і 'видовбана і ту'ди с'іл' заси'пайут* / (Мнж) та [жц'] → [зц'] → [з'ц']: *у'д'із'ц'і* (Гр, Крп, Хт, Шш), *запо'роз'ц'і* (Трч): *Ночви бу'л'ї жи'л'із'н'ї / а хто в 'д'із'ц'і* / (Хт); *А і к'васит' у д'іж'ках / це во'ни ка'зали / шо у 'д'із'ц'і к'васу нак'вас'ат'* (Шш); *До 'Рос'і во'лами кораб'л'ї запо'роз'ц'і т'аг'ли* // (Трч).

Особливим різновидом комбінаторних змін, характерних для середньонаддніпрянських говірок, є засвідчені випадки уподібнення зубного [з] до піднебінно-зубного [ж'], коли зубний твердий приголосний [з] повністю асимілюється до піднебінно-зубного пом'якшеного звука [ж']: *ж':ін'ками* (Трн), *ж':інко'ю* (Мнж): *І ме'не ж'ін'ки вз'али // йа ж':ін'ками хо'дила не' за 'того / шо йа та'кий роб'іт'ник стра'шний / а шоб прокор'миц':а* / (Трн); *Й'акшо ч'ол'о'в'ік ж':інко'ю / то за д'вадц'ат' дн'ів в'ін од'роби за те* / (Мнж).

Типовою для говірок досліджуваного ареалу є асиміляція за місцем і способом творення у сполуці [тч], яку в різних зонах цього континууму репрезентують відмінні вияви. У більшості середньонаддніпрянських говірок її репрезентантом є подовжений звук [ч]: *вич:иш* (Уст), *вич:иц':а*, хоч у цьому ж тексті засвідчено *т'чец':а* (Дн), *вич:е* (Крж), *ч:ец':а* (Мнж), *ч:е'мо*, *ч:е* (Прг), *ч:ец':а*, *вич:им* (Бгд), *оди'ч:ец':а* (О), *ч:ут'* (Прн), *вич:ут'* (Бр), *оч:им* (Пс), *дос'в'іч:е'на* (Грш), *ко'рич:атко* (Шш), *окв'іч:а* (Фд), *т'іч:ина* (Грн). У тексті: *Полот'но ч:ец':а / то ч:ец':а во'но на два п'ід'н'іжски / пон'і'майите // полот'но / а о'це с'кат'ірт' / то це ч:ец':а на чо'тир'і п'ід'н'іжски* / (Мнж); *І пр'ади'мо на вири'тено вал / а то'д'і ч:е'мо кодр'у* // (Прг); *Де 'ход'ат' на 'дос'в'ітки / виши'ват' чи пр'асту / да то'д'і ж до 'цейі 'мате'р'і / дос'в'іч:е'на 'мати нази'вайиц':а* / (Грш); *Ко'рич:атко ниви'личке дири'їане бу'ло ж / с'і'кач / кла'дут' капу'стинку і с'і'чут' на капу'н'ак* / (Шш).

У лівобережних середньонаддніпрянських говірках цю зміна може репрезентувати м'який чи пом'якшений варіант [ч':], [ч]: *ч':е* (Тк), *ч':ец':а* (Бс), *ч':ут'* (Вп, Іск), *вич':ут'* (Мс), *на'ч':ем* (Брк), *ч':и'мо* (Грн), *по'ч':ут'* (Іск) та ін. У тексті: *І кодр'і ото бу'ло 'ран'ше ч:ут' з коно'пел'* (Вп); *По'ч':ут' те полот'но / це з'і'мойу / ч'ілу з'і'му пр'а'дут'* / (Іск). Засвідчено також випадки такої асиміляції без подовження [тч] → [ч]: *кв'іч'ас'т'і* (Крп), *кв'іч'ан':а* (Фд) (цікаво, що в цій же говірці засвідчено словоформу з подовженням *окв'іч:а*). У тексті: *У 'вишитих сороч'ках / кварту'хи та'к'і 'гарн'і / пл'ат'ки здо'ров'і та'к'і та кв'іч'ас'т'і та сп'і'вайут' так 'гарно / шо стра'шне* / (Крп); *Нарубайут' 'повний в'із / у 'хат'і 'повно то'го кв'іч'ан':а* (Фд).

Часто трапляються форми, у яких звукосполука [тч] не зазнає асиміляції: *Йак витче ткач / а ткач тче верстат просто із робл'аний із дерева із ниток там / і в ін тче / (О); А то р'іден'ке та'ке витчем / шоб воно ж проб ігал'о мол'очко / (Кв); І то ц'івочки сучимо на пр'адку і то над'іваймо / і то тоді ото тчем // ото та'ке // (Вп); Пр'адимо / снуймо і тчимо / йа сама т'ка'а / (Брк) тощо.*

У сучасній літературній мові асиміляція за місцем і способом творення, на думку дослідників, відбувається при збігові „зубного зімкненого звука [д] до піднебінно-зубної африкати [У] під впливом піднебінно-зубних щілинних [ж], [ш] або піднебінно-зубної африкати [ч] переважно при швидкому темпі мовлення” [9, с. 39]. У середньонаддніпрянських говірках приголосний [У] маловживаний [7, с. 194–195]. Зімкнено-щілинну африкату нерідко замінює проривний звук: [жУ] → [ж':]: *Йі'к'іс' зайеж':і зайіж'Уайут допуст'ім з Криминчу'га / (Мнж); Да позй'ж:ал'ис' / ка'жу / вс'і / да дуба в'р'іжимо / не' нада / (Дв). Один випадок асиміляції у сполуці [дж] → [ДУ] засвідчено лише в західній зоні досліджуваного континууму (перехідних середньонаддніпрянсько-східноволинських говірок – Г. М.), де африкати використовують частіше: *Бат'ко в'томл'ац'а / то сир'ном б'іше п'іУжи'найут' д'ів'чата / (Лб).**

Уподібнення за способом творення і палатальністю фіксуємо зрідка, зокрема тоді, коли проривний твердий приголосний [т] потрапляє в позицію перед зімкнено-щілинним м'яким звуком [ц'], спричинюючи появу м'якої подовженої африкати [ц':]: *на'жац':і (Вп), в'пов'іц':і (Пй), т'іц':і (Л), у'хац':і (Бгд), по'ч'верц':і (Блц), на'сировац':і (Фд): Йа зразу на трактор'і робл'у / то на жац':і пше'ниц'у / йач'м'ін' / все ко'шу // (Вп); П'іди ж ска'жи т'іц':і / ни'хай при'йде та заби'ре бат'ка / (Л); Так йак і ти'пер жи ж галушки / ну ти'пер жи ж на сировац':і ми / (Фд).*

У кількох словах засвідчено асиміляцію за глухістю та палатальністю, коли [зс'] → [с':]: *с':адиц':а (Млш), с':івайут' (Трч): Йак гл'а'танку робил'и / це ж ни в'чора бул'о / і с'тавл'ат' на тил'ен'ке / і воно с':адиц':а та'ке / йак кисл'ак / (Млш); В нас ко'нопл'і с':івайут' / (Трч). Ця сполука може реалізуватись і неподовженим звуком: [зс'] → [сс':] → [с'] – *Рос'іл исти'че // (Прн). Зрідка унаслідок асимілятивних змін сполука [дт'] → [т':]: в'ім':іл'а (Тм): Йак в'ім':іл'а йдут' та'тари / в'ін не'ре'б'ірайц':а на д'ругу с'торону / (Тм). Однак часто сполука [дт'] не зазнає змін, оскільки для середньонаддніпрянських говірок характерне збереження дзвінкості приголосного [д] у префіксі від-: *Зв'ідт'іл'а призвал'и ми'не в'арм'ійу / (Хд); Той в'ідт'іл' с'мика / той в'ідт'іл' / ото бул'о та'ке // (Мс).***

Малопродуктивним у досліджуваних говірках є повне уподібнення за способом творення, глухістю та палатальністю, коли [дц'] → [цц'] → [ц':]: *бл'уц':ами* (Ір), *д'вац':ат'* (Лц) або часткове [дц'] → [д^вц']: *пйат'над^вц'ат'*, *т'рид^вц'ат'*, *тринад^вц'ат'*, *два^внад^вц'атка*: *П'рали і ди^ес'атка називалас'а / і два^внад^вц'атка / це вже тонше та^{ке}* / (А). Засвідчено також випадки такої асиміляції із втратою подовження комбінаторним варіантом звуком [ц':]: *в'іц'іл'а* (Тм), *дв'інац'ат'* (Прн). У тексті: *Хоч йог^о висе^лил'и в'іц'іл'а / а йог^о Г'імки так і назвал'и Тимками* // (Тм); *А то^д'і с'тарший уста^{йе} там у^{же} / а^{га} / дв'інац'ат' часов / це ми об'ідайим* / (Прн). Цей тип змішаної асиміляції поширений у досліджуваних говірках меншою мірою, оскільки здебільшого засвідчено збереження звукосполюки [дц']: *оди^внац'ат'*, *пйат'нац'ат'* (Тв); *ш'існац'атого* (Тк). У тексті: *Та ви^лик'і бул'и / і по^дес'ат' л'ітр'ів / по оди^внац'ат' / і виспл'ишча ше б'іл'и і бул'и* // (Тв); *Ну та воно л'аханка і шап'лик / воно бал'акал'и / воно та^{ке} кругл'е / і в'ідц'іл' та^{ке} ізроблино вушко та^{ке} дириг'іане / і в'ідц'іл'* / (Крж).

Так само зрідка відбувається уподібнення за місцем і способом творення та глухістю, коли зубний проривний дзвінкий приголосний [д] потрапляє в позицію перед піднебінно-зубним зімкнено-щільним глухим звуком [ч], що спричинює появу подовженої африкати [ч:]: *в'іч:ун'ат'* (Лз), *оч:ун'айиц':а* (Нвч). У тексті: *Сва^ти мол'одого да^йут' мого^рич' // то^д'і в'іч:ун'ат' ворота* // (Лз); *І то^д'і ж т'іки на^чав поїзд і^ти / а той [...] оч:ун'айиц':а / а ва^гони ж от'і / шо тил'ач'і / і ми да^вай вис^какуват'* / (Нвч).

Як бачимо, для фонетичної системи середньонаддніпрянських говірок характерні різні типи змішаної консонантної асиміляції, причому одні з них мають однакові вияви в усьому ареалі їхнього поширення, тоді як інші різняться репрезентацією в центрі й на периферії.

Дисимілятивні зміни менш типові для досліджуваного континууму порівняно з асимілятивними, однак також мають свої особливості. У діалектах української мови зазвичай фіксують зміни, пов'язані з переходом давньої сполуки *дт: [дт] → [тт] → [ст] – *брести*, *крати*; у займеннику *кѣто* → *кто* → *хто*; у сполуці [чън] → [чн] → [шн] – *рушник*, *мірошник* [2, с. 241] та у сполуках [шш] → [шч], [жш] → [жч], що з'явилися в прикметниках при творенні вищого ступеня порівняння.

У середньонаддніпрянських говірках поширене розподібнення за способом творення у сполуці [чн], яку репрезентує [шн] не тільки в лексемі *руш^нник*, характерній і для літературної мови, але й в інших словах: *праз^нишна* (Дв), *м'іс'ашно* (Л, Ж), *пши^нишна*, *руш^нной* (Зл), *пше^нишнойі*, *смаш^нна* (Кж), *по^р'адошна*, *по^р'адошний* „великий” (О), *пши^нишний* (Грн), *пши^нишин'і* (Гн), *пши^нишиного* (Трн, Нз), *пши^нишними* (Бгд), *п^нас'ішником* (Грш), *ма^ххорушна* (Бй), *йашна* (Шш), *йашний* (Грн), *йашеш^на* (Тш). У

тексті: *А йа тим потовчу / та воно така смашна / та добра / (Кж); До масниц'ї / бо каждий ден' вареники / вареники й вареники / й гричан'ї / й шишниц'ї / (Гн); Ну бат'ко пас'їшником робив все в'ремн'а / так шо жил'и ми / ни можна сказат' / шо погано жил'и / (Грш); В'їажим ми табак у пуч'ки / ну паки так'ї вил'ик'ї і возимо в Лубни / ма'хорушна в Лубнах бул'а / (Бй); Йашна бу'вае з йач'мен'у і о'весова / бу'вае із шишниц'ї / із п'роса / із гречки / воно все ха'роше дл'а скотини // (Шш). Як бачимо, що перехід [чн] → [шн] має регулярний характер, який порушується хіба що під впливом літературної мови.*

У північних середньонаддніпрянських говірках спорадично фіксуємо розподібнення за місцем творення зубних, коли один із звуків [з], [ц], [с] у словах реалізують комбінаторні вияви піднебінно-зубні [ж], [ш]: *розр'їжуйц'а* „розрізується”: *Короваї о'дин зоставл'айут' дл'а мол'одих / а о'дин розр'їжуйе"ц'а* в'ечир'ї / *розр'їжуйе"ц'а* й розда'їе"ц'а л'уд'ам // (Ст); *к'рашиц'а* „краситься”: *Хоч в'їл'хойу к'рашиц'а вал'ок та'кий / так ото називал'ос' накидки / (Гн). Висловимо припущення, що, ймовірно, дисиміляцією за місцем творення піднебінно-зубних [ж], [ш] зумовлені випадки вимови прийменника між (миж) у варіанті миз, що трапляється в сусідстві із шиплячими приголосними: миз^житом, миз^шишниц'ами (Пс). У тексті: Робил'а тут у кол'госп'ї / зб'їрал'и кол'ос'ки / то отам миз шишниц'ами / да миз житом / (Пс). Щоправда, прийменники миз, помиз функціонують і в сусідстві з іншими приголосними звуками: Дак ме"не ото вл'овил'и отут миз горами / о'це миз горами / (Кв); Йак п'їд'кинув задом / йа миз кон'ї в'пал'а /; На на'раду йїздил'а в Кийів миз л'уди добр'ї // (Пм); О'це ми жил'и отам миз лугом // (Дрз); У'же ж йа шат'айус'а помиз х'лопц'ами / помиз д'ївчатами / скр'їз' / (О).*

Розподібнення за місцем і способом творення репрезентують словоформи лексеми *лампа*, де губний звук [м] замінює передньоязиковий [н]: *ланпа, ланпойу (Крж), ланпа (Мр, Сг, Вр). У тексті: А то ж на л'анпу ба'гато ви'ходить' кара'с'їру / на с'урик жи ж меньше / а йак л'анпу зас'в'їтит' / то / кажут' / шо дужи видно / (Крж), А. П. Могила також фіксував це явище у словоформах бонба, ланпа в говірках Західної Черкащини [8, с. 170].*

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Аналіз матеріалів зв'язних текстів і аудіозаписів дав змогу виявити асимілятивні зміни приголосних, зумовлені двома й трьома артикуляційно-акустичними ознаками, та дисимілятивні процеси в середньо наддніпрянських говірках. Найбільш продуктивними виявилися уподібнення за місцем творення і глухістю ([зш] → [ш:], [зч] → [шч]), за місцем творення і палатальністю ([чц'] → [цц'] → [ц':]), за місцем і способом творення ([тч] → [ч:], [ч':]),

[ч]. Зрідка фіксуємо випадки асиміляції приголосних за способом творення і палатальністю, за глухістю та палатальністю, за способом творення, глухістю та палатальністю, за місцем і способом творення та глухістю. Територіально уподібнення різняться наявністю / відсутністю подовження комбінаторних виявів фонем і реалізацією окремих його типів. Явища дисиміляції за способом та за місцем творення, засвідчені в сполуках [чн] → [шн], [шш] → [шч], [жш] → [жч], [мп] → [нп], комбінаторні вияви [ж], [ш] при збігові в словах зубних [з], [ц], [с], також виявляють специфіку досліджуваних говірок. Перспективу дослідження становить фіксація в середньонаддніпрянському ареалі несистемних звукових змін, їх аналіз та інтерпретація в загальноукраїнському контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність : монографія / І. О. Варченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 250 с.
2. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини : монографія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1997. – 391 с.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок : монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 591 с.
4. Калнынь Л. Э. Опыт моделирования системы украинского диалектного языка : монография / Л. Э. Калнынь. – М. : Наука, 1973. – 398 с.
5. Мартинова Г. Асимілятивні й дисимілятивні зміни приголосних у середньонаддніпрянських говірках // Мовознавчий вісник: [вип. 12–13 / відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси : Вид. від. ЧНУ, 2011. – С. 59–66.
6. Мартинова Г. І. Нерегулярні фонетичні явища в середньонаддніпрянських говірках // Актуальні проблеми менталінгвістики : Збірник статей за матеріалами VI Міжнародної наукової конференції. – Черкаси, 2009. – С. 18–24.
7. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : монографія / Г. Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 365 с.
8. Могила А. П. Деякі фонетичні особливості (консонантизм) говірок Західної Черкащини / А. П. Могила // Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Шевченка. – Т. 17. – Вип. 2. – К. : Вид-во Київського університету, 1958. – С. 165–182.
9. Савченко І. С. Явище консонантної асиміляції в українській мові : навчально-методичний посібник для студентів напряму підготовки 6.020303 – Філологія (українська мова і література) / І. С. Савченко. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2012. – 104 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ГПК – Говірки Південної Київщини : збірник діалектних текстів / Упорядники Г. І. Мартинова, З. М. Денисенко, Т. В. Щербина – Черкаси : ПП Чабаненко Ю. А., 2008. – 370 с. (+ CD „Говірки Південної Київщини”).

ГЗП – Говірки Західної Полтавщини : збірник діалектних текстів / Упорядник Г. І. Мартинова. – Черкаси: ПП Чабаненко Ю. А., 2013. – 325 с. (+ CD „Говірки Західної Полтавщини”).

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ГОВІРОК

Дв – Дівички, Вп – Виповзки, Кв – Ковалин, Лц – Лецьки, Пм – Помоклі, Ст – Стоп'яги, Ул – Ульянівка, Хц – Хоцьки Переяслав-Хмельницького р-ну; Гр – Грушів, Зл – Зеленьки, Пй – Пії Миронівського р-ну; Дрз – Дрозди, Кж – Коженики Білоцерківського р-ну; Л – Леонівка Кагарлицького р-ну; Мс – Мисайлівка Богуславського р-ну; О – Острів Рокитнянського р-ну; А – Антонів Сквирського р-ну; Лб – Любча, Ан – Антонівка, Трч – Торчиця Ставищенського р-ну **Київської обл.**; ВК – Великі Кринки, Грн – Гриньки, Фд – Федорівка, Прн – Пронозівка, Прг – Пирого, Лп – Липове Глобинського р-ну; Бй – Біївці, Гн – Гінці, Трн – Тарандинці, Іск – Іскрівці, Крж – Крижанівка, Хт – Хитці, Нз – Назарівка, Крп – Карпилівка Лубенського р-ну; Лз – Лазірки, Чрв – Черевки, Дн – Денисівка, Тм – Тимки Оржицького р-ну; Хд – Худоліївка, Тв – Товсте, Тк – Тукали, Бгд – Богданівка, Уст – Устимівка Семенівського р-ну; Грш – Грушівка, Пс – Писарщина, Бр – Березівка, Бс – Бесідовщина Гребінківського р-ну; Мнж – Манжелія, Ндг – Недогарки, Блц – Білецьківка Кременчуцького р-ну; Брк – Березняки, Млш – Мелюшки, Трб – Трубайці, Нвч – Новачиха, Шш – Шишаки Хорольського р-ну **Полтавської обл.**; Пщ – Піщана Золотоніського р-ну; Мр – Мартинівка Канівського р-ну; Ір – Ірдинь, Тш – Ташлик Смілянського р-ну, Сг – Сагунівка Черкаського р-ну, ВР – Вершаці Чигиринського р-ну, Ж – Журавка Шполянського р-ну **Черкаської обл.**;

Пнч – Панчеве Новомиргородського р-ну, Кп – Копанки, Плі – Паліївка Маловисківського р-ну; Нд – Надлак Новоархангельського р-ну **Кіровоградської обл.**

Одержано редакцією 13. 02. 2013 р.
Прийнято до публікації 20.02. 2013 р.

Анна Мартынова

Ассимилятивно-дисимилятивные изменения согласных в среднеподнепровских говорах

В статье рассмотрены смешанные типы консонантной ассимиляции, дисимилятивные процессы, выявлены особенности их реализации в различных зонах среднеподнепровских говоров. Анализ материалов связных текстов и аудиозаписей позволил засвидетельствовать ассимилятивные изменения согласных, обусловленные двумя и тремя артикуляционно-акустическими признаками: по месту образования и глухости, по месту образования и палатальности, по месту и способу образования, по способу образования и палатальности, по глухости и палатальности, по способу образования, глухости и палатальности, по месту, способу образования и глухости, которым свойственна различная продуктивность. Явления дисимиляции за способом и местом образования засвидетельствованы в сочетаниях [чн]→[шн], [мп]→[нп], комбинаторные варианты [ж], [ш], возникшие при наличии сочетаний зубных [з], [ц], [с], также специфичны для исследуемых говоров.

Ключевые слова: смешанная консонантная ассимиляция, дисимиляция, дифференциальный признак, среднеподнепровский диалект, центральные среднеподнепровские говоры, периферийные среднеподнепровские говоры – северные, западные, восточные, южные.

Hanna Martynova

Assimilative and dissimilative consonant changes in mid-Upper Dnieper patois

The article regards the mixed types of consonant assimilation, dissimilation processes, the peculiarities of their actual occurrence testified in various mid- Upper Dnieper patois. Audio texts and records enabled to distinguish the consonant assimilative changes caused by two and three pronunciation and acoustic features: according to the place of articulation and lack of voice, according to the place of articulation and palatal character, according to the place and way of articulation, according to the way of articulation and palatal character, according to the lack of voice and palatal character, according to the way of articulation, lack of voice, and palatal character, according to the place and way of articulation and lack of voice, which differ in productivity. The dissimilation phenomena according to the way and place of pronunciation have been testified in combinations [чн]-[шн], [мп]-[нп], combinatory manifestations of [ж] and [ш] with the coincided dental [з],[ц],[с] as well as the patois under consideration are regarded for their peculiarities.

Key words: mixed consonant assimilation, dissimilation peculiar feature, mid-Upper Dnieper dialect, central mid-Upper Dnieper patois, peripheral mid-Upper Dnieper patois – northern, western, eastern and southern.

СПЕЦИФІКА ВИЯВУ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ РОДУ Й ЧИСЛА ІМЕННИКІВ У ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКО-СТЕПОВОГО ПОРУБІЖЖЯ

*У статті проаналізовано особливості функціонування іменників у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. На матеріалі діалектних текстів розкрито специфіку представлення категорій роду й числа в досліджуваному ареалі. Звернено увагу на іменники, що репрезентують хитання щодо родової віднесеності, субстантиви, які утворюють родові пари. Виявлено збереження форм двоїни в поєднаннях іменників жіночого й середнього роду з числівниками два, три, чотири, засвідчено тенденцію до вирівнювання числової парадигми іменниками *Pluralia tantum* і *Singularia tantum*.*

Ключові слова: говірки середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя, діалектний текст, субстантиви, граматичні категорії, граматична форма, рід іменників, дублети, категорія числа, двоїна, однинні іменники, множинні іменники.

Постановка проблеми. В українській діалектології давно усталилася думка про потребу фіксації й аналізу не окремих рис говірок, а вивчення діалектних явищ у їхніх системних зв'язках і відношеннях. У завдання системного дослідження діалектної мови входить з'ясування особливостей функціонування іменників, зокрема специфіки вияву граматичних категорій, представлення лексико-граматичних рис, типів словозміни субстантивів в усіх ареалах україномовного континууму.

Складність граматичних, семантичних, словотвірних і словозмінних ознак іменника як однієї з центральних частин мови зумовила різноманітні підходи до його вивчення в слов'янському мовознавстві. Загальна характеристика морфологічних особливостей наріч української мови, зокрема й специфіки функціонування субстантивів в українському діалектному просторі, представлена в працях Ф. Т. Жилка [11], С. П. Бевзенка [2], Й. О. Дзензелівського [9]. Зіставну характеристику іменників у літературній і діалектній мові представлено І. Г. Матвіясом [17]. Інформацію щодо просторової варіативності іменників частково відображено в АУМ та в регіональних працях. Так, відповідно до програми для збирання матеріалів до АУМ, яка включала 114 питань із морфології, у І

томі цього атласу представлено словозміну та формотворення іменника (к. 180–223); граматичні риси українських діалектів подано на 41 зведеній карті [1]. Діалектна морфологія іменника є предметом багатьох регіональних лінгвогеографічних і описових студій: словозміну субстантивів у середньонаддніпрянських говірках розглянуто П. С. Лисенком [14], А. П. Могилою [18], у степових – В. П. Дроздовським [10], А. М. Муқан [20], у закарпатських говірках проаналізовано М. І. Сюськом [23], у бойківських – М. І. Зубрицькою [13], Н. Д. Черкес розглянула категорію збірності в говірках Карпат [24]. Ареали поширення й ізоглоси розмежування варіантів парадигм словозміни іменників у говірках північної Буковини представлено К. Ф. Германом [5], а в середньополіських – Т. В. Назаровою [21]. У названих дослідженнях, як і в багатьох інших граматичних студіях, репертуар і методика представлення здебільшого вибіркового явища підпорядковані окресленню специфіки відповідних регіонів, тому ці праці є джерелом передусім для ареального зіставлення свідчень із різних діалектних зон.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для повного відтворення структури діалектного континууму необхідна об'єктивна інформація з усіх говірок «за максимальним набором параметрів безвідносно до можливих різних підходів до інтерпретації зафіксованих діалектних рис і явищ у майбутньому» [6, с. 12]. Тому пріоритетними у вивченні діалектної граматики стають студії, виконані на ґрунті діалектних текстів, що створить надійне підґрунтя для повного й об'єктивного системного опису засвідченого мовного матеріалу. Останнім часом посилилась увага до вивчення й характеристики говірок в опорі на діалектні тексти. Зокрема, Л. І. Рябець дослідила словозміну іменника в говірках центрального Полісся [22]. Р. С. Зінчук здійснила системний опис іменникової словозміни в західнополіських говірках і простежила особливості субстантивного формотворення в ареальному аспекті [12]. Застосування значних за обсягом, спеціально записаних текстів дало змогу М. С. Делюсто проаналізувати специфіку функціонування елементів морфологічних явищ у степовій наддунайській говірці і визначити чинники, що впливають на її граматичну систему [8]. На матеріалі записів усного мовлення носіїв говірки покутсько-буковинського суміжжя О. В. Вінтоняк схарактеризовано морфологічні особливості повнозначних і службових частин мови [3]. На матеріалі зв'язних текстів Г. І. Мартинова розглянула функціонування інфінітива в говірках Середньої Наддніпрянщини [16].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. З огляду на нерівномірність системного вивчення граматичних явищ українських діалектів ґрунтового дослідження потребують морфологічні категорії іменника в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя. Розширення та систематизація інформації про

діалектну специфіку граматичних категорій іменника в названому ареалі актуальні, адже без докладного опису морфологічних особливостей окремих діалектних зон як реальних комунікативних систем не можна об'єктивно визначити повний репертуар типологічних рис діалекту, наріччя, діалектної мови в цілому. Увагу привертає середньонадніпряньсько-степове суміжжя, оскільки аналіз відомих досі праць дозволяє констатувати, що говірки цього мовно-територіального утворення ще недостатньо вивчені, однак і наявні розвідки спростовують твердження про зневиразненість середньонадніпряньсько-степової межі*.

Мета наукової розвідки. Метою цієї статті є докладний аналіз морфологічних категорій роду й числа іменників у говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя. Джерелом вивчення стали діалектні тексти (здебільшого наративи, рідше – діалоги), записані в 101 говірці південної Черкащини, північної Кіровоградщини, західних районів Полтавщини протягом 2000–2010 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз діалектних текстів засвідчив особливості реалізації граматичних категорій роду й числа іменників у говірковому мовленні. Головна диференційна ознака іменника – категорія роду. Вона представлена протиставленням трьох грамем: чоловічого роду (*пла|ток, о|ч|інок, ком|і|рець, бат|ко, д|ід*), жіночого (*ке|рейя, хустка, пово|розка, л|ента*), середнього (*гор|ішче, г|іл|це, бл|узо, на|мисто, болото, клоч|а*). Найуживаніші іменники чоловічого роду (50,2 %), рідше фіксуємо іменники жіночого роду (41 %), найменш поширені іменники середнього роду (8,6 %). Зрідка в аналізованих текстах трапляються іменники спільного роду (0,4 %) – *сир|ота, б|ід|олаха, вере|да, зануда*. Примітно, що досліджуваний матеріал не репрезентує іменників подвійного роду на -ище, -исько. На цю особливість вказують і дослідники степових говірок [7, с. 139]. Дещо інша статистика родової диференціації іменників, що утворилися внаслідок субстантивації прикметників, рідше – числівників і займенників. З-поміж цих форм лексем жіночого роду – 13 %, чоловічого – 6,5 %, середнього – 53,5 %; 27 % субстантивованих іменників ужито у формі множини: *хо|дили у домо|т|каному; хл|іб|ник|ли з|разного* (Плв), *ро|били на|б|іле / та з|н|ого|сороч|ки|ишли* (Кпт), *бу|ли|сороч|ки / руши|нки / п|іш|ло у|же л|он:е* (Кр), *йдут| по руши|нкове|прийшли / руши|нкове|вз|али / руши|ком|повіа|зали; т|ребу|ют|вор|іт|не* (Рб), *це|ш|л|убне|нази|вайіц|а / во|на|його|со|б|і|сохра|н|ала* (Прг), *масл|ана|вили|вайіц|а* (Кв), *молодой|хреш|чений|ви|ходе; і|стар|і, і|мал|і, і|молод|аж тан|ц|уйе* (ВЯ), *на|друге|лан|шу|сипали* (Плв), *в|Запа|дну|наш|і|йіхали* (Кр).

Специфіку вияву граматичних категорій іменника в говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя репрезентують явища зміни граматичного

* Докладніше див. працю: Щербина Т. В. Ареалогія середньонадніпряньсько-степового порубіжжя : монографія / Т. В. Щербина. – Черкаси : Видавець Андрощук П. С., 2009. – 348 с. Покликання на карти далі в тексті подаємо за цим джерелом.

роду лексем, причиною якої є, можливо, міждіалектна взаємодія. Найчастіше трансформації родової належності зазнають іменники жіночого роду, які почали вживатися як субстантиви чоловічого роду (*бе^кеш* (Сс), *га^лош* (Сбл), *бара^бол'* (Лдж), *при^лм'ет* (Стц), *п'ідб'ій* (Дбр, Км, Блш, Лст, Птк), *скарла^т'ін* (Жр), *ки^шен'* (Крсп), *ма^л'ас* (Остр), *п'ідмет* (Мрт, Дбр, Пнч)): *бе^кеш був та^кий / хло^пц'і хо^дили в н'ому* (Сс); *у мене був скарла^т'ін / а при скарла^т'ін'і тимпирату^ра* (Жр); *йак чоботи / то об'їзат'ілно шоб га^лош був* (Сбл). У кількох словах відбувається ще й заміна суфіксів: *вуставок* (Пгр), *моту^зок* (Сбл), *п'ідметок* (Птк, Пчк, Скл).

Видозміна ж. р. > ч. р. може відбутися й без модифікації зовнішньої структури іменника: *й зе^лений був смужка*, *й чирвоний* (Тмш), що, напевне, зумовлено спонтанністю мовлення.

Іменники *жакет*, *капелюх*, *керсет*, *гаплик*, *одяг*, які в літературній мові марковані чоловічим родом, у кількох говірках досліджуваного суміжжя вжиті у формі жіночого роду, при цьому вони видозмінюються щодо морфемного складу: *жа^кетка* (Дб, Пдв, Прг, Лб), *капел'уша* (Скл, СХ, Птк, Кл, Вш), *керсетка* (Рб, СХ, Ус, Хн, Кр, Сбл), *гапличка* (Пчк), *од'ага* (Рзс). Перетворення ч. р. > ж. р. може відбуватися внаслідок інтерференції, коли граматичні ознаки лексеми російської мови впливають на граматичне оформлення української діалектної одиниці: *боса плескала / аж пил' синалас'* (Лдж); або ж, навпаки, російська лексема граматично й фонетично видозмінюється в говірковій системі української мови: *у войну одна ужас'т'* (Блн). Припускаємо, що вплив російської мови позначився й на функціонуванні іменників середнього роду *життя* (рос. *жизнь*), *розписування* (рос. *ропись*) у формі жіночого роду: *оце мо'їа жит'а така* (Птк); *у церкв'і й була розпис / а то'д'і йдут' в ін'чац'а* (Мрв).

Засвідчено також перехід ж. р. > с. р., про який сигналізують закінчення іменників у непрямих відмінках, або ж родова належність керованих чи керуючих слів: *прини^есе р'ади^н дв'ї со^ломи* (Пчк); *р'вец'а на об'ї крайі* (Смг); *вз'али за об'ї крайі* (Тш); *йак хрестит' / то бе^лрут' крижму* (Крсп). Поширення лексеми *крижма* у формі жіночого роду засвідчено в усіх говірках південної групи середньонадніпряньсько-степового порубіжжя (к. 146), поліських говірках [21, к. 47], степових [7, с. 139].

У досліджуваних текстах виявлено іменники, що в більшості говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя відомі зі значенням жіночого чи чоловічого роду, а в окремих із них функціонують як субстантиви середнього роду (*п'р'ажко* 'застібка, яка скріплює кінці ременя, пояса' (Вш), *бражко* 'т. с.' (Блн), *перча* 'рукавиця з відділеннями для всіх пальців' (Остр, Лд, Пдв, Прг, Вх, Снк, Кл), *хл'їбино*

(Жр)): *в'ін іде с'ватац'а з хл'їбином* (Жр), *подуш'ки або пови'шиван'і / або з п'рошвом* (ВЯ).

Окремі лексеми чоловічого роду з основою на приголосний та жіночого роду на -а утворюють родові пари без зміни семантики: *л'ітр – л'ітра* (Дб), *шул'ік – шул'іка* (Жр). Ці модифікації можуть супроводжуватися заміною суфіксів (*коро'таш – коро'тушка* 'короткий верхній одяг із домотканого сукна' (Вкн), *попру'жок – попружка* 'чоловічий пояс зі шкіри' (Ст), *п'ід'палок – п'ід'палка* 'різновид домашнього хліба' (Крсп, Скп)): *їа сла'ба ли'жала / а во'на спик'ла ту п'ід'палку / м'іл'іц'їїа бу'ла / а во'на / ох / о'там ше й с'в'їжій п'ід'палок вам спик'ла / а во'ни 'кажут' 'добрий / а голо'ва був та'кий / та 'каже / і'д'ім' в кол'госп та 'будите п'ід'палки 'їїсти* (Крсп).

Хитання в роді спричинило виникнення гетеронімних опозитів *гап'лик* 'дротяний гачок гаплика' : *гап'личка* 'дротяна петелька гаплика' (Кр, Сбл). Деякі іменники мають подвійні форми без зміни родової віднесеності: *с'вита / як і ши'нел'а / не'' п'ід'рубл'увалас'а; ши'нел' бу'ла 'с'іра та'ка сол'дац'ка* (Лз).

Зауважимо, що хитання щодо роду засвідчено в іменниках, які позначають неістоти, здебільшого в запозичених лексемах, що зумовлено передовсім відсутністю зв'язку між граматичним родом і семантикою слова. Варіантність родової належності, дублетні форми фіксують і в інших говірках – степових [19, с. 192; 7, с. 139], середньонаддніпряньських [15, к. 1, 3, 15, 52, 77, 86, 95, 100, 106, 108], полтавських, слобожанських [4, с. 270]. З-поміж причин виникнення цих явищ учені називають аналогію взаємодію між іменниками різних родів, відмінності в оформленні запозичень на говірковому ґрунті [19, с. 24]. Крім названих, суттєвим чинником видозміни родової диференціації іменників у досліджуваному ареалі вважаємо міжмовну й міждіалектну взаємодію, що спричинила значну варіативність і на лексичному рівні*.

Грамматичний рід іменників пов'язаний із числом, оскільки лише в однині диференціація за родами послідовна. Категорія числа в говірках середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя представлена грамемами однини, множини (переваг щодо одних із цих форм над іншими не засвідчено), рідше – двоїни. Морфологічним показником категорії числа, як і в літературній мові, є закінчення й наголос: *був по'яс / а дл'а п'разника по'яс'у бу'ли ши'рок'і / сач'ки бу'ли / як с'і'час у нас кухвай'ки / а то'д'і сач'ок називав'а* (Івц), *с'вита / али ж сви'ти бу'ли разн'і* (Хн), *свал'ба називали / це с'і'час свал'би / а то'д'і по воз'можнос'т'і ро'били* (Дм).

* Докладніше див. Щербина Т. В. Ареалогія середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя : монографія / Т. В. Щербина. – Черкаси : Видавець Андрощук П. С., 2009. – 348 с.

У говірках середньонадніпряньсько-степового порубіжжя залишки форм двоїни виявляються не тільки в наголошенні відповідних форм, як у літературній мові, а й у закінченні (і < © для іменників із твердими приголосними основи, и < *и для іменників із м'якими і стверділими шиплячими приголосними основи). Форми двоїни засвідчено в поєднанні з числівниками *два, три, чотири* іменників жіночого роду в називному чи знахідному відмінку: *оце було чотир'ї коп'ї / це норму давали / шо чотир'ї коп'ї* (Крсп); *там дв'ї систр'ї; треба гукат' три баб'ї, три минут'ї пройшло* (Жр); *ма'н'їжка вишита у дв'ї половин'ї* (Сбл); *очкур був ше й дв'ї китичк'ї* (Плв). Рідше форми двоїни утворюють поєднання зазначених числівників з іменниками середнього й чоловічого родів у називному й знахідному відмінках: *вз'ала дв'ї в'їдр'ї шиш'ниц'ї* (Жр), *їа вже тирижила три голод'ї* (Блн), *сукно робили / а дв'ї майстр'ї були / шо шили* (Дібр). Можливо, за аналогією до цих форм утворено й словосполучення *два в'їч'їр'ї: оце робила / два в'їч'їр'ї посид'їла та й зробила* (Дібр).

У досліджуваних текстах репрезентовано й іменники з неповною числовою парадигмою – *Pluralia tantum* і *Singularia tantum*. Однинні іменники, засвідчені в мовленні носіїв говірок середньонадніпряньсько-степового порубіжжя, здебільшого позначають матеріал, сировину, що зумовлено особливостями тематики текстів: з *сириц'ї робили поїа'си; бот'їнки це воно з розини* (Рз); *бузину натов'чут' / нейу кра'сили; колис'ї ранче били ж оце ту шерс'т* (Івц); *такий каракул' м'їлен'кий був* (Рж). Множинні іменники, засвідчені в аналізованих текстах, позначають проміжки часу, обрядодії, ігри: *їак о'денки / то це ходили п'р'асті / ход'ат' гул'ат' / то це вже вечер'ниц'ї / їак жни'ва к'їн'чалис' / то обж'нивки* (Івц); *пос'ватали / тод'ї йшли на о'л'адини* (Хн); *гул'али в к'ремушки* (НО); *на дос'їтки ходили* (Пв); *поминки на другий ден' / і на див'їятий тоже поминки* (Дм); *проводки на див'їате майа* (Плв); *перше ж / поки пос'ватайуц'а / одне до одного на ви'л'адини* (Дібр); рідше їх використовують для номінації залишків речовини: *сколотини були / їакшо смитану збит'* (Лкр, Дм).

Вирівнювання числової парадигми однинних і множинних іменників засвідчують випадки вживання цих лексем із повною числовою парадигмою: *дрож'ї були су'х'ї / вис'івкойу затерт'ї / знайіте вис'івки* (Скл); *то ту вис'івку / за'парку за'пар'у / та тими вис'івками зати'рвали* (Бр); *з'р'їют' ок'ропи і лийут' на поп'їл той ок'р'їп* (КК); *плак'сиве"ц' нап'дава і на з'рослу л'у'дину / д'їд знав і з'мовит' і нас'лат' пристр'їт / а баба і пристр'їти ски'дала / і плак'сивц'ї* (Жр). Аналіз текстів засвідчує функціонування антропонімів у формі множини: *у нас було так / гул'али Іл'к'їв'ни / Стр'їл'ц'їв'ни* (Жр); *оце кажут' / Андр'їїв'ни / а в їх бат'ко був Андрей* (Смг), а також топонімів, що в літературній мові мають форму однини: *моїа дочка в Золото'ношах жи'ве* (Вх); *їа на Дон'басах робив* (Шп).

У досліджуваних говірках трапляються лексеми з неповною числовою парадигмою, що відрізняються щодо вияву категорії числа в літературній мові: *м ісимо во дою кий чоною і ка чаймо то нен'ко / а то д'і р'іжимо / та й вирм'ішел'і* (Пнч). Окремі іменники виявляють особливості в синтагматиці: *пле^лли так'і кане^лл'ух / це на жни^лва в них хо дили* (Лдж); часто це зумовлено залишками давніх відмінкових форм: *йак с'тане чо^лтур'і д'ів^лчат і два х^ллоц'і / або дв'і д'ів^лчат і два х^ллоц'і* (Сс); *у кажд'ій хат'і по дв'і д'ів^лчат* (Смг); *йа стикла вос'миро х^лїба* (Крсп).

Отже, у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя граматична категорія числа представлена формами однини, множини і двоїни. Більшість іменників мають повну числову парадигму, трапляються також однинні й множинні іменники.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Специфіку вияву граматичних категорій іменника в говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя репрезентує розподіл форм субстантивів на ядро й периферію. Центр іменникової системи формують субстантиви чоловічого роду, меншою мірою – жіночого роду, іменники з повною числовою парадигмою. Периферійні – форми середнього роду, двоїни. Особливостями функціонування іменників в досліджуваному ареалі є хитання щодо родової віднесеності, використання дублетних форм; вживання форм двоїни, тенденція до вирівнювання числової парадигми іменниками *Pluralia tantum* і *Singularia tantum*. Причину цих явищ убачаємо в збереженні залишків архаїчних явищ і виникненні інновацій, взаємодії різних за часом постання й умовами формування говірок досліджуваного ареалу. Перспективою подальших досліджень стане вивчення категорії відмінка іменників у говірках середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ

МЯ – Мала Яблунівка, ВЯ – Велика Яблунівка, Тш – Ташлик, См – Самгородок, Мк – Макіївка, БМ – Будо-Макіївка, Пст – Пастирське Смілянського р-ну; Ст – Станіславчик, Лз – Лозоватка, Сг – Сигнаївка, Мт – Матусів, Лб – Лебедин, Кр – Кримки, Жр – Журавка, Сб – Собоївка, Кв – Кавунівка Шполянського р-ну; Кн – Княжа Звенигородського р-ну; Рг – Райгород, Лзн – Лузанівка, Жб – Жаботин, Мх – Михайлівка, Рб – Ребедайлівка, Бл – Баландине, Тм – Тимошівка, Рз – Розумівка, Кср – Косарі Кам'янського р-ну; Пг – Погорільці, Рз – Розсошинці, Ів – Іванівка, Ст – Стецівка Чигиринського р-ну; Вк – Вікнине, Пч – Пальчик, Яр – Ярошівка, Птр – Петраківка Катеринопільського р-ну; Бл – Білашки, КК – Криві Коліна Тальнівського р-ну; Ос – Острівець, Лд – Ладижинка, Дбр – Доброводи, Дб – Дубова Уманського р-ну **Черкаської обл.**; СХ – Скалівські Хутори, Кп – Копанки, Км – Кам'яне, Ск – Скаліва, Нр – Нерубайка, Пдв – Підвисоке, Нд – Надлак, Клн – Калинівка, Вш – Вільшанка Новоархангельського р-ну; Прг – Перегонівка Голованівського р-ну; Вх – Вільхове, Сн – Синьки Ульянівського р-ну; Пнк – Пенькіне, Кпт – Капітанівка, Тр – Турія, Тшк – Тишківка, Ос – Оситняжка, Бр – Бурти, Дбр – Дібрівка, Мр – Мартоноша, Крб – Коробчине, Лст – Листопадове, Шп – Шпакове, Пч – Панчеве, Йс – Йосипівка Новомиргородського р-ну; Ус – Успенівка, Пл – Паліївка, Крсп – Краснопілка Маловисківського р-ну; Тр – Триліси, Ств – Ставидла, НО – Нова Осота, НВ – Нижчі Верещаки, Івг – Івангород, Сс – Соснівка, Пдл – Підлісне, Хн – Хайнівка, Свр – Северинівка, Кт – Китайгород, ВВ – Вищі Верещаки Олександрівського р-ну; ВА – Велика Андрусівка, ТБ – Талова Балка, Гл – Глинськ, Пд – Подорожне, Бл – Білецьківка Світловодського р-ну; Крс – Красносілля,

Івц – Іванківці, Цб – Цибулеве, Дм – Дмитрівка Знам'янського р-ну; Кцв – Куцеволівка, Кмб – Камбурлівка, Мл – Млинок, Мр – Мар'ївка, Вщц – Вишневіцї Онуфрїївського р-ну; Кс – Косівка, Лкр – Лікарівка, Ндг – Недогарки, Ол – Олександрівка, Прт – Протопопівка Олександрійського р-ну **Кіровоградської обл.**; КП – Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну **Полтавської обл.**; Пв – Павлівка, МР – Мишурин Ріг Верхньодніпровського р-ну **Дніпропетровської обл.**

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : в 3 т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / ред. тому І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1984. – 498 с. (391 карта).
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища шк., 1980. – 246 с.
3. Вінтоняк О. В. Фонологічна, морфологічна і лексико-семантична система говірки села Баня-Березів Косівського району : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Вінтоняк. – Івано-Франківськ, 2011. – 19 с.
4. Воронич Г. Вплив родової диференціації на формування типів словозміни іменників в українських говорах / Г. Воронич, І. Матвіяс // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 265–274.
5. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова / К. Ф. Герман. – Чернівці : ПРУТ, 1998. – Т. 2. – 215 с.
6. Гриценко П. Ю. Дослідження говірок Чорнобильської зони на тлі інших діалектних систем / П. Ю. Гриценко // Говірки Чорнобильської зони : Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. – К. : Довіра, 1999. – С. 5–14.
7. Делюсто М. Граматичні категорії іменника в діалектних текстах української наддунайської говірки / М. Делюсто // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Вид. від. Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 12–13. – С. 138–142.
8. Делюсто М. С. Граматика говірки у світлі тексту : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. С. Делюсто. – К., 2010. – 20 с.
9. Дзензелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології // Й. О. Дзензелівський. – Ужгород, 1966. – 101 с.
10. Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 661 / В. П. Дроздовский. – Киев, 1962. – 27 с.
11. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – 2-е вид. перероб. – К. : Рад. шк., 1966. – 307 с.
12. Зінчук Р. С. Словозміна іменників у говірках у західнополіських говірках : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. С. Зінчук. – Луцьк, 2010. – 20 с.
13. Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна : дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 02. / М. І. Зубрицька. – К., 1992. – 313 с.
14. Лисенко П. С. Деякі морфологічні особливості говірок правобережних (середніх) районів Черкащини / П. С. Лисенко // Середньонаддніпрянські говори : Збірник статей. / Ред. кол. В. М. Брахнов (секретар), І. О. Варченко, Ф. Т. Жилко (відп. ред.), П. С. Лисенко, О. С. Мельничук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 22–43.
15. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини : Монографія / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Відлуння, 2000. – 265 с.
16. Мартинова Г. І. Інфінітив у середньонаддніпрянських говірках / Г. Мартинова // Мовознавчий вісник : збірник наукових праць МОН України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького ; відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси : Вид. від. Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 14–15. – С. 96–104.
17. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.
18. Могила А. П. Словозміна в говірках середньої Черкащини / А. П. Могила // Середньонаддніпрянські говори : Збірник статей. / Ред. кол. В. М. Брахнов (секретар), І. О. Варченко, Ф. Т. Жилко (відп. ред.), П. С. Лисенко, О. С. Мельничук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 44–64.
19. Муқан А. М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А. М. Муқан // Українська діалектна морфологія. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 191–199.
20. Муқан А. М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... канд. філол. наук / А. М. Муқан. – Глухів, 1960. – 291 с.
21. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова. – К. : Наук. думка, 1985. – 136 с. (107 карт).
22. Рябець Л. В. Словозміна іменника говірки с. Товстий Ліс / Л. В. Рябець // Говірки Чорнобильської зони : Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. – К. : Довіра, 1999. – С. 27–32.

23. Сюсько М. І. Система іменних частин мови українських говорів Закарпатської області УРСР : дис. ... канд. філол. наук : 661 / М. І. Сюсько. – Л., 1968. – 299 с.

24. Черкес Н. Д. Категорія збірності у говорах Карпатського регіону : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10. 02. 02 / Н. Д. Черкес. – Л., 1994. – 24 с.

Одержано редакцією 01. 03. 2013 р.

Прийнято до публікації 12. 03. 2013 р.

Татьяна Щербина

**Специфика представления грамматических категорий рода и числа в говорах
среднеподнепровско-степного пограничья**

В статье проанализированы особенности функционирования имён существительных в говорах среднеподнепровско-степного пограничья. На материале диалектных текстов раскрыта специфика представления категорий рода и числа в исследуемом ареале. Обращено внимание на имена существительные, которые иллюстрируют колебания относительно соотносительности к роду, на субстантивы, которые образуют родовые пары. Зафиксированы случаи сохранения форм двоины в сочетаниях имен существительных женского и среднего рода с именами числительными два, три, четыре; зарегистрирована тенденция к выравниванию парадигмы числа существительными Pluralia tantum и Singularia tantum.

Ключевые слова: говоры среднеподнепровско-степного пограничья, диалектный текст, субстантивы, грамматические категории, грамматическая форма, род существительных, дублеты, категория числа, двоина, существительные, имеющие формы только единственного и только множественного числа.

Tetyana Sherbyna

**Specificity of manifestation of grammatical noun categories of gender and number in the mid-
upper- Dnieper and Steppe border dialects**

Peculiarities of noun functioning in the dialects of the mid-upper- Dnieper and Steppe border are analyzed in the article. Specific features of manifestating the category of gender and number in the research are revealed in the dialect texts. Nouns that reveal inconsistency as to the category identification, the substantives which create gender couples are paid attention to. Preservation of forms of duality in the combination of nouns of feminine gender and neuter gender with numerals two, three, four is shown, tendency for levelling the numeral paradigm through the nouns in the Pluralia Tantum and Singularia tantum is revealed.

Key words: the dialects of the mid-upper- Dnieper and Steppe border, dialect texts, substantives, grammatical categories, grammatical forms, noun gender, the category of number, doublets, nouns of the Pluralia Tantum and Singularia tantum.

УДК 811.161.2:[81'282+81'371]

Олена Юсікова

**ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СЕМАНТИКОЮ ДІЄСЛОВА
КЛАСТИ В ГОВІРЦІ СЕЛА БОГДАН РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Статтю присвячено актуальній в українській і зарубіжній лінгвістиці проблемі семантичної структури дієслова як функціональної одиниці діалектної системи. З погляду семантичної типології універсальні значення й компоненти значень дієслова нині є

недостатньо вивченими на матеріалі українських діалектів. Об'єктом дослідження в статті є дієслово *кла́сти* як функціональна одиниця граматичної системи говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області. Установлено, що, крім функції предиката локативної дії, лексема активно функціонує як предикат каузативної й результативної дії. Отже, семантична структура дієслова *кла́сти* в говірці охоплює, зокрема, назви дій, що містять не лише сему просторового об'єднання певних об'єктів, а й результативну семантику, зокрема в таких значеннях дієслова як: 'садити', 'розписатися', 'збудувати', 'називати', 'встановити', 'готувати (про страви)' тощо.

Ключові слова: діалектна мова, говірка як діалектна система, гуцульський говір, носій говірки, семантична структура, синтаксична структура, граматична система говірки, функціональна одиниця, семантика дієслова, сема, предикат дії, локативна дія, результативна дія, каузативна дія.

Постановка проблеми. В українській і зарубіжній лінгвістиці актуальною залишається проблема дослідження семантики дієслівної лексики [1 – 8], багато уваги приділено дієслову як категоріальній граматичній одиниці у структурі функціонально-семантичних полів аспектуальності, темпоральності, модальності [9; 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У полі зору учених перебувають окремі лексико-семантичні групи й класи дієслів. Із погляду семантичної типології питання про універсальні значення й компоненти значень дієслова вимагає подальшого опрацювання на матеріалі діалектної мови. Системні характеристики дієслівної лексики вивчають у парадигматичному, синтагматичному, а також функціональному аспектах [2–4]. Так, дієслово визначають як центр речення, висловлення, семантично-елементарної ситуації [2–4; 8], виразник не лише окремих понять про навколишній світ, але й представлення особливостей світобачення і світосприйняття носіїв тієї чи тієї діалектної системи.

Мета наукової розвідки. Метою нашого дослідження є опис семантичної структури дієслова *кла́сти* в гуцульській говірці села Богдан Рахівського району Закарпатської області.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Завданнями статті є виокремлення основних компонентів значеннєвого поля лексеми як функціональної одиниці у структурі діалектного тексту. Для дослідження використані текстові аудіозаписи, здійснені протягом 2010–2011 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дієслово *кла́сти* функціонує як предикат фізичної локативної дії. Так, у межах значення 'поміщати в щось-, куди-небудь'; 'розміщувати десь, складати що-небудь в одне місце в певному порядку' [10, с. 176]

характер локативної дії, вираженої дієсловом і його префіксальними похідними розкривається лише в сполученні з валентнопов'язаними об'єктними синтаксемами, наприклад: *кла́сти бербені́ці* 'готувати спеціальний посуд для перевезення молока з полонини' (*кладемо так бербені́ці*); *кла́сти снопи́* 'готувати снопи до обмолоту' (*снопи́ кладу́т та ц'іпа́ми...*); *накладáти колач'і́* 'подавати до столу калачі на весіллі' (*в'іробл'уйе, накладес'е так'і́ колач'і́*); *накла́сти дрíва* 'покласти у піч дрова' (*пóвна піч, накладáйемо дрíва*); *складáти тóрту* 'готувати торт у чотири шари' (*тóрту йе, шо ў чоти́ри складáйут*); *кла́сти хл'і́б* 'ставити хліб для приготування у піч' (*пóза гран' кладу́т' хл'і́б у печ'і; гран'* 'перегорілі дрова'). Дієслово вживане й зі значенням 'залишати у певному стані для певних цілей' на формально-граматичному рівні є дериватом складнопідрядного речення з цільовим підрядним, наприклад: (*сир*) *кладу́т' ізц'іжувати* 'залишають у певному стані для того, щоб відцідити'.

Значення дієслова розкривається й у поєднанні з залежними синтаксемами локативної семантики, наприклад: словосполучення типу *кла́сти на мíску* 'про весільний калач' (*печу́т кола́ч, кладу́т на мíску, кладу́т грóші звér'ху*); *кла́сти* (продукти) *у кіш:* у *к'іш са́ло кладéц'е* 'у пасхальний кошик кладуть сало (щоб нести до церкви)'; *кла́сти на кон'е́* 'вантажити на коня'; *накла́сти кастрóл'і́* 'наповнити каструлі для приготування їжі' (*кастрóл'і́ накладé* – вживання локатива в об'єктній позиції); *кладу́т ма́му в торбо́нцу* 'весільний обряд перевезення теці у тачці'; *покла́сти за столи́* 'посадити когось за столи'.

Семантику 'додавання компонентів до їжі' простежуємо в словосполученнях: *кла́сти кл'ек* 'додавати спеціальну закваску до молока' (*ну́тару ту́ту, і в'іта́к кладу́т кл'ек, де ну́тара* 'спеціальна посудина для здоєного молока'; *р'іжут тéл'е і робл'ет таку́ рíнд'у, так кладу́т, рíнд'а* 'частина шлунка теляти'); *кла́сти со́ли* 'додавати солі' (*сипл'ут молока́, кладу́т со́ли*); *кла́сти мак, йейéчко, сметáни* тощо 'додавати до страви мак, яйце, сметану' тощо (*варíмо пше́ніц'і́ скут'у́, мак там кладéмо; йейéчко кладéце, п'і́т'ева со́да кладéце; кладу́т сметáни, леква́р; му́кі кладес'а; накла́сти кр'і́пом* 'додати кропу'. Значення 'додавати присмаки до страви' виокремлене як компонент семантичного спектра дієслова і в українській літературній мові [10, с. 76].

Досліджувана предикатна синтаксема в поєднанні з валентно-залежними локативними синтаксемами, може бути виразником типових, характерних для побуту мешканців села дій. Формально-граматична реалізація власне-семантичної структури, породженої досліджуваним предикатом дії відбувається через посередництво семантико-синтаксичного рівня. Коли в контексті актуалізованою є не сама дія, а зміна стану об'єкта дії, предикатна синтаксема набуває додаткової процесуальної семантики, що супроводжується переходом суб'єктної синтаксеми у факультативну позицію. При цьому

між'ярусна кореляція відповідного семантично-елементарного речення може мати асиметричний характер. Про асиметрію сигналізують компоненти з синкретичним значенням. Вони є наслідком набуття, зокрема об'єктною синтаксею нового значення – носія процесуальної семантики.

Така семантико-синтаксична трансформація в тексті не завжди збігається з формально-граматичною деривацією, дієслово зберігає особову форму, але найчастіше вжите в неозначено- або узагальнено-особових односкладних реченневих структурах, а об'єктна синтаксема не набуває формально-граматичної суб'єктної позиції. Подібні зрушення можуть стосуватися предикатів: *склада́ти на копи́ці*'у, *кла́сти в копи́ці*'у, *кла́сти* у *с'іно* 'складати сіно у копицю'; *наклада́ти на остриве́* 'накладати копицю', *остриве́* 'спеціальна сучкувата палиця, на якій сохне складене сіно' (*де́рево таке́, а на н'ім йе та́к'і гілочкі і туй так склада́ли на копи́ці*'у, *а коли́ вже вели́ке таке́ вже кладу́т, то вже с'іно, кйда́ймо в с'іно; туй збира́йеш, туй руба́йеш, серпо́м наруба́йеш, і зно́ву вйа́жеш, в'іта́к кладу́т у копи́ці*'у, *на ти остриве́ наклада́ймо с'іно; наклада́ти коноплі́* 'розстелювати для просушування коноплі' (*так розте́л'ували, то так уже́ мо́кло там, коли́ уже́ гото́во, там попробу́ють, шо воно́ уже́ со́лме, і так наклада́ли, так тут н'іч, а там йе таке́ росте́л'ували*); *класти в поршорі́, кла́сти порші́р* 'складати сіно у малі купки', *закла́сти у верста́т* 'приготувати нитки для прядіння' (*та йа с'е перевйе́зує у тоті́ ниткі́, с'і кладе, тче; кладу́т у верста́тик*); *кла́сти столи́; столи́ накла́дати* 'накривати столи', значення дієслова 'накладати (їжу)' характерне й для української літературної мови [10, с. 176]; *склада́ти столи́* 'готувати пишину гостину (у нас тепе́р столи́ склада́ють); *кла́сти гостину́* 'готувати гостину' (*вс'і стра́ви та́к'і йак на свѣ́т'бу кладу́т, ну йакі́ тепе́р стра́ви, вс'о понаклада́ють, де шо раз йе ну йак мои казати*); *обкла́сти гліно́у* 'добре засипати ззовні землею' (*обкладу́т, обсі́пл'ут гліно́у пивни́ці*'у). Про формально-граматично завершену транспозицію свідчить безособова пасивна форма досліджуваного дієслова на *-ся* і перехід об'єктної синтаксеми в позицію суб'єкта, наприклад: *згріба́йес'е у купки́ та́кі склада́йес'е вже́ йак'і ти хочеш*.

За умови переходу об'єкта дії в інший стан дієслово *кла́сти* і його префіксальні похідні в сполученні з об'єктними синтаксемами набувають додаткової каузативної семантики, наприклад: *накла́сти ва́тру* 'розпалити вогонь' (*накладé ва́три; ва́тру розклада́ють та кол'аду́ють*), значення *кла́сти* (багаття, вогонь) 'розпалювати багаття (вогонь)' властиве й українській літературній мові [10, с. 176]; *закла́сти фасо́лі, брин'зу* 'приготувати фасолю, бринзу'; *кла́сти на ва́тру* 'ставити для приготування страву на вогонь' (*кладу́т на ва́тру, у котéл; кладу́т на ва́тру, ва́р'ат, м'иш'е́ють*); *кла́сти р'іну, мелáй* 'садити картоплю, кукурудзу'; *покла́сти ма́мці́* 'покласти маля для годування

матері' (*та ф'айно покла́сти мамці*); *кла́сти у т'урму́* 'ув'язнювати', *покла́сти дз'обіло кон'у́ в зуби* 'запрягти коня'; *покла́сти лозу́* 'забити кілки для огорожі' (*не до́бре, бо то лоза́, покладéи, а вона́ росте́*); *кла́сти плато́к* 'одружуватися' (*кладу́т плато́к, віне́ц' ізн'іма́ють*).

Стаючи виразником типових, характерних для побуту села виробничих дій, дієслово *кла́сти* набуває додаткової результативної семантики, функціонує в ролі предиката результативної дії, наприклад: *кла́сти* 'будувати', 'щось прилаштувати, встановлювати, майструвати': *кла́сти ха́ту* (*кладу́т ха́ту, де му пасу́йе*); *кла́сти це́ркву, кла́сти ста́йу* 'житло для пастухів' (*а тепе́р у нас так кладу́т, у нас ка́жут ста́йа*), значення 'мурувати' виокремлене й у семантичному спектрі дієслова в українській літературній мові [10, с. 76]; *кла́сти шпо́ру* 'плиту' (*покладé малéн'ки шпор*); *кла́сти дара́бу* 'майстрували пліт для сплаву лісу'; *кла́сти на́мйатник*; *кла́сти фунда́мент* 'закладати фундамент'; *кла́сти ге́ймери* 'будувати дамбу на ріці для сплаву дараб' (*ге́ймери так'і на ріц'і покла́ли*); *кла́сти те́глу* 'цеглу' 'робити кладку' (*в'іта́к кладу́т ту те́глу; кладу́т із кам'ін'е, і на то в'іт:а́к приклада́ють камін'е*); *кла́сти ву́лики* 'встановлювати вулики'.

Спорадично в досліджуваних діалектних текстах нами простежене функціонування похідних дієприкметників у ролі іменної частини складеного дієслівного присудка на позначення предиката екзистенційного стану, наприклад: *це́рква покладéна*.

У досліджуваній говірці семантика лексеми *кла́сти* виходить за межі власне просторових дій і процесів, наприклад: *кла́сти і́мйа* 'називати дитину'; *кла́сти на бат'кі́* 'називати дитину за іменами батьків' (*де там таке, а ви клад'і́т на свої́ бат'кі́*); *кла́сти хрест* 'розписатися (про неграмотну людину', значення 'робити помітку на чомусь' властиве й українській літературній мові [10, с. 176]; *покла́сти штра́ф* 'оштрафувати'.

Залежні компоненти в частині з розглянутих словосполучень у досліджуваній говірці зазнають часткової адвербіалізації. Це пов'язано з функціонуванням досліджуваного дієслова як предиката процесу, що передає типову, характерну побутову ситуацію, наприклад: *коло́н'і кла́сти на смаг* 'класти коноплі для вибілювання на сонце'; *с'іно кла́сти у стр'ілу́* 'складати сіно в копицю'; *с'іно кла́ли на остро́в'е* 'т.с.', де *стр'іла́, остро́в'е* 'сучкувата смерека, яку застромляли у землю і накладали на неї сіно'); *кла́сти у ша́ранци* 'складати дерево на хату'; у *лом складати, склада́ти в моги́лі* 'складати зрубане гілля'; *перекла́сти на один па́лець* 'накласти шар в один палець товщиною' (*перекла́сти то́го на оди́н па́лець із бри́н'зо́у, то́го кро́пу та цибу́л'і*).

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Проаналізовані лексичні й граматичні особливості функціонування дієслова *кла́сти* уповноважують до висновків про значне семантичне навантаження лексеми в досліджуваній діалектній

системі. Семантична структура дієслова *кла́сти* в говірці включає назви різних процесів і дій, що містять не лише сему просторового об'єднання певних об'єктів, а й позначають результативну дію чи процес, зокрема в таких значеннях дієслова як: 'садити', 'розписатися', 'збудувати', 'називати', 'встановити', 'готувати (про страви)' тощо. Здійснений аналіз лексико-семантичних варіантів дієслова *класти* в говірці уможливило вивчення закономірностей співвідношення його семантичних і синтаксичних характеристик. Особливості його функціонування пов'язані зі своєрідністю світосприйняття носіїв говірки, відтворюють характерні риси гуцульського побуту загалом. Перспективою дослідження є подальше розроблення шляхів і методів аналізу різних типів предикатних одиниць у структурі діалектних систем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. М. Принципы семантической идентификации глагольной лексики / Л. М. Васильев // Семантические классы русских глаголов : межвуз. сборник научных трудов / Урал. гос. ун-т. – Свердловск, 1982. – С. 11–14.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська – К. : „Пульсари”, 2004. – 396 с.
3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : БАО. – 2011. – 992 с.
6. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові / Н. Л. Іваницька. – К. : Вища школа, 1986. – 167 с.
7. Іваницька Н. Л. Повнозначне слово в його проекції на денотат / Н. Л. Іваницька // Українська мова. – 2006. – № 3. – С. 48–57.
8. Кобозева І. М. Лингвистическая семантика / И. М. Кобозева. – М. : «Едиториал УРСС», 2000. – 350 с.
9. Новиков Л. А. Семантика русского глагола / Л. А. Новиков. – М. : Вища школа, 1982. – 272 с.
10. Словник української мови : у 11 т. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. [ред. кол. : академік І. К. Білодід, к-ти ф. н. А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін.]. – 840 с.
11. Соколова С. О. Прикладні аспекти класифікації характеризованих родів (способів) дієслівної дії / С. О. Соколова // Матеріали VI Міжнародного конгресу україністів. Мовознавство : зб. наук. статей. – К. – Кн. 5. – 2007. – С. 213–223.

Одержано редакцією 21. 01. 2013 р.

Прийнято до публікації 27. 02. 2013 р.

Елена Юсикова

Из наблюдений над семантикой глагола класть в говоре села Богдан Раховского района Закарпатской области

Статья посвящена актуальной в украинской и зарубежной лингвистике проблеме семантической структуры глагола как функциональной единицы диалектной системы. С точки зрения семантической типологии, вопрос об универсальных значениях и компонентах значений глагола сейчас недостаточно изученным на материале украинских диалектов. Объектом исследования в работе является глагол класть как функциональная единица грамматической системы говора села Богдан Раховского района Закарпатской области. Установлено, что помимо функции предиката локативного действия, лексема активно функционирует как предикат каузативного и результативного действия. Итак, семантическая структура глагола класть в говоре включает, в частности, названия действий, содержащие не только сему пространственного объединения определенных объектов, но и результативную семантику, в частности в таких значениях глагола как: 'сажать', 'расписаться', 'построить', 'называть', 'установить', 'готовить' (о блюдах) и т. п.

Ключевые слова: диалектная речь, говор как диалектная система, гуцульский говор, носитель говора, семантическая структура, синтаксическая структура, грамматическая система говора, функциональная единица, семантика глагола, сема, предикат действия, локативное действие, результативное действие, каузативное действие.

Olena Yusikova

Observing the semantics of the verb “to put” in patois of the village of Bohdan, Rakhiv district, Zakarpatzki region

The article is devoted to the actual problem of the semantic structure of the verb as a functional unit of dialect system in Ukrainian and foreign linguistics. From the point of view of semantic typology, the issue of universal meaning and verb meaning components are now understudied as for the Ukrainian dialects. The object of study in this paper is the verb “to put” as a functional unit of the grammatical system of the country dialect in the village of Bohdan Rakhiv district, Zakarpatzki region. As it was found, in addition to the predicate function of a locative action the lexeme is actively functioning as a causative and consequence action predicate. Thus, the semantic structure of the verb “to put” in a dialect includes, in particular, the names of the activities that contain not only semantics of spatial association of certain objects, but the semantics of a resulting action, particularly in the meaning of verbs like ‘to plant’, ‘to put a sign’, ‘to build’, ‘to name’, ‘to install’, ‘to cook’ (food) and the like.

Key words: dialect speech, patois as a dialect system, Hutsul dialect, dialect speaker, semantic structure, syntactic structure, the grammatical system of the patois, functional unit, the semantics of the verb, the semantic unit, the predicate of the action, locative action, resulting action, causative action.

УДК 811.161.2:81'282.36

Андрій Колесников

**ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРКИ С. ПЕТРІВКА
ТАРУТИНСЬКОГО Р-НУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛ.**

У статті проаналізовано деякі основні ознаки граматичної системи української переселенської говірки с. Петрівка Тарутинського р-ну Одеської обл., визначено її генетичну основу; з'ясовано диференційні граматичні ознаки щодо інших полігенетичних та моногенетичних говірок з південно-східною і північною діалектною основою в ареалі межиріччя Дністра й Дунаю; окреслено та схарактеризовано особливості її граматичної системи з-поміж інших генетично споріднених діалектних мікросистем у досліджуваному полімовному і полідіалектному регіоні з орієнтацією на встановлення ареально релевантних рис.

Ключові слова: новожиття українська говірка, граматична система, морфологічні риси, ареал межиріччя Дністра й Дунаю, генеза, полігенетичність, моногенетичність, полідіалектність, мозаїчність.

Постановка проблеми. Українські говірки південно-східного наріччя, переважно новожитні різного часу формування [14, с. 105–119] й утворені на ґрунті архаїчних наріч

української мови, мають чимало особливостей, що підтверджують останні дослідження [4; 13]. Опис новостворених одиниць діалектного членування порівняно зі старожитніми є завданням дещо складнішим, принаймні таким, що потребує окремого підходу. Опинившись на нових територіях, українські материнські говірки потрапляли в незвичні для них умови, зазнавали упродовж різних періодів впливу інших мов, а також діалектів української мови, з якими вони не контактували раніше, тому їх вивчення в комплексі та з більшою обов'язковістю потребує урахування генези, соціомовної ситуації, характеру міждіалектних контактів тощо.

Новостворені українські говірки межиріччя Дністра і Дунаю (МДД), що розвиваються в умовах полімовності та полідіалектності від 200 до 60 років, розпочали вивчати з 50-60-х років ХХ ст. Їх означували як українські південнобессарабські, наддунайські (А. М. Муқан, Т. П. Заворотна), говірки Бессарабського Примор'я (В. П. Дроздовський), говірки нижньої правобережної Наддністрянщини (В. П. Логвин), західностепові (П. Ю. Гриценко) [5–8; 12; 15]. Увагу діалектологів часто привертала риси південно-західного наріччя, особливо фонетико-морфологічні. І хоча серед основних завдань названі дослідники зазвичай не ставили класифікацію говірок відповідного ареалу, все ж, як правило, такі специфічні південно-західні ознаки підштовхували дослідників до неї.

Так, А. М. Муқан на підставі диспалаталізації [p] і [y] виділяє діалектні мікросистеми сіл Трудове і Десантне [15, с. 14]. В. П. Дроздовський серед груп специфічних для південнобессарабських українських говірок явищ розрізняв «загальноговіркові особливості» (нелокалізовані) і «локалізовані в межах одного або кількох населених пунктів», зокрема такі, що «генетично споріднені з рисами південно-західних говорів» [7, с. 135]. Низка локалізованих діалектних рис такого порядку відзначена ним у говірках сіл Райлянки (тепер с. Ройлянка Саратовського р-ну), Нової Райлянки (тепер с. Ройлянка Татарбунарського р-ну), Молодового (тепер с. Молдове Саратовського р-ну), Петрівки (тепер Тарутинського р-ну), виділюваних за цією ознакою на тлі інших говірок [7, с. 135–136] і образно названих ним «оазисами» [6, с. 75]. Така емоційність щодо вказаних говірок свідчить про їхню виразну окремішність у ареалі, вони вразили автора, який не міг цього не зауважити, незважаючи на те, що деякі з цих діалектних мікросистем, принаймні говірка с. Петрівки, виходили за межі ареалу його дисертаційної праці [6]. А В. П. Логвин навіть зараховує одну з таких мікросистем (Рл. 1.) до південно-західного наріччя [12].

Унаслідок переселенського характеру, афронтальності міждіалектних контактів упродовж розвитку українських говірок МДД на нових територіях, для них характерна

мозаїчність, яка у свою чергу має два різновиди – мозаїчність говірок і говіркових рис. Мозаїчність говірок стосується передусім моногенетичних діалектних мікросистем, тобто тих, які можна зіставити з найменшими одиницями діалектного членування – з однією материнською говіркою, групою говірок чи чітко з говором, що мають афронтальні міждіалектні контакти з говірками інших генетичних типів. Саме таку мозаїчність демонструють говірки, названі в дослідженнях В. П. Дроздовського і В. П. Логвин. Мозаїчність говіркових рис виявляє афронтальну відмінність на перший погляд схожих переселенських говірок, по-перше, полігенетичних, таких, що зіставні, часто нечітко, тільки з найбільшими одиницями діалектного членування, передусім новоствореним південно-східним наріччям як «наддіалектним утворенням» [14, с. 112] (переважно такого типу говірки МДД досліджувала А. М. Муқан), по-друге, характеризує й диференціює говірки в межах моногенетичних груп діалектних мікросистем. Мозаїчність у межах говірок південно-західної генези (як і говірок іншого походження) у МДД досі не описана – їхні відмінності не з'ясовані.

Моногенетичність і відповідна мозаїчність українських говірок в ареалі збереглася й досі, особливо це стосується більшості тих діалектних мікросистем, що мають південно-західну діалектну основу. Перелік моногенетичних українських говірок МДД із виразною південно-західною діалектною основою не обмежується вищезгаданими говірками. Окрім них, таку основу мають і діалектні мікросистеми сіл Височанського (Височанки), Новоукраїнки (Колбариша) Тарутинського р-ну, окремі говірки пізнішої формації – сіл, що утворилися на місці німецьких колоній у 50-60-ті роки ХХ ст. (с. Прямобалка, с. Новоселівка Арцизького р-ну) тощо. До того ж, за мірою збереження специфічних рис південно-західного наріччя ці говірки неоднорідні. Так, за свідченнями діалектоносіїв, говірка с. Височанського конкурує з говірками інших сіл із південно-західною діалектною основою (у *Висо^чанк'і ш'е май зак^ручене*). У цій говірці є діалектні явища, не спостережені в інших генетично однотипних говірках МДД, напр., форми *жи^йеш* 'живеш', *жи^йе* 'живе', що дозволяють локалізувати її походження, пор. [2, к. 14, 296]. Чимало південно-західних діалектних особливостей, які відсутні в інших генетично споріднених діалектних мікросистемах, зокрема с. Петрівці, має й говірка с. Ройлянки [11].

Для аналізу обрано говірку с. Петрівки (Пк.), оскільки вона схарактеризована як така, де риси південно-західного наріччя збереглися максимально [6, с. 96]. Більшість із них і досі залишається, як і мозаїчність діалектних рис з-поміж говірок МДД південно-західного діалектного типу. Наявність частини таких рис, відсутніх в інших генетично споріднених говірках ареалу, на нашу думку, зумовлена не тільки їх кращим збереженням

тут, а й генетичними відмінностями говірок, бо, як було відзначено, є риси південно-західного наріччя, наявні в інших генетично споріднених говірках, але відсутні у Пк., а не лише навпаки.

Село Петрівка сформоване, за одними свідченнями, у 1909 р. [16], за іншими, у 30-х роках ХІХ ст. [10, с. 797] переважно переселенцями з Хотинщини [7; 18], а також Бендерщини [10] та Оргіївщини [7]. Встановлене, головню на основі свідчень старожилів, навіть співвідношення з конкретними материнськими населеними пунктами (Хотин, Кельменці, Росошани) [18, с. 20–21]. У зв'язку з цим зауважено, що коли «архівні джерела не дають вичерпних відомостей про місця виходу українських переселенців...» у Бессарабії, то «...становить інтерес лінгвістична характеристика українських говірок...», достовірність же таких свідчень «...не викликає сумнівів» [9, с. 180]. Аналіз говірки Пк. схиляє до співвідношення її з північнобессарабськими говірками південно-західного наріччя [6, с. 75], як і більшості говірок МДД з південно-західною діалектною основою. Через те, що північнобессарабські говірки поєднують риси подільських і буковинських, частка переселенців із території півночі сучасної Молдови, хоч би вони й були носіями подільських говірок, навряд чи змінила генетичний тип говірки, а лише могла посилити і сприяти збереженню її подільських компонентів і румунізмів, тому аналізовану говірку зараховуємо до умовно моногенетичних з південно-західною діалектною основою.

Мета статті – з'ясувати диференційні щодо інших полігенетичних та моногенетичних говірок з південно-східною і північною діалектною основою в ареалі МДД граматичні ознаки говірки с. Петрівка Тарутинського р-ну Одеської обл. як умовно моногенетичної з південно-західною діалектною основою; визначити і схарактеризувати особливості її граматичної системи з-поміж інших генетично споріднених діалектних мікросистем МДД з орієнтацією на встановлення ареально релевантних рис.

Специфікою морфології новостворених говірок, і аналізованої говірки зокрема, є лексикалізованість морфологічних ознак, тому все зазначене стосується передусім наведених форм і лексем, а не обов'язково поширюється на морфологічно однотипні (в літературній мові) слова, напр., належні до одного словозмінного класу. Чимало морфологічних особливостей зумовлено фонетичними. Переважно інтегральним для українських говірок МДД є спорадичне заступлення [л'] / [н'] (*зем^л'н'і, зем^л'н'анка; ^лземл'у*), [й] / [н'] (*п^ламн'ати, в^ремн'а, м^л'н'асо*), пор. [2, к. 80], [й] / [л] (*здо^лроу^л'а, кроу^л'анка*), вставний [н] (*у та^л'к'ім м^л'нест'і*). Специфіку вияву частин мови в говірці зумовлює також наближення артикуляції [а] до [е] (заступлення $a > e$ [7, с. 135]) (*ха^лдзейкоюу, п'іонерво^лжета*), лексикалізоване збереження давнього [е] [7, с. 135] і наближення його до [а] (*у^лчера, позав^л'ча^ора*), пор. [2, к. 49], але найбільше – наближення артикуляції [и] до [е]

(у¹че²тел', в¹че²ца), що позначається на словозміні дієслів та іменників: кри¹чеш (2 ос. одн.), кри¹чет (3 ос. одн.), ли¹че²са (наказовий спосіб 2 ос. одн.), на товарн'а¹кове (місц. в. одн.). Як і в багатьох говірках МДД південно-західної генези, з різною мірою послідовності спостерігаємо твердість [ц], [с], що характеризує специфіку морфології іменників (горо¹бец, лан¹цуг, кир¹ница, на¹вулицу, о¹вец), займенників (ца, цу, са, йа¹кас, хтос), прикметників (руск'і, баба Желем¹бетска), дієслів (ш'о ме¹н'і бо¹йаца / йа не² бо¹йуса, ди¹виса) і прислівників (йа¹кос, дес, по-мол¹давски, по-ук¹раїнски), а також спорадично [р] (бу¹рак, бу¹ра¹ком). Часто, порівняно з іншими говірками МДД, трапляються іменники (і похідні від них) із приставними приголосними (зу⁰л'ій, Г'італ'ійа, в¹осен', в'і¹кона, в¹обувну – род. в. прикметника), а також структура к'істо поряд з т'істо. Говірці властиве й укання (кул'іна, у¹б'ід, на гу¹р'і / коло му⁰зили).

Окрім фонетичних особливостей, іменник у говірці характеризує й специфічна лексика, маркована як південно-західна, або така, що виникла під впливом румунської мови: л'із^ска 'хвіртка', ко¹гут, роз¹кал' 'штикова лопата', го¹дж'ак 'димар', ц¹винтар, п¹лат'а 'солодка страва з рису чи макаронів', т'аску¹н'іди 'сусло, що тяскують, і вино, отримане шляхом тяскування', па¹тика (па¹тик), ф'і¹на 'хрещениця' тощо. Деякі лексеми поступово витісняються (ра¹н'іше б¹ув н'ід^м / а ти¹пер го¹ришче).

Субстантиви ви¹но, т'аск, ол'ій, іноді й інші, напр. в'ід¹ро, мають чол. р. (йі¹ден в'ід¹ро), очевидно, подекуди завдяки впливу румунської мови, а ж¹изн'а, ком¹байна – жін. р. Як і в інших українських говірках, наявна й неузгодженість у морфологічному і синтаксичному роді (оце мо¹йе ж¹изн'а та¹ка, на¹сичений то ви¹но, ком¹байна пола¹маўса).

Іменник х¹лопец у наз. в. множ. може мати форму х¹лопч'е / х¹лопч'і (соби¹райімса х¹лопч'е' і д'ів'ч'ата). Форм множ. з відтінком збірності типу шофе¹рове, фіксованих тут раніше [7, с. 136], у діалектних текстах не зауважено. Про їх відсутність у говірці свідчать і відповіді на питання. Для іменників I відм. спостережена відчутна перевага форм двоїни (дв'і с¹вад'б'і, три д'івчин'і, чи¹тур'і сист¹р'і), рідше двоїна засвідчена в чол. і сер. роді II відм. (два р¹ока, три м'іс'ац'а, чо¹тури н'імца; чо¹тур'і к'іл'і), пор. [3, к. 1, 2, 23; 1, Т. 3, к. 76, 77, 80]. Є й специфічні форми, що, очевидно, виникли за аналогією до форм двоїни I відм. (сто чо¹тури шв'і). Форми двоїни трапляються в українських говірках МДД з різною діалектною основою, але найбільше – з південно-західною. На позначення виногра¹дника уживана переважно множинна форма виногра¹ди, а не ба¹га, виногра¹дник чи виногра¹д, як в інших українських говірках МДД.

Привертає увагу поширення флексій орудн. в. іменників твердої групи I і II відм. на відповідні іменники інших груп зі збереженням, натомість, м'якості основ (ме¹жойу, Ма¹рус'ойу; прима¹р'ом, розка¹л'ом), але в іменниках II відм. сер. і чол. р. з основою на ц –

йай'цем, трактор'цем, пор. [3, к. 33]. Така аналогія притаманна більшості говірок МДД, розрізнення за допомогою флексій м'якої і мішаної груп іменників твердої групи I відм. збережене в говірці Яр. з північною основою (¹Вар'ейу, ^ккручейу).

У дав. і місц. в. іменників I відм. помітна тенденція до нівеляції чергувань *г', к', х' // з', ц', с'* (на ¹Лунг'і, у до^рроз'і; у ¹балк'і, со^ббац'і, на толо^ц'і; на^них'і). Найбільш послідовно це відбувається у власних назвах і словах з суфіксом -к- (у Пет^рровк'і, Бог^ддановк'і, Йев^геновк'і; ш^ккурк'і, у зе^мл'аночк'і, по ^вуличк'і), що загалом властиво більшості українських говірок ареалу.

Лексикалізовану м'якість основ спостережено в Пк. при відмінюванні іменників II відм. з основою на -р (ба^зар', ба^зар'у, ба^зар'ом, ^ссахар', ^ссахар'у, ^ссахар'ом, т^рактор'ом), пор. [2, к. 247], як і в більшості моногенетичних говірок МДД з південно-західною діалектною основою. М'якість таких основ фіксуємо навіть при словотворенні (сахар¹ка). Специфічними є форми місц. в. слова *поле* (^йїдем з^с ^ппол'у, скир^тти по ^ппол'і), що, зокрема *с* ^ппол'у, відзначали як характерні для говірок МДД з південно-західною основою [12]. Тепер такі форми притаманні Пк. і Вс.

Як і в більшості українських говірок МДД, в орудн. в. іменників III відм. уживається флексія -ойу (^ссол'ойу, ^ммудрост'ойу), що іноді варіюється з -ійу, -у (^нночойу, ^нноч'ійу, ^нноч'у); структурно схожий суфікс характеризує й похідні прислівники (^нночойу), пор. [3, к. 38, 39]. Подекуди іменники орудн. в. в інструментальному значенні функціонують із прийменником *з* (*вили¹вали з во^ддойу, із ма^малигойу мо^ч'айут*), що системно спостережено й в інших генетично споріднених говірках (Рл. 1., Вс.) і спорадично – в діалектних мікросистемах іншого походження (Пл.).

На відміну від більшості говірок МДД з південно-західною основою, індукція з боку II відм. на іменники чол. р. I відм. потужніша – тут наявні не тільки форми з ¹Тол'ом, ¹Ван'ом, ^Ггришом (орудн. в.), як у Рл.1, але й ¹Тол'ові, ^Вім'ові (дав. в.), інколи й ¹Ван'а (род. в.) поряд з ¹Ван'і.

Високу поширеність мають і форми род. в. I відм. з флексією -іў типу *ха^т'іў, ^ссестр'іў, ^від'м'іў*, що виникли унаслідок аналогії до відповідних форм II відм., що в говірках із південно-західною основою в зіставленні з іншими дещо сильніша, пор. Рл. 1. [11]. Фіксовано в цьому граматичному значенні й архаїчну форму *зу¹бей* (*і кри¹вий / і сл¹'ітий / і зу¹бей ни^емайе*).

У говірці Пк. спостережена варіантність форм дав. і місц. в. II відм. (*жен'іхов'і, жен'іхови, жен'іхове*), природа якої фонетична. У той час, як у Рл. 1. переважають форми на -ови, зрідка варіюючись із -ов'і, у Пк. функціонують різні фонетичні реалізації з певним домінуванням флексії -ови (^татов'і^и, ^богови^і, ^д'ад'кови, на шл^а'хови, в ^пойїзд'і

товарн'акови^е, на платформу в Березинове). Можливо, форми з флексією -ове могли бути сприйняті раніше як форми множини [7; 12].

У деяких іменниках III відм. та в іменнику I відм. *цѣрква*, що походить від колишніх іменників - *ī* - (- *ьv* -) основ, але під впливом іменників - *ā* - основ форму на - *ов* (< - *ьвѣ*) у багатьох діалектах втратив, спостережено архаїчні форми род. в., марковані як південно-західні, але фіксовані й у генетично відмінних говірках МДД (*цѣркови* і *цѣрков'и*, *смерти*), рідше *смерт'и*, *памн'ати*, *власти*, *соли* (*йден наперстик соли*), пор. [3, к. 37].

Особливості розрізнення істот / неістот стосуються передусім істот, особливо назв тварин, форми знах. в. множ. яких, що збігаються з наз. в., безваріантні (*мала своїї свиноматки*, *л'убиї кон'и*, *кури куплаї*, *мали корови*, *пас в'івц'и*, *д'іти кра сив'и зробиї*). Наявні також менш численні (і варіантні) форми знах. в. одн. неістот, що збігаються з род. в. (*дивл'аїа телев'ізора*, *збрали сундука*, *купити комбайну / трактор'а / машини*, пор. *закрила рот*).

На противагу іменникам, де домінує м'яка група, у прикметників відзначено певну перевагу форм із основою на твердий приголосний (*будний*, *домашний*, *домашного*, *верхну*, *країна*, *колишній*, *нижній*). Дослідники зауважували, що в аналогічних за походженням говірках (Рл. 1.) усі прикметники належать до твердої групи [12], але зараз як у Рл. 1., так і в Пк. спостережено не тільки м'які основи прикметників м'якої (у літературній мові) групи (*колишн'а*), а й м'які форми прикметників твердої групи (*стап'іх*, *Тодор мал'ій*). Зафіксовано також специфічні прикметникові форми місц. в. одн. (*в чорним кост'умові*), а також род. (*вторий з групи інвал'ід*, *ни йїдної душ'и р'ідн'ій*) і місц. в. (*в четвѣртом*, *шестом*, *вос'мом*) порядкових слів і прикметників.

Ступенюванню прикметників і якісно-означальних прислівників властиві майже ідентичні засоби. Для творення синтетичних форм вищого ступеня порівняння в говірці відносно регулярно використано поряд із суфіксами -*и* / -*иш* (*стап'іш'и*, *вишч'и*) формант -*ишч* (*жирн'ишчий*, *сил'н'ишчий*, *скор'ишче*, *пізн'ишче*), фіксований передусім у говірках МДД південно-західної генези; спорадично наявний у цій функції також суф. -*иш* (*глибойша*). Натомість переважають аналітичні форми з румунською за походженням часткою *май* [1, Т. 3, к. 65] за повної відсутності префіксальної частки з цим значенням *най*, спостереженої лише в окремих говірках МДД (Пл.). Це відрізняє говірку Пк. як належну до моногенетичних діалектних мікросистем південно-західного типу в МДД як від говірок іншої генези, так і від деяких спільної – будучи притаманною говірці Вс., зараз ця частка нетипова для говірок Рл. 1., Рл. 2., Мл., хоча раніше засвідчена в Рл. 1. у формах типу *майсолочий*, *майстап'ишчий*, *майнишчий*, *майдоугий* [12]. У Пк. зауважуємо й форми, у яких префікс *май* доданий до звичайного ступеня прислівника чи прикметника (*май*

*t*¹*рудно*, *май кра*¹*сиво*; *май доро*¹*гий*, *май ро*¹*зумна*), рідше – до синтетичної форми вищого ступеня (*май* ¹*менше*, *май* ¹*дал'ше*; *май* ¹*старша*), де вона функціонує як «частка для посилення якості прикметника» [3, к. 61]. Форми з компонентом *иче май*, інтерпретовані також як такі, що постали унаслідок українсько-румунської інтерференції (у румунській мові відповідно *cel mai*), і можуть у окремих українських говірках виражати найвищий ступінь [19, с. 94], у Пк., як і в буковинських говірках [3, к. 63], такого значення не виражають (*иче май* ¹*закручене*, *іше май* ¹*друж'н'ейе*, *иче май* ¹*було*).

Найвищий ступінь порівняння в говірці утворюють як за допомогою слова ¹*самий*, доданого до конструкції *май* + звичайний ступінь (¹*самий май* ¹*добрий*, ¹*сама май* ¹*стар'ін:а*), де *май* посилює значення аналітичної форми найвищого ступеня порівняння, так і при додаванні його до інших форм без частки *май* (¹*саме дорожче*, ¹*сама глибойша*, ¹*самий добрий*).

Частка *май* функціонує і з дієсловами (*май* ¹*пок'лала*, *май* ¹*помне*, *май* ¹*походила* / *походила*, *май* ¹*винесла*), іменниками (*май* ¹*дисцип'л'іна була*), а також із займенниковими словами, як із подальшим називанням тієї лексеми, яку заміщує прономен (*ш'об во'ни не злипалиса і були май* ¹*та'к'і* / *роз'сипчат'і*), так і без (*та'ко май* ¹*суди*, *май* ¹*і'начи'*, ¹*мама май* ¹*та'ко була*). Це явище не характеризує низку говірок спільної генези (Рл. 1., Рл. 2., Мл.). Спостереження над уживанням елемента *май* у говірці уповноважує на висновки про те, що це риса материнських діалектних мікросистем, а не новоутворена в МДД, і до того ж вона підтверджує назване генетичне співвідношення говірки, пор. [1; 3, к. 52, 61, 63, 165, 170; 17; 19].

Словотвір прикметника в говірці характеризують спорадичні специфічні форми з суф. -*ецк* (-*илецк*, -*елецк*) (*доўге*¹*лецкий*, ¹*жаби були здоро'вецк'і*), відзначені й раніше як такі, що притаманні Пк. і Рл. 2. [7, с. 136]. Тепер ці форми спостерігаємо в говірках Пк. і Вс. Зафіксовано й інші прикметникові структури, марковані як південно-західні (*заста'ра*).

Регулярно у вихідній та займенниковій функції уживані форми числівника *йі'ден* (*ден*), *йі'дного* (*йі'ного*), *йі'дна* (*йна*), *йе'дну* (*йну*, *йдну*), *йі'днoйі* (*й'ноійі*) і т.д., рідко в мовленні окремих діалектоносіїв – *один*, *одна* тощо [1, Т. , к. 66], у той час, як у Рл. 1. переважають останні, пор. [3, к. 66–68]. Це яскрава ареально протиставна риса говірки Пк. (разом із Вс.). Натомість не реалізовані інші числівникові форми на зразок *п'ат'найсат'* (Рл.), ¹*шестий*, ¹*семий*, відзначені тепер і раніше в говірках ареалу південно-західної генези. Спорадично фіксуємо форму *дв'іста*, як і вживання форми род. в. числівника *один* у функції місц. (*на* ¹*кухн'і в од'ноій* 'в одній' з *ра'бочими*).

Окрім того, що як і в буковинських говірках займенниковий неозначений постфікс, реалізований із твердим [с] (*йа'кас*, ¹*йакос*, *дес*, *ш'ос*, *хтос*) [2, к. 231], займенник *цей* має

специфічні безваріантні словозмінні форми *ца, цу, цего* [2, к. 58; 3, к. 95], *цему, цейу* [3, к. 98], інколи *се, са* (*ш'о / х'іба не правда се?*) [3, к. 96, 99], а *в'ін* – специфічну форму род. в. *него* [2, к. 64]; займенникова форма *вона* в род. в. уживана у функції дав. (*помогав їйї*). Привертає увагу й наголос при словозміні прономенів *мій, твій, свій* (*моїа, моїі, твоїа, твоїі, своїа, своїі*) [1, Т. 3, к. 38], а також форма род. в. (*моїі мами, за моїі жизні, в моїі мами*), пор. [3, к. 106]. Займенник *весь* у сер. р. в різних функціях має форму *вс'о* (*їд'їт собі і вс'о, вс'ой 'увесь' м'їр*), як і в Рл. 1.

Спостережено й низку специфічних форм у парадигмі займенника *той*: *принесла тойї л'удин'ї* (дав. в.), *во̀ни се крали в тойу соску* (знах. в.), *тойу мамалигойу* (орудн. в.), пор. [3, к. 102], *в тойї хатк'ї* (місц. в.).

На словозміну прономена *їйхний* впливає індукція з боку твердої групи прикметникової відміни (*їйхна, їйхне, їйхного, їйхну*). Трапляються й стягнені архаїчні й зредуковані займенникові форми (*мн'ї казали; її розділи голу; м'не тато н'їс; боїаласа йго*), засвідчені передусім у південно-західних говорах [3, к. 84, 87] та форми з протезою *в* (*а воце*).

Як і в інших генетично споріднених говірках МДД, у Пк. функціонують займенникові прислівники *в'їтки, в'їти, в'їци*, пор. [2, к. 129], відрізняючи її від говірок ареалу іншої генези, де, за відсутності відзначених, переважають форми типу *с'кудова, с'тудова, от'кудова, о'ц'удова, о'т:удова, зв'їд'с'їл'а, зв'їт:їл'а*. Нетипові тут і форми на зразок *туте'чка, таме'чки, по'томи'чки, таке'чки, ба'гац'ко*, що регулярно фіксуємо в генетично відмінних говірках регіону. Виокремлює аналізовану говірку і перевага прислівників типу *с'т'їки, лиш* на противагу регулярному вживанню форм *с'т'їко, с'к'їко, т'їко* в окремих генетично споріднених говірках (Рл. 1.) Ймовірно, за аналогією до *сюди, туди, куди* набуває твердості прислівник *тоди*. Поширені форми *сильно і к'репко* (*сильно були хо'рош'ї, сил-но в по'чот'ї, з'решна к'репко, бу'л'їли к'репко*).

Дієслівна лексика в Пк. також має південно-західну маркованість (*лигати*), часто зумовлену фонетикою (*о'рати, во'рати, виворати, го'рати*), хоча тут відсутні форми *їсти, п'їс'ти, найс'ти*, як у Рл. 1., Рл. 2. і Мл., пор. [3, к. 118], чи *жи'їеш*, як у Вс., натомість уживані форми *помн'у, памй'атайу*, а у Рл. 1 – *по'їн'у*. Окремі дієслівні форми в Пк. характеризує вживання у специфічних лексичних і граматичних значеннях. Так, неперехідне в літературній мові дієслово *рости* та його похідні функціонують у говірці як перехідні (*во̀на мѐне росла, рос'ти цу ди'тину, росла ц'ї д'їти і повиростала, д'їто'чок мѐн'ї вирости*). Слово *сидит* використовується в значенні 'стоїть, перебуває' (*у бур'дейк'ї лаўка сидит, комбайна сидит*). Стосовно кукурудзи уживане слово *лупити*, а не

чистити, до овець – б^лейати, а не бекати, до цукру (сахар^у) – к^ласта, а не с^тавити (як у багатьох говірках МДД) та ін.

Інфінітив функціонує з варіантними морфами форманта -ти і -т (нит, л^л:ати), як і в інших генетично споріднених говірках МДД, але у Рл. 1., напр., формант -т трапляється рідше. У Пк. для форманта -т властиве й пом'якшення (роб^лит', л^л:ат'). Наявність форм нек^лти, ст^лриг^лти не є ареально релевантною, але генетично важливою, пор. [2, к. 314; 3, к. 116, 117]. Дієслово л^лти реалізоване у формах (л^л':ати, зал^л':ати, зал^л':али, нал^л':аї, нал^л':аїу та ін.) [2, к. 18; 3, к. 124; 1, Т. 3, к. 72], як і в Рл. 1 [11], але є й форми типу вил^лили і нал^л':ет.

Наказовий спосіб виражений аналітично часткою най і формою наказового способу або 3 ос. дієслова дійсного: най г^лос^лпод' милуї (і милуїе), а синтетично – специфічною формою 3 ос. множ. з флексією -ит з твердою фіналлю (ка^лж'ит, ро^лб'ит, і^лд'ит, бе^лр'ит). Ця твердість виразніша, ніж у Рл. 1. Стосовно аналітичної форми, слід відзначити, що маркуючи моногенетичні говірки з південно-західною діалектною основою [3, к. 154], тепер вона притаманна саме говірці Пк., хоча раніше засвідчена й у Рл. 1. (най почи^лкаї, най спит) [12].

Дієслівні флексії форм дійсного способу 3 ос. множ. – -ат (II дієвідм.), -ут (I дієвідм.) (роб^лат, си^лд'ат, ва^лр'ат, ка^лж^лут, тан^лцуйут, мо^лчайут), часто для II дієвідм. – й -а, чого немає зараз, напр., у Рл. 1. (л^лубл'а, вар'а, робл'а, на^лкупл'а, го^лтоїл'а, хт'а) [12, с. 42; 7, с. 136; 3, к. 128; 1, Т. 3, к. 73]. Як і в інших українських говірках, дієслова II дієвідм. у цій формі можуть набувати флексії I дієвідміни (п^лідход'ут, наго^лворуца).

Форми 3 ос. одн. II дієвідм. у Пк. варіантні (з флексіями -е / -ит, -ит, -ет) незалежно від наголосу та можуть мати твердий кінцевий т (варе і варит, доїе і доїит, кри^лче і кри^лчит, кри^лчет, ли^лже^лт), на відміну від Рл. 1., де є безваріантні форми з ненаголошеним закінченням унаслідок аналогії до відповідних форм I дієвідм., які є й у Пк. (варе, кор^лме, ви^лходе, го^лворе, р^лобе), пор. [2, к. 209; 3, к. 127]. Форми з твердим кінцевим т наявні й у I дієвідм. (май^лит, тов^лчет) та в атематичних дієсловах (в'і^лд:аст). Ймовірно, форми цієї грамеми з'являються й під впливом російської мови (не йд'от). Нетиповими для говірки як належної до діалектних мікросистем МДД південно-західної генези є поширені в говірках іншого, зокрема південно-східного, походження «спрощені форми 3 ос. одн. теперішнього часу дієслів I дієвідм.: хва^лта, ма^лха, зна» [12, с. 42], можливо, у зв'язку з тим, що вони виявляють певну несумісність через омонімію формантів з формами 3 ос. множ. дієслів II дієвідм. типу хт'а.

Як і в буковинських говірках, форми 1 ос. множ. частіше уживані без кінцевого о (пус^лкаїем, па^лсем, робим, в'ідп^лравим) [3, к. 129], форми з наголошеним кінцевим [о]

(сиди¹мо, пйе¹мо, зйі¹мо) фіксуємо зрідка, до того ж [o] відсутній, як правило, й у постфіксованих формах 2 ос. множ. (соби¹раємса).

Закінчення І дієвідм. у ненаголошеній позиції після основи на *й* може змінюватися на -ім (муш¹туйім, с¹ц'ід'уйім, л: 'айе¹м). Форми 2 ос. одн. атематичних дієслів у говірці Пк. такі: *даш*, *ййш*, *ййж*, іноді *йй¹сиш*, пор. [3, к. 139], але не *йй¹сеш*, *да¹сеш*, як у генетично однотипних Рл. 1. і Мл. і не *йй¹си*, як у моногенетичній говірці з південно-східною діалектною основою ареалу (Пл.). Форми типу *йй¹сиш* трапляються в багатьох полігенетичних українських говірках МДД та моногенетичних з північною основою (Яр.), форми ж на зразок *ййш* нетипові для більшості говірок МДД.

Не можна не відзначити специфіку чергувань приголосних у дієслівних формах (си¹д'у, м'іс'у, маст'у, прово¹жала) [2, к. 229; 1, Т. 3, к. 70], що об'єднує цю говірку з іншими діалектними мікросистемами МДД спільної й відмінної генези. Це ж стосується й засобів творення дієприкметників, де часто функціонує суфікс *-ан-* на місці літературного *-ен-* (глина за¹м'іс'ана, т¹рубочка за¹верн'ана, по¹робл'ано, по¹роб'ано, за¹клад'аний, на¹к¹рас'а^ен'і, за¹п¹р'аж^ан'і), але наявний і суфікс *-ен* (за¹жарена, мо¹рен'і, не¹пере¹мелений).

Слід згадати й про спостережувані раніше і вже тоді збережені лише «в мовленні старшого покоління» [7, с. 136] дієслівні «перфектні» форми типу *хо¹дилам*, *ро¹билам*, *л'у¹билам*, *булам*, пор. [3, к. 135], як і форми типу *хо¹дилисте*, *ро¹билисте* (а¹ну / гай *й¹дисте^а* потан¹цуйім) [3, к. 134]. Тепер вони не активні в мовленні носіїв говірки і в діалектних текстах трапляються нечасто, але при відповіді на питання про особливості мовлення діалектоносіїв, вони зазвичай згадують подібні аналітично-особові форми (бу¹листе^е у нас / до¹бавка до мови // сти, чу¹листе / бачилисте / бу¹листе // це у нас).

Граматиці говірки притаманний сполучник *але* (але ж ма¹ма не х¹т'і^ела, але не то шо ро¹били / а мучалиса), пор. [3, к. 168], який спорадично трапляється в текстах, натомість у генетично відмінних говірках ареалу він відсутній, а також частка-вигук *мей*, що спостережений разом із *бре* (бр'е) у більшості говірок ареалу різної генези (думай¹у / мей ш'о це та¹ке, мей / л'уди / йа це по¹чула), елемент *гата* (гата) (лиш *йід¹но му¹ч'ен'ііе* й гата). Специфіку становлять й інші вигуки (пуй-пуй-пуй-пуй 'ціп' – ку¹рей по сто май¹у). Заперечна частка у фонетичному вигляді *ни* (ни^е) дещо переважає *не* і суттєво *ні* (ни май¹у ни¹кого ни брат'і¹у ни сестр'і¹у; памн'ати ни¹ма; не пересел'алиса). Активною є партикула-вигук *а¹ди* (а¹ди / каж¹у / це во¹на го¹лосе, на с¹тарост'і л'ет / ади ш'е май¹у теле¹фон) [пор.: 3, к. 163].

Уживані в говірці й безприйменникові конструкції з род. в. особових займенників *йа*, *ми* на місці літературного род. в. з прийменником *на* і *в* (нуд ме¹не на¹п¹да¹йе, сер¹це зах¹ват'уйе

ми^ене, ^д'іти ж ^{бу}ли нас) [3, к. 33, 78; 1, Т. 3, к. 81]. Безприйменниковість пов'язана й з активністю орудн. в. іменників (^{при}йшли ^{голо}доўкоюу, в ^{ік}ном зал'ізла, ^{од}ними дв'ір'ами зайшла і ^другими ^{вий}шла). Часто вживаний прийменник до (^дивл'аца до ^{мене}, ^{ка}жу до ^{не}го).

Висновки. Таким чином, за результатами нашого аналізу, умовно моногенетична говірка с. Петрівки південно-західного походження виявляє такі важливі для опису граматики говірок МДД типи морфологічних особливостей: 1) риси, що поєднують її з однотипними за походженням говірками (твердість [с] і [ц] у низці форм різних частин мови, форми типу ^в'іци, ^{не}го тощо), відрізняючи від інших за генетичним типом в ареалі; 2) риси, що відрізняють її від багатьох однотипних за походженням, серед них риси материнських говірок, що збереглися (специфічне ступенювання за допомогою частки *май*, творення наказового способу часткою *най*, форми типу *йі'ден*, *вар'а* та ін.); 3) риси, які витворилися в говірці в МДД, – притаманні й іншим говіркам ареалу, у тому числі відмінним за походженням, напр., специфіка чергування, елементи типу *мей*, *тата*.

Перспективами подальших наукових розвідок у визначеному напрямі є створення варіативного морфологічного портрету українських говірок МДД.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : [в 3 т.]. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / [ред. тому І. Г. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 1984. – 498 с. – (391 карта); Т. 2. Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі / [ред. тому Я. В. Закревська]. – К. : Наукова думка, 1988. – 520 с.; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. / [ред. тому А. М. Залеський, І. Г. Матвіяс]. – К. : Наукова думка, 2001. – 266 с. – (206 карт).
2. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Фонетика, фонологія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Видавничка спілка «Час», 1995. – Т. 1. – 314 с.
3. Герман К. Ф. Атлас українських говірок Північної Буковини: Словозміна, службові слова / К. Ф. Герман. – Чернівці : ПРУТ, 1998. – Т. 2. – 215 с.
4. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок : [монографія] / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 592 с.
5. Гриценко П. Е. Генезис и семантическая структура сельскохозяйственной лексики украинских западностепных говоров : автореф. дисс. на соискание научн. степени канд. филол. наук : спец. 10. 02. 02 «Языки народов СССР (украинский язык)» / П. Е. Гриценко. – К., 1980. – 27 с. с ил.
6. Дроздовський В. П. Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області) : дис. ... кандидата філол. наук / 661 Дроздовський Володимир Петрович. – Одеса, 1962. – 473 с.
7. Дроздовський В. П. Південнобессарабські українські говірки / В. П. Дроздовський // Праці Х республіканської діалектологічної наради. – К., 1961. – С. 132–155.
8. Заворотна Т. П. Лексика українських наддунайських говірок : дис. ... кандидата філол. наук / 661 Заворотна Тамара Порфирівна. – Ужгород, 1967. – 333 с.
9. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в. : этнические и социально-демографические процессы / В. С. Зеленчук. – Кишинев : Штиинца, 1979. – 287 с.
10. Колесников А. О. Из спостережень над граматикуою говірки с. Ройлянка Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. / Ред. кол. : Гладка Л. В., Ануфрієв Л. О., Бачинський А. Д. та ін. – К. : Українська радянська енциклопедія, 1969. – 910 с.
11. Саратського р-ну Одеської області / А. О. Колесников // Мова і культура. (Науковий журнал). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – Вип. 15. – Т. II (156). – С. 172–180.
12. Логвин В. П. Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддніпрянини / В. П. Логвин // Територіальні діалекти і власні назви. – К., 1965. – С. 33–43.

13. Мартинова Г. І. Середньонадніпряньський діалект. Фонологія і фонетика : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. І. Мартинова ; НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2004. – 40 с.
14. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс ; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1990. – 168 с. : іл.
15. Мукан А. М. Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості : дис. ... кандидата філол. наук / 661 Мукан Агафія Михайлівна. – Глухів, 1960. – 291 с.
16. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/z7502/A005?rf7571=23265>.
17. Павлюк М. Українські говори Румунії. Діалектні тексти / М. Павлюк, І. Робчук. – Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. – XVI, 784 с. – (Серія «Діалектологічна скриня»).
18. Панчоха А. С. Прошлое и настоящее нашего края. Край родной, Петровка моя. – Тарутино : МПФ «Алькор СЖУ», 2003. – 99 с.
19. Прилипка Н. П. Форми словозміни і ступені порівняння прикметників / Н. П. Прилипка // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К., 1983. – С. 61–101.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ:

Мл. – с. Молдове Саратовського р-ну Одеської обл.; Пл. – с. Плахтіївка Саратовського р-ну Одеської обл.; Рл.1. – с. Ройлянка Саратовського р-ну Одеської обл.; Яр. – с. Ярославка Саратовського р-ну Одеської обл.; Пк. – с. Петрівка Тарутинського р-ну Одеської обл.; Вс. – с. Височанське Тарутинського р-ну Одеської обл.; Рл. 2. – с. Ройлянка Татарбунарського р-ну Одеської обл.

Одержано редакцією 29. 01. 2013 р.

Прийнято до публікації 02. 02. 2013 р.

Андрей Колесников

Грамматические особенности говора с. Петровка Тарутинского р-на Одесской обл.

В статье анализируются некоторые основные признаки грамматической системы украинского переселенческого говора с. Петровка Тарутинского р-на Одесской обл., определяется его происхождение, а также дифференциальные грамматические признаки по отношению к другим полигенетическим и моногенетическим говорам с юго-восточной и северной диалектной основой в ареале междуречья Днестра и Дуная; очерчиваются и характеризуются особенности его грамматической системы среди генетически родственных диалектных микросистем в исследуемом полиязычном и полидиалектном регионе с ориентацией на установление ареально релевантных черт.

Ключевые слова: переселенческий украинский говор, грамматическая система, морфологические черты, ареал междуречья Днестра и Дуная, происхождение, полигенетичность, моногенетичность, полидиалектность, мозаичность.

Andrij Kolesnykov

The grammatical peculiarities of the dialect in the village of petrivka, tarutino district, odessa region

The article deals with the investigation of the basic grammatical features of the Ukrainian dialect of new formation of the village of Petrivka, Tarutino district, Odessa region. The problem is characterized through its origin and its grammatical features which differ among other heterogeneous and homogeneous dialects of southeastern and northern origin spread in the area between the Danube and the Dniester rivers; with the aim to establish territorial relevant features the article describes grammatical peculiarities of this dialect among other genetically related dialectal microsystems in the multi-lingual and multi-dialectal region under consideration.

Key words: Ukrainian dialect of a new formation, grammatical system, morphological features, the area between the Danube and the Dniester rivers, origin, heterogeneous, homogeneous, multi-dialect, mosaic structure.

„ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” (1921)**В. СІМОВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ**

У статті проаналізовано „Граматику для самонавчання та в допомогу шкільній науці” (1921) В. Сімовича як джерело дослідження говорів української мови. У примітках автор підручника на прикладі творів класиків українського письменства вказував на діалектні риси української мови, передусім – західноукраїнських говірок.

Ключові слова: Буковина, покутсько-буковинські говірки, В. Сімович, волинські говірки, галицький діалект, говори південно-західного наріччя, Граматика української мови, гуцульські говірки, діалектологія, західноукраїнська мовна традиція, історія мовознавства, лемківські говірки, наддністрянські говірки, Підгір'я, подільські говірки.

Постановка проблеми. Наукова діяльність Василя Сімовича належить до маловивчених сторінок історії лінгвістичної науки, проте його спадщина потребує вивчення й осмислення в контексті сучасних завдань українського мовознавства. Актуалізація здобутків В. Сімовича, що становить цінне джерело для історії розвитку й становлення української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст., розпочалася лише в останнє десятиліття і низка його важливих мовознавчих статей та досліджень потребують докладнішого аналізу. Системне вивчення досвіду науковців, що працювали в зазначений період, заповнить інформаційну прогалину в історії українського мовознавства, сприятиме використанню їхніх досягнень при розв'язанні проблем сучасного функціонування української мови.

Головною працею В. Сімовича, що мала вагоме значення для нормування літературної мови, є його „Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці” (далі в тексті – граматика), що вийшла двома виданнями в 1918 та 1921 роках. Саме в цій розвідці він виклав найновіші для того часу погляди щодо сутності мови, її функціонування й розвитку, історії, становлення української літературної мови, її діалектної основи, морфологічної будови та правописної практики, культури й стилістики, мови письменників тощо.

Підручник містить чимало позамовної інформації культурного характеру та прикладів. Граматика привертає увагу й наочно-метафоричною манерою викладу, завдяки якій мовні явища розглянуті образно, доступно для розуміння людей з різним рівнем

освіти, проте не спрощено. У праці автор подав також і примітки, які дозволяють сучасним мовознавцям виразно уявити собі живомовне середовище того часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перших розпочав аналіз наукової спадщини В. Сімовича Ю. Шевельов, який оцінив працю як „на свій час найповнішу й найавторитетнішу українську граматику, що відіграла важливу роль в стандартизації літературної мови. Оперта на традиції С. Смаль-Стоцького, вона водночас свідчила про авторові зв'язки з підросійськими українцями і якоюсь мірою узгоджувала обидві традиції. Саме в цьому її вплив на норми літературної мови був найвідчутніший і переважно позитивний” [6, с. 50]. О. Горбач, один із учнів В. Сімовича, зауважував: „Одною з головних його праць, а щодо значення на свій час – найважливішою, була оця „Грамматика української мови” [2, с. 440].

В українському мовознавстві вивчення спадщини В. Сімовича та зокрема його граматики, а також значення його діяльності в загальнокультурному процесі активізувалися лише впродовж останнього двадцятиліття. На окрему увагу заслуговують розвідки чернівецької дослідниці Л. О. Ткач, яка ініціювала роботу над двотомним виданням праць В. Сімовича та стала упорядником його статей [6; 7]. Над епістолярним архівом проф. Сімовича працювали Н. Булега та І. Черкез (Шепетюк) [1] і Т. Гуцуляк [3].

Визначення раніше не вивчених напрямів дослідження. Як пам'ятка української мови для вивчення говірок південно-західного наріччя початку ХХ ст. досі „Грамматика української мови” (1921) не була розглянута.

Мета статті – проаналізувати зазначену працю В. Сімовича як джерело діалектологічних студій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Свого часу книга отримала схвальні відгуки. Зокрема, у часописі „Кригарь” Є. Тимченко в рецензії на перше видання граматики писав, що „це зовсім новий тип підручника – самонавчителя української мови. Написаний фаховим філологом лінгвістом <...> Обширний граматичний матеріал подано в формі надзвичайно популярній, приступній людині навіть із щонайменшою освітою. Мова автора так вільна від деяких „галіцизмів”, що може задовольнити найвередливішого „полтавця”... <...> Автор дає докладний виклад української літературної мови <...> при тім не минає ні діалектних відмін, ні московських впливів і в відповідних місцях застережує перед ними свого читача” [11, с. 716–717].

У передмові автор граматики зазначає, що „кожне село, кожне місто має свою *говірку* (виділення В. Сімовича – *прим. авт.*), отже мова народу ділиться на багацько говірок. <...> Розуміть ся, що *всі люде балакають правильно*. Кожне слово в народі, кожна форма – усе *правильне*. В кожному селі, <...> місті правильно балакають, але тільки для *того села, чи*

міста. <...> Як усі мови, має й українська мова і свою письменницьку мову, має і свої говірки” [5, с. 13–14].

Щодо класифікації головних українських діалектів, автор підручника вказав насамперед мову південно-західного наріччя: „...вирізняється мова Закарпатських Українців, деякі галицькі й буковинські говірки (Гуцули, Лемки, Бойки, Підгіряни), мова Поліщуків і мешканців північної Чернігівщини¹. <...> Українська письменницька мова розвинулася з наддніпрянських говірок. Це мова Київщини, Полтавщини та південної Чернігівщини” [5, с. 14].

Прикметою граматики В. Сімовича, що вирізняє її з інших підручників, є те, що приклади діалектних явищ він подає з художніх творів українських письменників у примітках, зокрема, галицькими письменниками називає А. Могильницького, Я. Головацького й М. Устияновича, гуцульським письменником – Ю. Федьковича, покутським – В. Стефаніка.

Знаний діалектолог І. Панькевич у рецензії на друге видання граматики В. Сімовича писав, що вона за своїм обсягом і матеріалом перевищує всі дотеперішні граматики, а „велике число прикладів і пояснень – се прикмета книжки, з яких можна черпати ” [4, с. 378–380].

І. Панькевич вказує на кілька недоглядів у граматиці, зокрема, зазначає: „При вчислюванні родових різниць межі іменниками в українській і великоруській мові не все правильно. Слово „*луть*” у закарпатських говорах є й мужеського роду. <...> Не знаю, чи не ліпше було би держатися при степенях порівняння лише двох окінчень: *-ший, -ійший*, яких придержуються також наші визначніші письменники Куліш, Франко, Нечуй-Левицький, Грінченко, замість трьох окінчень: *-ший, -щий, -чий*. <...> Зовсім неправильно говорити, що форм *она, оно, они*, себто без наголосового „*в*”, нігде не находимо. Навпаки сі форми такі живі, як і *вона, воно, вони*” [4, с. 389].

Для позначення говорів української мови в підручнику немає чіткої системи, автор вживає або територіальне позначення регіону (*на Буковині, на Поділлі, в західній Волині, в Галичині, на Закарпатті* чи *у Полтавщині, Харківщині, на Херсонщині*), або назви людей за територіальною ознакою (*Гуцули, Підгіряни, Покутяни* тощо).

¹ З приводу наддніпрянських говірок В. Сімович вважав, що вони „найбільш *однотайні* щодо свого складу; вони дуже зрозумілі для людей із інших сторін України, <...> у мові Наддніпрянців багато гарних образів, до того народ балакає там, немов співаючи, має багатько гарних пісень, і їх більш, ніж у інших наших людей, і т. д. Але найважніше, чому наддніпрянські говори стали основою нашої письменницької мови, то це те, що звідтіля *пішло наше нове письменство*. Хто як не Полтавець *Котляревський* почав у нас перший писати народньою мовою? І всі письменники до *Шевченка* теж Наддніпрянці. Рямки нашої письменницької мови, з чисто народньої на мову інтелігенції, розширили Борзенець *Куліш* і Полтавець *Старицький*. Найкраща щодо складу слів мова в Киянки *Марка Вовчка* та Полтавця *Панаса Мирного*, словом, – усі найкращі письменники, яким доводило ся *творити* письменство, або самі родом *із над Дніпра*, або жили *над Дніпром*” [5, с. 13–14].

З-поміж загальних рис, прикметних для західноукраїнських говірок, зазначено такі діалектні явища: 1) вимова [o] перед складом з наголошеним [a]: *богато, богатий, холява, хазяїн* [5, с. 80; АУМ, к. 59]; 2) вимова ненаголошеного [e] з наближенням до [u]: *ниначе, ни знав, регочит ся* [5, с. 73; АУМ, к. 32, 33]; 3) закінчення *-e* в іменниках сер. р. II відміни м'якої групи в наз. в. одн.: *безвіде, Поділе, весіле, божевіле, насіне, подвіре, колосе, клоче* [5, с. 64; АУМ, к. 183, 184]; 4) закінчення *-ий* замість літературного *-ей* у род. в. мн. множинних іменників та I і II відміни: *дітий, людий, очий, грудий, плечий, дверий, гроший; свиний, миший, воший; коний, гостий*. [5, с. 167, 159, 172; АУМ, к. 197]; 5) закінчення *-и* замість літературного *-і* в дав. в. і місц. в. одн. іменників I і II відміни м'якої групи: *диня – дини, воля – воли, задача – задачи; в учители, у хлопци, у Відни* [5, с. 157, 166; АУМ, к. 172]; 6) іменники III відміни типу *сіль, ніч* в оруд. в. одн. відмінюються *солею, ночею* [5, с. 169; АУМ, к. 176]; 7) закінчення *-ев (-ов), -ов (-ойов)* в оруд. в. одн. іменників I і III відмін: *диня – динев (диньов), воля – волев (вольов), задача – задачев (задачов), нога – ногов, рука – руков, повість – повістев* [5, с. 163, 166–167, 170; АУМ, к. 171]; 8) закінчення *-ох* у місц. в. мн. множинних іменників та II відміни: *коньох, гостьох, людьох, грудьох* [5, с. 157, 172; АУМ, к. 205]; 9) закінчення *-о* в кл. в. одн. іменників I відміни м'якої та мішаної групи: *судьо!, тесьо, вельможо, Гамалійо, диньо, вольо, надійо* [5, с. 165]; 10) вирівнювання закінчень прикметників м'якої групи до закінчень твердої групи: *синий, останний, могутний, спідний* [5, с. 197; АУМ, к. 216]; 11) уживання в оруд. в. мн. присвійних займенників *твій, свій* у формах *твоєми, своєми: Такий і вдавить ся твоєми грішми* (Федькович, Ангел-Хранитель) [5, с. 214]; 12) уживання в род. в. й дав. в. одн. присвійного займенника *наший* у формах *нашого, нашому: І Василеві нашому немає догани* [5, с. 216]; 13) наявність давньої енклітичної форми особового займенника *я: Убити мня – не вбє* [5, с. 209]; 14) наявність форми збірного числівника *обоє – обá, обі: Обá хороші, обá багацькі сини* [5, с. 238]; 15) уживання дієслів 3. ос. одн. теперішнього часу без суфікса *-ть*: *несе ся, дає ся, здає ся, також – несесь, даєсь, здаєсь: Біла хмара з золотими берегами суне ся по небі та лишає за собою білі лелії* (Стефанік) [5, с. 263; АУМ, к. 240]; 16) уживання в 2 ос. мн. та 3 ос. одн. і мн. дієслів теперішнього часу недоконаного виду твердого закінчення *-т* замість *-ть*: *несут, носіт, дают, хвалит, доіт, хвалят, доят, ідят* [5, с. 263–265, 271; АУМ, к. 240]; 17) уживання архаїчних форм дієслова *бути – єсь, сьмо, сьте: Та єс дурень навіки* (Стефанік) [5, с. 277]; 18) уживання інфінітивного суфікса *-чи: стигчи, помогчи* [5, с. 293; АУМ, к. 234]; 19) вимова вставного *с* після губних у дієсловах: *гребсти, скубсти, човпсти* [5, с. 291]; 20) уживання частки *би (б)* між дієсловом та афіксом *-ся*: *я кинув би ся, вони молили б ся, я би ся вдарив* [5, с. 280].

До західноукраїнських форм В. Сімович відносив і „закінчення *-єви* замість літературного *-ю* в дав. в. одн. іменників II відміни: *кравцєви, шевцєви*” [5, с. 157]. За нормами сучасної літературної мови в дав. в. одн. вказані іменники можуть мати закінчення *-єві* та *-у* паралельно.

Для позначення *наддністрянських говірок* В. Сімович використовує терміни *Наддністрянщина* та *наддністрянські говори*, однак в окрему групу зараховує т. зв. *галицькі форми* та мову *Підгір'я*. Для наддністрянських говірок вирізняє такі риси: 1) вимова [ц] (= тс) замість [с]: *доцягати* (досягати), *прицягати* (присягати). *Нам прицягу прочитали* (Федькович, Ангел-хранитель) [5, с. 71]; 2) уживання в оруд. в. закінчення *-ов*: *Ідем в одну громаду скуті всесильнов* думкою (Франко, Каменярі) [5, с. 230]; 3) уживання давніх форм особових займенників у род. в. та дав. в.: *него, нему*: *Данило приступив д нему* (М. Шашкевич); *Селяни привязували ся до него з правдивою вдячністю і любовю* (В. Барвінський, Скошений цвіт) [5, с. 157]; 4) уживання форм числівників *двоїх, обоїм*: *Вибігли сини й винесли обоїх із хати* (Стефаник) [5, с. 238].

Для *галицьких форм*, автор граматики виокремлює як прикметні такі риси: 1) уживання давньої форми суфікса *-ійший* при творенні найвищого ступеня прикметників. *За дармо стільки серць горіло до тебе найсвятійшою* любовю? (Франко) [5, с. 188]; 2) наявність у двофонемній сполучі [дц'] середньоязикового [j] замість [д]: *дванайцять, тринайцять, двацять, трийцять, дванайцятий, трийцятий* [5, с. 233]; 3) наявність застарілих форм займенників *єсьм, еси, єсть, єсьмо, єсьте, суть*: *Великий єст Бог і велике імя его* (Шашкевич) [5, с. 275]; 4) уживання під польським впливом форм дієслова *бігти* – *побігну, побігне* (п. *robiegneć, robiegnie*) замість *побіжу, побіжить* [5, с. 310]; 5) уживання сполучника *а* не в протиставному, а в єднальному значенні: *Поляки а Українці* (*Поляки й Українці*), *дім а школа* (*дім і школа*), *між городом а лісом* (*між городом і лісом*) [5, с. 335]; 6) під польським та німецьким впливом уживання прийменника *через* замість ор. в.: *зловлена риба через мене, через поета написаний твір, повість написана через Франка* [5, с. 278].

Також в окрему групу В. Сімович виділяв територію *Підгір'я* та вказував на такі діалектні риси: вимова після губних приголосних епентетичного [j] (*любю*); тверда вимова кінцевого [ц] (*удовец*); поширеність звуку [дз] (*дзелений, Мадзур*); пом'якшена вимова шиплячих приголосних; наявність форми вказівного займенника *цес* замість *цей*.

Для *гуцульських говірок*, на думку В. Сімовича, властиві: 1) пом'якшена вимова шиплячих приголосних: *шьо* (= що), *чьис* (= час), *шьистє* (= щастя); *душия, бжььоли*: „Через те Хоткевич свій роман із гуцульського життя озаголовив „*Камяна душия*”, –

зазначає автор граматики [5, с. 49]; 2) вимова після губних приголосних епентетичного [j] замість [л] у дієсловах 1 ос. одн. і 3 ос. мн. теперішнього і майбутнього часу: *любю, лупю, здорове, купю, ловю* [5, с. 50, 305–308]; 3) творення умовного способу дієслова за допомогою частки *бих*: *Відтогди абих го* (щоб я його) *був і на свої очи не видів* (Федькович). *Так мені весело, що сто миль перелетів бих*, [перелетів би я] (Стефанік) [5, с. 256]; 4) форми дієслів минулого часу з залишками давнього перфекта: *ходив-сми, був-сми*: *Бувсми* [= я був] *наймитом, а потім вібувсми* [= я вибув] *десять* [десять] *років у воську* (Стефанік, Камінний хрест); *Бувсми межі людьми, либо мені було* (Палій) [5, с. 259].

Для характеристики *лемківських говірок* вказано лише одну ознаку дієслів 1 ос. одн. та 3 ос. мн. від інфінітива на задньоязикові [z], [k], у яких відсутня перехідна палаталізація цих приголосних. „Такі форми (*пеку, могу*) живуть іще в Лемків, – зазначає В. Сімович, – і їх уживають не раз українські інтелігенти Галичини: *А сила, жаль і лють – як ріки потекуть* (Лепкий)” [5, с. 292].

Для *закарпатських та бойківських говірок*, на думку автора підручника, характерна наявність фонем заднього ряду *ы*: *быкы* [5, с. 38].

Буковинсько-покутські говірки наділені в „Граматиці” такими рисами: 1) послідовний перехід [m'] у [k']; [d'] у [r']: *кіло* (тіло), *кісто* (тісто), *кінь* (тінь), *гіти* (діти), *гіжа* (діжа), *гві* (дві), *гвері* (двері) [5, с. 36]; 2) перехід звука [л] в [j] нескладотворче: *стів* (стіл), *орев, котев* [5, с. 43]; 3) наявність альвеолярного [л]: *лавка, слава, лебідь, ломити, луснути, тільки, більше, начальник* [5, с. 45]; 4) уживання твердого приголосного [ц]: *коверец, нівец, речинець, хлопец, удовец, кінца, клевами, полотенца, цу* (зиму), *шибеницу* [5, с. 51]; 5) уживання діалектних форм дієслова *взяти*: *озму, озми* та *возьму, возьми* [5, с. 296]; 6) уживання форм дієслова теперішнього часу й від кореня *їха*–: *приїхати – приїхаю, відїхати – відїхаю* на місці літературного *приїжджаю, відїжджаю* [5, с. 301]; 7) уживання в 3. ос. одн. дієслів I дієвідміни форм без кінцевого *т*: *носи, роби, вози* [5, с. 306].

Для *подільських говірок* В. Сімович виокремлює такі риси: 1) тверда вимова кінцевого [ц]: „*Декуди й на галицькому Поділлі (гусятинський повіт) кажуть хлопец, кравец, швец, овец*” [5, с. 51]; 2) наявність протетичних [j], [v], [z] перед голосними: *гочі* або *вочі, гинчий, гискра, Гамерика* або *Ямерика, Йосип* або *Восип* [5, с. 72]; 3) уживання діалектної форми кількісного числівника *три* в оруд. в. – *тросма* [5, с. 238]; 4) уживання прийменника *без* зі знах. в. у значенні *через, з-за*: *Ой, тікала Бондарівна без* (через) *вишневі сади* (нар. пісня); *Ой, вронила я віночок без* (з-за) *свій дурний розум* (нар. пісня) [5, с. 316].

Серед прикмет *волинських говірок* дослідник називає: 1) уживання дієслів 2 ос. одн. теперішнього і майбутнього часу з додаванням шиплячого звука [ш]: *дасиш*, *їсиш* [5, с. 312]; 2) уживання суфікса *-jan* в дієприкметникових формах замість *-ен*: *ведяний*, *плетяний*, *зачиняний*, (по)біляний (білений) [5, с. 263].

Для позначення *середньонаддніпрянських* говірок науковець використовує термін *наддніпрянський* і виділяє такі діалектні риси: 1) вимова альвеолярного звука [л]: *луснути*, *тільки*, *більше*, *началник* [5, с. 45]; 2) пом'якшена вимова шиплячих приголосних: *курчат*, *мережать*, *вчать ся* [5, с. 49]; 3) уживання закінчення *-і* „*під впливом московської мови*” у дав. в. і місц. в. одн.: *повісті*, *суспільності* [5, с. 169].

Для *східнополіських говірок* вказано лише одну ознаку – наявність дифтонгів на місці етимологічних *о*, *е* та *ѣ*: *куїнь* (кінь), *нюис* (ніс) [5, с. 38].

Висновки. Граматика В. Сімовича засвідчила новий підхід до впорядкування української мови та методики її викладання, спираючись на практичне вивчення мовних явищ. Науковець у своїй розвідці виклав найновіші для того часу погляди на діалектну основу української літературної мови та становлення її норм, культуру мовлення й стилістику.

Перспектива подальших наукових розвідок. Подальше вивчення граматики української мови В. Сімовича залишається актуальним для сучасного розвитку філологічної науки, оскільки розкриває маловивчений етап граматичного опису української літературної мови.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

АУМ – Атлас української мови. – Т. 2 : Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наукова думка. – 1988.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булега Н. Приватне листування і норми сучасної української мови (за архівом проф. В. Сімовича) / Наталія Булега, Інна Шепетюк // Українська мова на Буковині : минуле і сучасне : Матеріали II Всеукр. наук. конф. (Чернівці, 24–26 вересня 1998 р.). – Чернівці : Місто, 1998. – С. 71–74.
2. Горбач О. Василь Сімович і його „Грамматика української мови” / Олекса Горбач // Сімович В. І. Грамматика української мови / Післяслово О. Горбача : Фотопередрук з 2-го вид. 1921 р., Київ – Ляйпціг. – Мюнхен, 1986. – 584 с. – (Укр. вільний ун-т. філософічний ф-т. Українські граматики. Вип. 5). – С. I–XII.
3. Гуцуляк Т. Епістолярна й діалектологічна спадщина Івана Панькевича в архіві Василя Сімовича / Тетяна Гуцуляк, Інна Черкез // Діалектологічні студії. 4 : Школи постаті, проблеми / Відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – С. 168–176.
4. Панькевич І. Др. Василь Сімович. Грамматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання. Липськ, 1921 / Іван Панькевич // Літературно-науковий вістник. – Львів : З друкарні Наук. тов. ім. Шевченка, 1923. – Р. XXII. – Т. LXXX. – Кн. VII. – С. 376–381.
5. Сімович В. Грамматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / Василь Сімович. – Друге видання з одмінами й додатками. – Київ-Ляйпціг : Українська накладня, 1921. – 584 с. – 2 іл.
6. Сімович В. Праці у двох томах. Том 1 : Мовознавство / Упорядкування і передмова Людмили Ткач / Василь Сімович. – Чернівці : Книги – XXI, 2005. – 520 с. – Бібліогр. в підряд. приміт.
7. Сімович В. Праці у двох томах. Том 2 : Літературознавство. Культура / упоряд. / Василь Сімович. – Чернівці : Книги – XXI, 2005. – 904 с. – Біблогр. в підряд. приміт.
8. Тарновецька Л. Василь Сімович і національно-культурне життя Буковини / Людмила Тарновецька // III міжнародна історико-красназнавча конференція, присвячена 120-річчю заснування Чернівецького університету : матеріали наук. конф. – Чернівці : Рута, 1995. – С. 89–93.
9. Тарновецька Л. О. Мовознавча спадщина Василя Сімовича і сучасність / Людмила Тарновецька // Культура

слова : Респ. міжвід. зб. – К. : Наук. думка, 1991. – Вип. 41. – С. 52–58.

10. Тарновецька-Ткач Л. Коментарі В. Сімовича до „Кобзаря” у народному виданні 1921 р. (Катеринослав – Кам’янець – Ляйпціг) / Людмила Тарновецька-Ткач // Тарас Шевченко і українська культура ХХІ століття : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. симпозиуму (19–20 травня 2000 р.) – Кам’янець-Подільський, 2000. – С. 131–138.

11. Тимченко С. Др. Василь Сімович. Практична граматики української мови. – Раштат. – 1918. : [рецензія] / Євген Тимченко // Книгарь (літопис українського письменства). – Тов-во „Час” у Києві. – серпень-вересень 1918. – Число 12–13. – С. 716–718.

12. Ткач Л. Мовознавчий світогляд Василя Сімовича в контексті сучасних потреб українського мовознавства / Людмила Ткач // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича : зб. наук. праць / наук. ред. Бунчук Б. І. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 312–313 : Слов’янська філологія. – С. 29–35.

13. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941) : Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці : Рута, 1998. – 208 с. – Бібліогр. в підряд. приміт. та на С. 176–83.

Одержано редакцією 07. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 18. 03. 2013 р.

Ольга Кацімон

**„Грамматика украинского языка” (1921) В. Сімовича
как источник диалектологических исследований**

В статтє проанализирована „Грамматика для самообучения и в помощь школьной науке” (1921) В. Сімовича как источник исследования говоров украинского языка. Обнаружены основные диалектные черты, присущие говору в первую очередь юго-западного наречия на примере произведений классиков украинского писательства.

Ключевые слова: Буковина, буковинско-покутский говор, В. Сімович, волынский говор, галицкий диалект, говоры юго-западного наречия, Грамматика украинского языка, гуцульский говор, диалектология, западноукраинская языковая традиция, история языкознания, лемковский говор, поднепровский говор, Подгорье, подольский говор.

Olha Katsimon

**„Ukrainian grammar” (1921)
by V. Simovych as a source of dialectological studies**

The present article provides a profound analysis of the manual „Grammar book for self-education and assistance in schooling” (1921) by V. Simovych as a source of the Ukrainian patois research. The author reveals the basic dialect features, which are inherent for the patois of south and west dialects, employing the texts of the Ukrainian literature classics.

Key words: Bukovyna, Bukovyna and Pokuttya patois, V. Simovych, Volyn patois, Halych dialect, patois of southern and western dialects, Ukrainian Grammar, Hutsul patois, dialectology, West Ukrainian language tradition, the history of linguistics, Lemky patois, Upper Dniester patois, Pidhrya, Podilya patois.

УДК 811. 161. 2’282

Тетяна Кукса

**ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНА КВАЛІФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ
ГОВІРОК КРИМУ**

У статті представлено результати лінгвогеографічного вивчення українських говірок Криму на матеріалі сільськогосподарських фітономінацій: здійснено спробу кваліфікації досліджуваних говірок і встановлено їхню внутрішню диференціацію за материнською основою, виявлено основні діалектні риси, ареалогічні тенденції їхнього

розвитку. Схарактеризовано виокремлені групи говірок із доміантною діалектною основою (середньонаддніпрянською, слобожанською, степовою, східнополіською, середньополіською, наддністрянською, гуцульською, подільською, волинською); за наявності інформації вказано на локалізацію характерних діалектних явищ у материнських говірках.

Ключові слова: українські говірки Криму, лінгвогеографічний аналіз, сільськогосподарські фітономінації, кваліфікація говірок, новостворені говірки, моногенні говірки, гетерогенні говірки, мішані говірки, материнська основа, доміантна діалектна основа, питомий ідіолект.

Постановка проблеми. У сучасній українській діалектології посилюється інтерес до вивчення новостворених українських говірок, що перебувають в іншомовному оточенні, оскільки такі дослідження дають змогу виявити структуру й закономірності формування й розвитку мовних явищ у цих мовно-територіальних одиницях, їхню генетичну основу й динаміку в умовах міждіалектної та міжмовної взаємодії. З-поміж таких ареалів українського діалектного континууму – українські говірки Криму, особливість яких полягає в тому, що вони належать до новоствореного масиву, який виник унаслідок заселення території вихідцями з різних регіонів (Полтавщини, Київщини, Черкащини, Кіровоградщини, Одещини, Слобожанщини, Східного й Середнього Полісся, Волині, Поділля, Наддністрянщини, Гуцульщини) і становить зону контактування генетично відмінних говірок: українських, що відрізняються часом і місцем постання, та іншомовних – переважно російської й кримсько-татарської мов. Важливе значення для вироблення структури таких говірок мала компактність переселення, адже саме цей фактор та найближче оточення діалектоносія найбільшою мірою вплинуло на збереження чи динаміку типових рис материнської говірки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До сьогодні українські говірки Криму не були об'єктом докладного вивчення, а тому й їхнє місце в системі діалектів української мови ще остаточно не визначено. У класифікації К. П. Михальчука територія Криму позначена як заселена татарами [АУМ, 3, 1, к. V]. В. М. Ганцов позначив її іншим штрихуванням, однак не дав його пояснення [АУМ, 3, 1, к. VI]. На карті І. Зілинського цей регіон позначено як заселений мішаним населенням [АУМ, 3, 1, к. VII]. Однак пізніше дослідники намагалися кваліфікувати цю мовно-територіальну одиницю: Ф. Т. Жилко означував її як “окремі говірки української мови в оточенні інших мов” [6, карта; АУМ, III, к. VIII]. С. П. Бевзенко, загалом погоджуючись із попередньою класифікацією, називає їх степовими переселенськими говірками [2, с. 235]. На карті в АУМ, яку створив

І. Г. Матвіяс, досліджувані говірки зараховано до степового говору південно-східного наріччя [АУМ, III, к. IX].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Аналіз наукової літератури засвідчує, що кваліфікація українських говірок Криму й нині залишається неоднозначною і потребує вирішення в регіональному дослідженні.

Мета статті – здійснення лінгвогеографічного аналізу сільськогосподарських фітономінацій українських говірок Криму, встановлення кваліфікації досліджуваних говірок і їхньої внутрішньої диференціації за материнською основою, виявлення основних діалектних рис говірок із домінантною діалектною основою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зауважимо, що серед українських говірок Криму переважають гетерогенні, тобто говірки, що склалися внаслідок мішаного заселення населеного пункту вихідцями з різних територій України і Росії та кримських татар, переселених на етнічні землі. Ці говірки не можна кваліфікувати як належні до однієї діалектної системи, оскільки материнська основа зазнавала динаміки унаслідок активної міждіалектної та міжмовної взаємодії. У випадках, коли інтерпретація мовленнєвої діяльності діалектоносіїв не може бути зведена до рамок однієї системи, діалектологи пропонують розглядати варіативність говіркового мовлення як реалізацію співіснуючих систем у межах однієї говірки [7, с. 343–345], а поділ гетерогенних говірок здійснюють до рівня ідіолекту. У цьому разі дослідники констатують співіснування елементів різних систем, які можуть перебувати у відношеннях однобічної чи двобічної взаємозамінності. Л. Д. Фроляк визначає ідіолект як елементарну мовну систему, притаманну окремому носієві говірки, а говірка як часткова діалектна система, на її думку, є сукупністю ідіолектів – індивідуальних мовних систем, притаманних кожному членові мікросоціуму [10, с. 173–174]. Новостворена говірка може бути моногенною, якщо населений пункт (чи кілька населених пунктів) було заселено вихідцями з одного регіону; у цьому випадку її складають питомі ідіолекти, сформовані в умовах спільності говірки батьків та найближчого оточення. Моногенність таких говірок підтверджує єдність лексичного складу, фонетичної й морфологічної будови, що становлять основу їхніх мікросистем, переважає над рисами, зумовленими міждіалектним та міжмовним контактуванням. Говірки, утворені на ґрунті генетично різних ідіолектів, мають гетерогенний характер. Відмінності між ідіолектами, які входять до однієї говірки, зумовлені розбіжностями в лінгвістичній біографії носіїв ідіолектів: говірка чи говірки батьків, дідів, найближче оточення носія ідіолекту в час формування мовної системи, а також говірка, в умовах якої функціонує конкретний ідіолект. Ці чинники та ступінь володіння говірковими й літературними нормами, освіта, рід заняття, вік, контактування з іншими говірками та мовами

впливають на формування індивідуальної мовної системи та на комунікативні якості діалектоносія [10, с. 174].

Застосування лінгвогеографічного методу для дослідження сільськогосподарських фітономінацій в українських говірок Криму (укладено 55 карт лексичних, семантичних і фонетичних явищ, 5 карт динаміки репрезентантів, 8 синтетичних карт) виявило просторову поведінку скартографованих явищ, стало підґрунтям для виділення ареалів досліджуваних говірок, виявлення тенденцій просторового розміщення лексичних і семантичних явищ, лінгвального наповнення кожної мовно-територіальної одиниці. Оскільки українські говірки Криму належать до мішаного типу, де в одній говірці та навіть в одній родині можуть функціонувати різні за діалектним чи мовним походженням ідіолекти, то в основу нашої класифікації покладено материнську основу сучасної говірки. Це дало змогу виокремити за зонами поширення лексичних і семантичних явищ, їхніх фонетичних і словотвірних варіантів кілька груп говірок:

- говірки із домінантною діалектною основою: 1) середньонаддніпрянською; 2) слобожанською; 3) степовою; 4) східнополіською; 5) середньополіською; 6) наддністрянською; 7) гуцульською; 8) подільською; 9) волинською;

- говірки з кількома діалектними основами, утворені з ідіолектів різного генетичного типу;

- говірки мішаного типу, утворені з ідіолектів спорідненого генетичного типу;

- говірки з питомим ідіолектом, який зазнав впливу інших мов;

- говірки з питомими ідіолектами, що зазнали впливу в материнській говірці (карта).

У пропонованій статті обмежимося характеристикою говірок із домінантною діалектною основою. Найбільш виразними серед них є українські говірки Криму із середньонаддніпрянською материнською основою, яку репрезентують такі явища: лексеми *куку^lp(ə)уза*, *n^lш^lінка* ‘кукурудза, *Zea mays L.*’ (10, 12, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 38, 42; АУМ, 1, к. 315)*; лексеми *ква^lсол^lа*, *ква^lсол^lка* ‘квасоля звичайна, *Phaseolus vulgaris L.*’ (10, 12, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 38; пор.: АУМ, 1, к. 99); лексеми *бу^lp^lак*, *бур^lа^lки* ‘буряк, *Beta vulgaris L.*’ (10, 12, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 38, 42; АУМ, 1, к. 79); лексеми *кон^lу^lшина*, *к^lл^lев^lер*, *к^lл^lев^lер* ‘конюшина лучна, *Trifolium pratense L.*’ (10, 12, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 38, 42); лексема *гичка* ‘гичка буряків’ (10, 12, 23, 33, 35, 38, 42); лексеми *сой^lашник*, *сон^lашник* ‘соняшник звичайний, *Helianthus annus L.*’ (10, 12, 23, 29, 33, 35, 36, 38, 42; АУМ, 1, к. 115); лексема *йагода* ‘плід вишні’ (12, 29, 38, 42); лексема *к^lісточка* ‘насіння з твердою оболонкою в плодах вишні’ (10, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 38); лексеми *кар^lтопл^lа*,

* Тут і далі в круглих дужках подаємо покликання на українські говірки Криму та локалізацію явища в материнському ареалі (за наявності фіксації).

картошка 'картопля, *Solanum tuberosum* L.' (10, 12, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 38, 42); лексеми картоп|лин':а, ба|дил':а 'бадилля картоплі' (10, 12, 33, 35, 36, 38, 42; АУМ, 1, к. 313); лексеми пом'і|дор, пом'і|дори, бакла|жани 'помідори' (10, 12, 29, 33, 35, 36, 38, 42); лексеми ог'і|рок, г'і|рок 'огірок, *Cucumis sativus* L.' (10, 12, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 42); лексема гар|буз 'гарбуз звичайний, *Cucurbita pepo* L.' (10, 12, 23, 29, 33, 35, 36, 38, 42); лексеми шча|вел', шч'а|в'ел' 'щавель кислий, *Rumex*' (23, 27, 29, 33, 35, 38, 42); лексеми м'я|та, м'н'ата 'м'ята звичайна, *Mentha piperita* L.' (10, 12, 27, 29, 33, 35, 36, 38, 42); наголос лексеми кропи|ва (10, 12, 23, 27, 29, 33, 35, 36, 38, 42).

Названі лексеми характерні для середньонадніпрянських говірок, що засвідчують карти АУМ [АУМ, 1, к. 79, 87, 115, 313, 315, 316] та матеріали електронної картотеки словника середньонадніпрянських говірок.

Кілька острівних мікроареалів вирізняють говірки з полтавською материнською основою (лівобережні середньонадніпрянські): жит|н'ак 'жито посівне, *Secale cereale* L.' (10); кача|ни 'кукурудза, *Zea mays* L.' (10; АУМ, 1, к. 315); лексеми |сон'ашник, |сойашник, |сон'ахи, под|солнух, г'р'інка-г'ронка 'соняшник звичайний, *Helianthus annus* L.' (10, 20, 21, 41; АУМ, 1, к. 115); ог'і|рки, гур|ки, огур|ц'і 'огірок, *Cucumis sativus* L.' (10, 20, 21, 41; АУМ, 1, к. 315); лексема |к'істочка, |к'істочки, |камушок 'насіння з твердою оболонкою в плодах вишні' (10, 20, 21, 41); лексеми кар|топл'а, картошка, |бул'ба 'картопля, *Solanum tuberosum* L.' (8, 10, 20, 21, 41); лексеми п'росо, |в'інич':а 'просо звичайне, *Panicum miliaceum* L.' (8, 10, 20, 21, 41); лексема |ягода 'вишня' (21).

Слід акцентувати, що говірки з полтавською материнською основою мають більшість ознак, спільних із говірками з середньонадніпрянською материнською основою, однак, як бачимо, їх відрізняє наявність специфічних лексем (*жит|н'ак*, *г'р'інка-г'ронка*, *в'інич':а*, *ягода*), назв, властивих поліським діалектам (*камушок*, *бул'ба*) та південно-західним, зокрема волинському говору (*кача|ни*). Полтавські говірки як окрему діалектну одиницю вирізняв Ф. Т. Жилко [6, карта]; специфічні ареали цих говірок представлено на картах АУМ [АУМ, 3, 1, к. 142–143]. На специфіку лівобережних середньонадніпрянських говірок, зокрема тих, що розташовані східніше річки Псла, вказує також Г. І. Мартинова [8, с. 307–308].

У говірках зі слобожанською материнською основою, які також є новоствореними на ґрунті полтавських, східнополіських, подільських [3, с. 6], засвідчені такі особливості: лексеми ква|сол'а, хва|сол'а, фа|сол'а 'квасоля звичайна, *Phaseolus vulgaris* L.' (1, 26, 28, 40, 45, 49–51); лексеми кл'ев'ер 'конюшина лучна, *Trifolium pratense* L.' (26, 28, 32, 40, 45, 49–51); лексеми бур'ак, св'ек|ла, св'ік|ла 'буряк, *Beta vulgaris* L.' (26, 28, 32, 40, 45, 49–51); лексеми |сойашник, под|солнух 'соняшник звичайний, *Helianthus annus* L.' (1, 26, 28, 32, 40,

45, 49–51); назви *сма|род'іна*, *чорна смо|родина*, *смо^a|род'іна* *чорнайа*, *па|р'еч'ки* ‘смородина чорна, *Ribes nigrum* L.’ (26, 28, 40, 45, 49, 51); назви *смо|родина к|расна*, *смо^a|род'іна*, *по|р'ічки*, *па|р'еч'ки* ‘смородина червона, *Ribes rubrum* L.’ (1, 28, 40, 45, 49–51); лексеми *кар|топл'а*, *кар|тошка*, *р'іна* ‘картопля, *Solanum tuberosum* L.’ (26, 28, 40, 45, 49–51); лексеми *картон|лин':а*, *гичка* ‘бадилля картоплі’ (26, 28, 45, 49–51); лексеми *огирок*, *огурец'*, *огур|ци* ‘огірок, *Cucumis sativus* L.’ (1, 28, 40, 45, 49–51); лексема *гар|буз*, *гарбу|зи*, *тик|ва* ‘гарбуз звичайний, *Cucurbita pepo* L.’ (1, 26, 28, 40, 45, 49–51); лексеми *о|жина*, *йеже|в'іка* ‘ожина садова, *Rubus alleghaniensis*’ (1, 26, 28, 40, 45, 49–51); лексеми *м'ата* ‘м'ята звичайна, *Mentha piperita* L.’ (26, 28, 40, 45, 49–51); лексеми *шов|ковиц'а*, *шел|ков'іца*, *шол|ков'іца* ‘шовковиця, *Morus alba*, L.’ (1, 26, 28, 40, 45, 49–51); лексеми *г|руша*, *г|руш'і*, *г|руши* ‘груша звичайна’ (1, 26, 28, 40, 45, 49–51).

Як бачимо, для говірок зі слобожанською материнською основою характерні лексеми, поширені в різних діалектах, а також варіанти назв, що з'явилися під впливом російської мови. Зокрема, деякі з названих лексем засвідчені в АУМ як характерні для материнських слобожанських говірок та інших говорів української мови – середньополіського, західнополіського, волинського, гуцульського, покутсько-буковинського: варіанти *ква|сол'а*, *хва|сол'а*, *фа|сол'а* ‘квасоля звичайна, *Phaseolus vulgaris* L.’ [АУМ, 3, 2, к. 17; АУМ, 2, к. 84]; *кар|тошка*, *р'іна* ‘картопля, *Solanum tuberosum* L.’ [АУМ, 3, 1, к. 24; АУМ, 3, 3, к. 50; АУМ, 2, к. 323]; *огирок*, *огурец'*, *огур|ци* [АУМ, 3, 1, к. 9].

Кілька явищ вирізняють говірку зі степовою материнською основою (14), яка містить елементи подільського говору та позначена впливом російської мови: лексема *под|солнух* ‘соняшник звичайний, *Helianthus annuus* L.’; *смо|рода к|расна* ‘смородина червона, *Ribes rubrum* L.’; лексеми *бара|бол'а* ‘картопля, *Solanum tuberosum* L.’; наголос лексеми *сор|го* ‘сорго звичайне, *Sorghum vulgare* Pers.’; лексеми *шов|ковиц'а*, *шел|ков'іца* ‘шовковиця, *Morus alba*, L.’; фонетичний варіант *кру|жовн'ік* ‘агрус, *Grossularia reclinata* (L.) Mill’.

Лексема *бара|бол'а*, за свідченням АУМ, властива подільським говіркам південно-західного наріччя та західностеповим південно-східного. Інші риси цієї говірки є такими ж, як у середньонаддніпрянських говірках (*куку|руза*, *ква|сол'а*, *бу|р'ак*, *к'істочка*) чи збігаються з літературно нормативними (*кон'у|шина*, *картон|лин':а*, *ог'ірок*, *р'іна*, *хр'ін*, *овес*). Частина з них зазнала впливу російської мови на фонетичному рівні (*шел|ков'іца*, *клубн'іка*, *шп'інат*) тощо.

У говірках із доміантною поліською материнською основою фіксуємо типові північноукраїнські особливості, характерні для східно- і середньополіських говірок: лексема *кий|а|хи* ‘кукурудза, *Zea mays* L.’ (33; АУМ, 1, к. 315) – середньо- і східнополіська материнська основа; лексеми *сон'ашник*, *сон'ахи*, *со|нешник*, *су|нешник*, *соло|нешник*

‘соняшник звичайний, *Helianthus annus L.*’ (3, 8, 9, 46; АУМ, 1, к. 115) – середньополіська материнська основа; лексеми *сон’ашник*, *сон’ахи*, *сон* ‘соняшник звичайний, *Helianthus annus L.*’ (24, 33; АУМ, 1, к. 115) – східнополіська материнська основа; лексема *кам’інец’*, *камушок* ‘насіння з твердою оболонкою в плодах вишні’ (3, 24, 25); лексема *бул’ба* ‘картопля, *Solanum tuberosum L.*’ (3, 8, 9); *р’ен’ік* ‘бадилля картоплі’ (24; АУМ, 1, к. 313) – східнополіська материнська основа; *у’жина*, *ву’жина* ‘ожина садова, *Rubus alleghaniensis*’ (3, 4, 46) – середньополіська материнська основа; лексема *ту’товник* ‘шовковиця, *Morus alba, L.*’ (9) – середньополіська материнська основа; реалізація ненаголошеного [о] з наближенням до [а]: *сма’родина*, *смо’род’іна* (3, 4, 46–48); *па’р’еч’ки* (24); *а’в’ос* (13, 25, 33) – східнополіська материнська основа; реалізація звуку [и] звуженим варіантом [і]: *смо’род’іна* (3, 9, 13, 25, 24, 33, 47, 48), *шел’ков’іца* (3, 9, 13, 24, 47); варіанти лексеми *бу’р’ак* з твердим [р]: *бу’рак*, *бура’ки* ‘буряк, *Beta vulgaris L.*’ (3, 8, 9, 19, 24, 25, 33; АУМ, 1, к. 79); твердий звук [ц] у сполучі [ца]: *пше’ница*, *пше’н’іца*, *пше’ница* ‘пшениця звичайна, *Triticum vulgare L.*’ (13, 24, 25, 33, 47, 48) – східнополіська материнська основа; реалізація ненаголошеного [о] з наближенням до [у]: *у’вес* (3) – середньополіська материнська основа, фонетична структура лексеми *хрін*: *хрон*, *хрен* (3, 9, 13, 19, 24, 25, 33, 46–48; див. АУМ, 1, к. 8); фонетичний варіант лексеми *груші*: *г’руши* ‘груша звичайна’ (3, 4, 9, 13, 24, 33, 46–48).

Південно-західна діалектна основа представлена кількома ареалами явищ, поширених у материнських наддністрянських; подільських, волинських, гуцульських та бойківських говірках: лексема *па’сол’а* ‘квасоля звичайна, *Phaseolus vulgaris L.*’ (17; АУМ, 2, к. 84) – волинська материнська основа; лексема *соло’нечник*, *солн’ечник* ‘соняшник звичайний, *Helianthus annus L.*’ (11, 44; АУМ, 2, к. 99) – наддністрянська материнська основа; лексема *пу’зички* ‘смородина чорна, *Ribes nigrum, L.*’ (31, 42, 44; 5, с. 152; 4, с. 89) – подільська, гуцульська материнська основа; *бара’бол’а*, *р’іна* ‘картопля, *Solanum tuberosum L.*’ (11, 44; АУМ, 2, к. 323) – наддністрянська материнська основа; *бул’б’ен’а*, *ма’тина* ‘бадилля картоплі’ (16, 17; АУМ, 2, к. 324, 325) – наддністрянська материнська основа; *гогир’ок* ‘огірок, *Cucumis sativus L.*’ (5, 44; 9, к. 104; 4, к. 11) – подільська, наддністрянська материнська основа; *ка’бак*, *каба’ки* ‘гарбуз звичайний, *Cucurbita pepo L.*’ (34, 42; 9, с. 10; 4, к. 15) – подільська, наддністрянська материнська основа; *ква’сок*, *ква’сец’* ‘щавель кислий, *Rumex*’ (к. 1, 2, 7, 11, 15, 16, 17, 18, 31, 34, 39, 44; АУМ, 2, к. 145) – подільська, волинська, наддністрянська, гуцульська материнська основа; *жа’лива* ‘кропива, *Urtica dioica L.*’ (16) – наддністрянська материнська основа; *у’жин’ики*, *драпа’ки* ‘ожина садова, *Rubus alleghaniensis*’ (11, 17, 31, 34, 44) – наддністрянська материнська основа; *медве’дина* ‘ожина садова, *Rubus alleghaniensis*’ (2) – волинська

материнська основа; *та¹тарка* ‘гречка, *Fagopyrum sagittatum* Gilid.’ (22) – волинська материнська основа; *шов¹ковка, мор¹ва* ‘шовковиця, *Morus alba*, L.’ (39) – наддністрянська материнська основа; *пах¹ч¹і* ‘смородина чорна, *Ribes nigrum* L.’ (16) – наддністрянська материнська основа; наявність протетичного [г] перед [о]: *го¹вес* (5) – подільська основа; метатезована форма варіанта з протетичним [г]: *ог¹вес* (30) – подільська материнська основа; варіанти лексеми *бу¹р¹ак* з твердим [р]: *бу¹рак, бу¹ра¹ки* ‘буряк, *Beta vulgaris* L.’ (1, 2, 11, 15, 16, 17, 18, 22, 31, 34, 43, 44; АУМ, 2, к. 115) – наддністрянська, подільська, волинська материнська основа; фонетична структура лексеми хрін: *хрін* (2, 22; АУМ, 2, к. 7) – волинська материнська основа; варіант лексеми *р¹а¹б¹іна* з твердим [р] : *ра¹бина* – наддністрянська материнська основа (44); звужена вимова ненаголошеного [о]: *у¹вес* (11, 31); *ко¹ч¹ін* – наддністрянська материнська основа (16); сполука [мн’] у лексемі *м¹н¹ата* (1, 5–7, 11, 15–18, 44) – подільська, волинська, наддністрянська, гуцульська материнська основа.

Домінантна діалектна основа дає змогу визначити тип говірок, однак в окремих із них функціонують лексеми, що з’явилися внаслідок міждіалектної й міжмовної взаємодії. Так, в окремих говірках ареалу із середньонаддніпрянською материнською основою поширений варіант *гур¹ки*, який функціонує й у північних середньонаддніпрянських говірках [8, к. 12] та номени *огур¹ц¹і, о¹гурчики*, що виникли під впливом російської мови (пор.: рос. огурцы, огурчики), зазнавши україномовної адаптації. В одній із говірок (полтавська материнська основа) паралельно із лексемою *бу¹р¹ак* зафіксовано назву *св¹ік¹ла* (пор.: рос. свекла). В ареалі з південно-західною діалектною основою, де в говірках із гуцульською, наддністрянською, подільською, волинською материнськими основами функціонують лексеми *ква¹сок, ква¹сец¹*, в одній із говірок засвідчено новотвір *кис¹лец¹*’ (39), що, ймовірно, виник за МО „смак листя рослини” за подібною словотвірною моделлю до *ква¹сец¹*’. Нерідко паралельно до цих назв функціонує лексема *шча¹вел¹*’ та її варіанти *ш¹чавел¹*, *ш¹чав’ел¹*, які, напевне, субституювали діалектні назви під впливом сусідніх говірок і контактів із російськомовним населенням (1, 5, 6, 11, 17, 22, 30, 37, 42, 43).

Висновки дослідження. Отже, лінгвогеографічне дослідження сільськогосподарської лексики українських говірок Криму засвідчує її загальноукраїнський характер, оскільки більшість лексем притаманні українським діалектам і поширені в українській літературній мові. Незважаючи на те, що різнодіалектність і різномовність позначилися на фонетичному, граматичному й словниковому складі цих говірок, однак спостерігаємо „консервацію” її основного лексичного складу, який був принесений переселенцями з батьківщини, збереження й

лексикалізацію окремих фонетичних, акцентних, морфологічних рис материнської говірки.

Перспективи подальших наукових розвідок. Перспективою дослідження вважаємо поглиблення характеристики говірок із доміантною діалектною основою та докладний аналіз інших груп виокремлених говірок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови : [в 3-х т.]. – К. : Наук. думка, 1984 – 2001. – Т. 1: Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К., 1984; – Т. 2: Волинь, Наддністріянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988; – Т. 3: Слобожанщина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К., 2001.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія : Навч. посібник для студ. філол. фак. ун-тів і пед. ін-тів / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослобожанських говірок : Монографія / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 592 с.
4. Гороф'янюк І. В. Структурна організація та ареалогія флорономенів центральноподільських говірок : Матеріали до Лексичного атласу української мови / І. В. Гороф'янюк. – Вінниця, 2012. – 300 с.
5. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відпов. ред. Я. Закревська]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 231 с.
6. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – Вид. 2-е (переробл.) / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 307 с., карти.
7. Калнынь Л. Э. К вопросу о системной интерпретации говора как единицы диалектного дробления / Л. Э. Калнынь // Исследования по славянскому языкознанию. – М. : Наука, 1971. – С. 343–349.
8. Мартинова Г. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика : Монографія / Ганна Мартинова. – Черкаси : Тясмин, 2003. – 365 с.
9. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя в світлі ізоглос : дис. ... кандидата філол. наук : 10.02.01 / Тетяна Миколаївна Тищенко. – К., 2003. – 457 с.
10. Фроляк Л. Ідіолект гетерогенного походження в системі новоствореної говірки / Л. Фроляк // Діалектологічні студії 1. Мова в просторі і часі : Збірник на пошану Дмитра Гринчишина / відп. ред. П. Грищенко, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 173–179.

ЦИФРОВІ ПОЗНАЧЕННЯ ГОВІРОК

1. Ішунь Красноперекопський р-н, 2. Магазинка Красноперекопський р-н, 3. Тургеневе Джанкойський р-н, 4. Медведівка Джанкойський р-н, 5. Воронцівка Красноперекопський р-н, 6. Славне Роздольненський р-н, 7. Комишне Роздольненський р-н, 8. Дніпровка Джанкойський р-н (1 – полтавська, 2 – поліська), 9. Слов'янське Джанкойський р-н (1 – середньополіська, 2 – сумська), 10. Водопійне Чорноморський р-н (1 – полтавська, 2 – київська), 11. Гришине Первомайський р-н, 12. Калініне Красногвардійський р-н, 13. Новосільцеве Джанкойський р-н, 14. Чорноморське Чорноморський р-н, 15. Панфіловка Первомайський р-н, 16. Олександрівка Красногвардійський р-н, 17. Петрівка Красногвардійський р-н, 18. Митрофанівка Нижньогірський р-н, 19. Дмитрівка Советський р-н, 20. Оленівка Чорноморський р-н, 21. Велике Сакський р-н, 22. Лебединка Советський р-н, 23. Краснофлотське Советський р-н, 24. Калинівка Ленінський р-н, 25. Новомиколаївка Ленінський р-н (1 – тернопільська, 2 – чернігівська), 26. Багерове Ленінський р-н, 27. Осовини Ленінський р-н, 28. Молочне Сакський р-н, 29. Шовковичне Сакський р-н, 30. Мельники Білогірський р-н, 31. Пушкіне Советський р-н, 32. Красногорка Ленінський р-н, 33. Ленінське Ленінський р-н (1–чернігівська, 2–черкаська), 34. Марфівка Ленінський р-н, 35. Шкільне Сімферопольський р-н, 36. Мазанка Сімферопольський р-н, 37. Біла Скеля Білогірський р-н, 38. Василівка Білогірський р-н, 39. Видне Кіровський р-н (1 – львівська, 2 – черкаська), 40. Заветне Ленінський р-н, 41. Миколаївка Симферопольський р-н, 42. Багате Білогірський р-н, 43. Грушівка Судацький р-н, 44. Самохвалове Бахчисарайський р-н, 45. Веселе Судацький р-н, 46. Красний Мак Бахчисарайський р-н, 47. Лучисте Алуштинська міськрада, 48. Кудрине Бахчисарайський р-н, 49. Малий Мак Алуштинська міськрада, 50. Соколине Бахчисарайський р-н, 51. Орлине Севастопольська міськрада.

Одержано редакцією 12. 03. 2013 р.

Прийнято до публікації 19. 03. 2013 р.

Татьяна Кукса

Лингвогеографическая квалификация украинских говоров Крыма

В статье представлены результаты лингвогеографического изучения украинских говоров Крыма на материале сельскохозяйственных фитонимаций: осуществлена попытка квалификации исследуемых говоров и установлена их внутренняя дифференциация по материнской основе, выявлены основные диалектные черты, ареалогические тенденции их развития. Охарактеризованы выделенные группы говоров с доминантной диалектной основой (средненадднепрянской, слобожанской, степной, восточнополесской, среднеполесской, надднепрянской, гуцульской, подольской, волынской); при наличии информации указана локализация характерных диалектных явлений в материнских говорах.

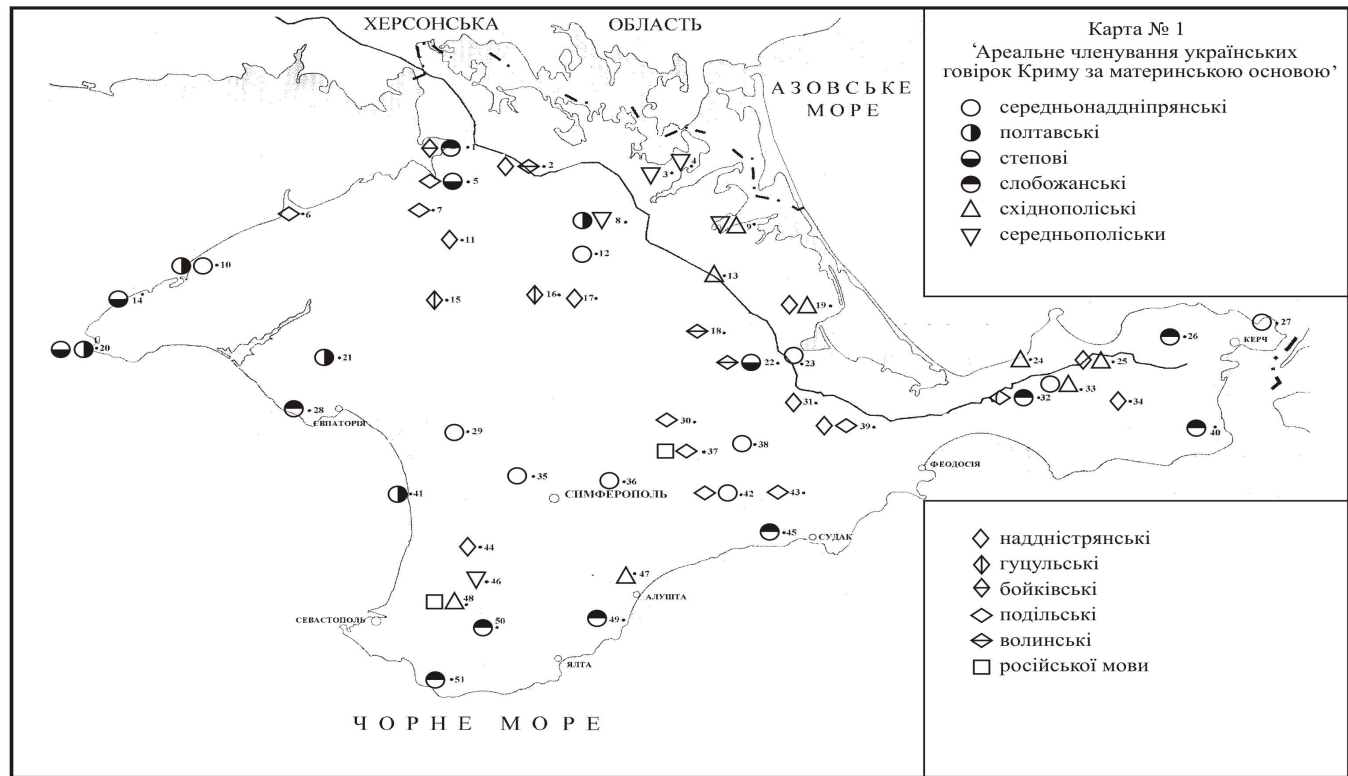
Ключевые слова: украинские говоры Крыма, лингвогеографический анализ, сельскохозяйственные фитонимации, квалификация говоров, вновьсозданные говоры, моногенные говоры, гетерогенные говоры, мешанные говоры, материнская основа, доминантная диалектная основа, исконный идиолект.

Tetyana Kuksa

Linguistic and geographical qualification of the Crimean Ukrainian dialects

In the article the results of linguistic and geographical investigation of Crimean Ukrainian dialects based on the material of agriculture phytonominations have been revealed; the attempt to qualify the investigated dialects has been made; the main dialect peculiarities and territorial tendencies of their development have been defined. In the paper the differentiated groups of dialects with dominant native base have been characterized (mid-Upper-Dnieper, Slobozhanshchina, steppe, east Polyssya, middle Polyssya, upper-Dniester, Hutsul, Podillya, Volyn); based on a certain information, the localization of some particular dialect phenomena in the native dialects has been specified.

Key words: Crimean Ukrainian dialects, linguistic and geographical analysis, agricultural plant names, patois qualification, newly created dialects, homogeneous dialects, heterogeneous dialects, mixed dialects, matrix, dominant dialect base, specific idiolect.

СЛОВОТВІР

УДК 811.161.2'373.611

Людмила Лонська

ПРЕФІКСАЛЬНИЙ СЛОВОТВІР БУТТЄВИХ ДІЄСЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті розкрито суть словотвірного потенціалу дієслівних твірних основ з буттєвою семантикою; проаналізовано валентні особливості префіксів у складі буттєвих дієслів; досліджено реалізовану в конкретному лексико-семантичному варіанті семантику префіксальних дериватів, мотивованих буттєвими дієсловами бути, жити, існувати та їхніми видовими корелятами; виявлено особливості префіксального словотвору буттєвих дієслівних лексем і простежено формальні та семантичні чинники впливу на спроможність твірних основ із семантикою буття.

Ключові слова: дієслово буття, лексико-семантична група, лексико-семантичний варіант, префікс, префіксальний дериват, префіксальний словотвір, мотиватор, семантична валентність, словотвірна валентність, похідна основа, твірна основа, похідне утворення.

Постановка проблеми. Значне місце в дієслівній системі української мови посідають буттєві дієслова, об'єднані в одну групу семами 'бути', 'існувати', 'бути наявним', 'перебувати'. В українському мовознавстві встановлено лексико-семантичну групу дієслів буття, з'ясовано їхні сполучувальні й валентні властивості, досліджено семантико-синтаксичні функції таких дієслів у структурі простого двоскладного речення, проте не вивченими залишаються питання, пов'язані зі словотвірними характеристиками цих лексем, зокрема зовсім не досліджено семантику афіксів таких дієслів, що й зумовлює актуальність проблеми. На думку Н. В. Лахно, «вивчення процесів словотвірної мотивації на матеріалі слів однієї лексико-семантичної групи (далі – ЛСГ) дає змогу виділити семантичні чинники, які впливають на дериваційні можливості цих мовних елементів системно, основи дієслів однієї ЛСГ мають певні закономірності семантичного розвитку, а лексико-семантичні варіанти (далі – ЛСВ) багатозначного дієслова нерідко різняться найменшими відтінками значень» [8, с. 3]. «Такий підхід, – на думку дослідниці, – передбачає ґрунтовне дослідження основи-мотиватора, що має вирішальне значення для з'ясування умов поєднання основи й префікса та, відповідно, реалізації значень одного префікса з певними

типами основ-мотиваторів, а також встановлення причин словотвірної пасивності деяких основ-мотиваторів» [8, с. 4].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. В українському мовознавстві не досліджено словотвірну мотивацію буттєвих дієслів з урахуванням семантики мотиватора, мотивата, префікса та місця мотиватора в структурі ЛСГ дієслів буття, що й зумовлює актуальність порушеної в роботі проблеми. Особлива увага в статті звернена на ЛСВ буттєвих дієслів, які мотивують різні префіксальні утворення, їхні системні зв'язки, зокрема багатозначність, антонімію та омонімію, що сприяє дослідженню механізму формування лексичних опозицій між похідними дієсловами.

Звернення до аналізу словотвору дієслів буття пов'язане з важливими науковими й практичними проблемами сьогодення насамперед тому, що буття становить онтологічно значущий пласт лексичного складу мови, по-друге, йому властиві характеристики високоорганізованої системи, по-третє, буття ототожнюють з процесом життя, існування людини. Тому актуальність є незаперечною й спрямована на вивчення процесів словотворення з опорою на функціональне навантаження твірних основ у механізмі деривації.

Визначальними афіксами в словотворі дієслів є, без сумніву, префікси, тому аналіз їхніх семантичних особливостей дасть змогу отримати певне уявлення про закономірності функціонування дієслів. Як переконують дослідження, префікси в дієслові можуть бути маркерами значення не лише в конкретних випадках розмежування ЛСВ, але й для певних семантичних класів дієслів.

Українські префікси, їхня семантика була предметом дослідження В. С. Ільїна [2], І. І. Ковалика [7], Н. Ф. Клименко [6], Є. А. Карпіловської [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в лінгвістиці звернено увагу на значеннєву систему префіксальних морфем дієслова. Так, С. О. Соколова комплексно дослідила мотиваційні відношення у сфері внутрішньодієслівного словотвору сучасної української мови, уперше в україністиці проаналізувала категорію аспектуальності у її зв'язку з категорією локативності, з'ясувала взаємодію власне словотвірних і аспектуальних категорій дієслова. Розвиваючи вчення О. М. Соколова про явище дивергенції та конвергенції в словотворі, С. О. Соколова зазначає, що «при префіксальній дивергенції ЛСВ дієслова мотивують різні префіксальні утворення» [11, с. 7]. Префіксальною конвергенцією мовознавець називає явище, «при якому семантична відстань між похідними стає меншою, ніж між мотиваторами, і може сягати рівня синонімії» [11, с. 8].

Аспектуальний характер префіксів українських дієслів повно й ґрунтовно дослідив М. І. Калько. Мовознавець уперше в лінгвоукраїністиці з'ясував систему аспектуальних класів дієслів: термінативи, активітиви, стативи, евентиви та релятиви, описав їхню визначальну роль у прогнозуванні актуальної поведінки дієслова, тобто вченим зосереджено увагу на проблемах аспектології, а отже, проаналізовано значення дієслів, пов'язані з фазовістю, інтенсивністю, кратністю – зі значенням родів дієслівної дії [3].

Функціонально-комунікативній і структурно-пропозитивній парадигмі перфективів української мови присвячено дисертаційне дослідження В. В. Рибенок [10]. Названі вчені, характеризуючи аспектуальні значення дієслова, проаналізували їхні словотвірні характеристики, оскільки існують зони перетину цих двох категорій, насамперед у родах дієслівної дії, тобто таких, що виражають певне аспектуальне значення за допомогою афіксів.

Праці багатьох лінгвістів відображають окремі аспекти функціонування та використання префіксальних морфем, містять спостереження за специфікою вияву полісемії й омонімії в семантичній структурі дієслівної лексики на лексичному й граматичному рівнях. Так, дослідження Л. Г. Кіндей присвячено морфолого-синтаксичній омонімії дієслів з префіксами *ви-*, *пере-*, *по-*. Дослідниця визначила й схарактеризувала усі типові й маловживані відтінки в значеннєвій структурі названих морфем, які є репрезентантами локативної, темпоральної й квантитативної семантики; проаналізувала особливості вияву граматичних значень у дієслівних дериваційних префіксах *ви-*, *пере-*, *по-*; з'ясувала закономірності взаємодії лексико-граматичних і граматичних значень префіксальних морфем і встановила можливість виникнення словотвірної омонімії внаслідок такої взаємодії [5, с. 4].

Сьогодні активізуються дослідження в галузі словотвору на матеріалі дієслів різних ЛСГ. Так, словотвору дієслів мовлення присвячено дисертаційне дослідження С. П. Гірняк [1]. Префіксальну сполучуваність дієслів руху дослідила Н. В. Лахно [8]. Словотвірний потенціал дієслівних основ з категоріальним значенням активного руху в руслі ономасіологічного, семасіологічного та структурного підходів до вивчення словотвірних, семантичних та валентнісних властивостей похідних слів на матеріалі німецької мови з'ясувала Л. В. Щигло [12]. Досліджуючи валентнісні характеристики дієслів руху, мовознавець виокремлює семантичну, словотвірну та формально-морфологічну валентність. Словотвірну валентність науковець визначає як умови або системні закономірності лексичного наповнення словотвірних моделей, закономірне поєднання мовних елементів у внутрішній синтагмі, тобто на рівні словотвірних конститuentів похідного слова [12, с. 6]. Структуру, семантику й словотворчі функції основ префіксальних дієслів англійської мови присвячено дослідження В. І. Пушкар [9]. Основи

префіксальних дієслів вивчено в напрямку від вихідних ланок словотвірних ланцюжків до співвідносних із ними за структурою та семантикою похідних основ економічних термінів. Дослідниця довела думку про зменшення питомої ваги іншомовних дієслівних префіксів в англомовній економічній терміносистемі [9].

Метою нашого дослідження є з'ясування валентності префіксів буттєвих дієслів, їхньої семантичної реалізації в конкретному ЛСВ.

Об'єктом дослідження є три буттєві лексеми *бути, існувати, жити*, що становлять ядро буттєвих дієслів і є мотиваторами для префіксальних дериватів, та їхні ЛСВ.

Виклад основного матеріалу. На основі валентних характеристик твірних основ зі значенням буття формуються моделі утворення їхніх похідних основ, здійснюється відбір таких словотвірних засобів, які не суперечать структурним, граматичним, семантичним і морфологічним властивостям цих твірних основ.

Словотвірна валентність є визначальним чинником впливу на словотвірний потенціал основ дієслів буття.

Проаналізуємо префіксальні утворення, зумовлені багатозначністю дієслова-мотиватора *бути*, різні значення якого є основою для формування нетотожних префіксальних дериватів.

Словотвірна валентність має здатність реалізувати свій формальний потенціал, тобто поєднуватися з твірними основами певної словотвірної структури однієї ЛСГ. Дієслово *бути* має здатність сполучатися з такими префіксами: *пере-, про-, ви-, від-, по-, до-, з-, на-*. Аналіз ілюстративного матеріалу засвідчує, що дієслівна основа *бути* виявляє найвищу активність щодо префіксів *пере-* і *про-*.

Серед ЛСВ з префіксом *пере-* виокремлено такі 7 значень: локативне з конкретним локалізатором – суб'єктом-особою (*перебути / перебувати десь, у когось*), напр.: *Ліворуч від них перебуває вже згадуваний рудий волохатий дядько з неприховано артистичною зовнішністю* (Ю. Андрухович); *Вони живуть, як собі хочуть, бо перебувають у себе вдома, а я не маю рації вже хоча б тому, що мандрівник* (Ю. Андрухович); *Хоч Зоня часто перебувала в Галі, все ж ані на хвилю не занедбувала своїх домашніх обов'язків* (Р. Ковалів); перебування в багатьох місцях – про людину: *Я сам перебував в багатьох місцях* (В. Логвиненко). Обидва префіксальні ЛСВ мотивовані тим самим значенням дієслова *бути* – «перебувати де-небудь, у якому-небудь місці», в обох ЛСВ префікс має дистрибутивне значення, утім у першому значенні дистрибутивність пов'язана з суб'єктом, а в другому – з локативом. Крім локативного, префіксальний дериват може мати значення існування: *Гіркуца осінь! – а ось надходить моторошна зима: як перебути?* (тобто пережити) (В. Барка); темпоральне значення – тривалого перебування:

Що то **перебувало** і старостів по закону, і так людей (Г. Квітка-Основ'яненко); точно визначеного відрізка часу перебування: *Пожурився, бачачи, як вичерпується запас; будуть одні бурячки, зариті на попелищі – харч несмачний, хоч можна **перебути місяць**, коло самої смерті* (В. Барка). Крім локативного й темпорального значення, префіксальне утворення може набувати релятивного значення – перебування в певних стосунках: *Це, звісно, справа делікатна, але обов'язок примушує мене запитати: в яких **стосунках перебували** ви зі своїм чоловіком?* (В. Шкляр) чи позначати стан, становище людини із вказівкою на часові межі: *Зрештою, не тільки Ярчик Волибник **перебував** тої хвилини в полоні задуми* (Ю. Андрухович). Квалітативне значення життя в якийсь спосіб реалізовано таким прикладом: *Я ж так боялась підлості і бруду! Гули думки, сколошкані, як рій. Сама нічого, **якось перебуду**. А що скажу я матері старій?* (Л. Костенко). Однак буттєві й локативні значення основимотиватора настільки віддалені від значення стану людини й релятивної семантики, що утворені префіксальні деривати перебувають в омонімічних зв'язках, оскільки у двох останніх прикладах процес існування зовсім відсутній.

Диференціація значень префіксального дієслова зумовлена полісемією твірної основи, що має локативну семантику. Зі значенням існування та наявності аналізований префіксальний дериват не функціонує.

Префікс *про-* в межах досліджуваного дієслова реалізує значення тимчасового перебування: *Твої відважні батьки лікували в Африці людей, рятували їхні життя. Твої тато і мама сподівалися, що **пробудуть** у далекому краї рік, не більше, та повернення додому все відкладалося* (Люко Дашвар); постійного місця проживання: *Потім я чув, як ратушевий годинник вибиває черговий квадранс, і я мріяв **пробути там ціле життя*** (Ю. Андрухович).

Префікс *ви-*, поєднуючись із дієслівною основою *бути*, репрезентує значення закінчення процесу існування, життя: ***Вибув навіки** Мороз. І Славка Лагутін* (О. Гончар); існування десь певний час: ***Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця*** (Б. Грінченко).

Твірна дієслівна основа виявляє найнижчу активність щодо префікса *від-* (*од*). У структурі відповідного дієслова наявне лише значення результату завершення процесу існування: *А що в житті потрібно ще мені? **Одбути** всі ці клопоти земні. Оці останні клопоти **одбуть**, іти туди, куди мене ведуть, – аби **одбути**, все уже **одбути**, – і щоб не бути, щоб уже не бути* (Л. Костенко).

У ЛСВ *побути / побувати* представлені значення перебування істоти-людини в конкретному місці в точно визначений часовими межами відрізок: *Вони використовують свою місячну відпустку в серпні місяці і тільки зрідка, як-от у цьому році, дістають*

можливість *побувати на Славуті і в липні* (О. Довженко); нереального буття, перебування людини в певному місці: *Але подумки вже сто разів побував у своїй квартирі та здійснив кілька звичних для себе рухів* (І. Роздобудько); реального значення перебування, обмеженого часовими відрізками: *Побував на фронтах* (певний час) *і бачив чимало* (Ю. Яновський); значення існування в часових вимірах: *Недовго ті школи [недільні] побули* (І. Нечуй-Левицький). Якщо перші два ЛСВ утворюють видову опозицію доконаний : недоконаний вид (*побути / побувати*), то останній ЛСВ не утворює деривата-імперфектива. У разі сполучуваності дієслова *побути* з суб'єктом-неістотою префіксальний дериват *побувати* утворити не можна.

Префікс *до-* у складі дієслова *бути* утворює видову опозицію *добувати* (недоконаний вид) / *добути* (доконаний) й реалізує таку семантику: діставати кого-, що-небудь; заробляти працею; оволодівати чимось; досягати чого-небудь наполегливою працею; витягувати звідки-небудь; діставати з надр землі; одержувати що-небудь, переробляючи сировину; рідко – народжувати; перебувати де-небудь певний час, строк, до певного часу. Лише останній ЛСВ реалізує значення буття з локативною ознакою, напр.: *добути термін покарання*.

Дієслівне утворення з префіксом *з-* репрезентує буттєву семантику – припинення процесу існування, останньої фази дієслів буття, – лише в ЛСВ4 («зникати, переставати бути наявним, переставати існувати»), у решті трьох ЛСВ названих дериват реалізує семантику позбавлення від кого-небудь або від чогось чи обмеження чимось незначним, несуттєвим. Втрата спільних сем у семантичній структурі аналізованих ЛСВ багатозначної лексеми призводить до формування нетотожних префіксальних дериватів, що в майбутньому може спричинити появу омонімічних лексем.

Дієслово *бути* сполучається і з префіксом *на-*: *набути / набувати*, при цьому утворений дериват втрачає буттєву семантику й набуває посесивного значення (*набувати* – «ставати власником кого-, чого-небудь, діставати, здобувати кого-, що-небудь; купувати»); значення нагромадження (*набувати ваги*); значення набуття певної ознаки, якості (*набувати досвіду*), напр.: *Але тепер він набув безліч нових можливостей: бачити, знати, відчувати* (Ю. Андрухович). У діалектах це дієслово означає «відслужувати, відробляти де-небудь певний час». Останній дериват, мотивований дієсловом *бути*, вступає з попередніми в омонімічні відношення, що можна пояснити наявністю додаткових значень у лексеми загалом. Посесивна семантика в першому випадку протиставляється семантиці кількості та якості, що дає підстави трактувати ці одиниці як омоніми, а не ЛСВ однієї лексеми.

Дієслово-мотиватор *існувати* в префіксальному дериваті реалізує свою одновалентність, сполучаючись лише з префіксом *про-*, який має значення часу протікання процесу буття: *Хуторяни заявили в один голос, що ця комуна довго не проіснує* (М. Хвильовий).

Дієслівна основа *жити* формує похідні утворення з такими префіксами: *пере-*, *про-*, *ви-*, *від-*, *по-*, *до-*, *за-*.

Префікс *пере-*, сполучаючись із відповідним дієсловом, реалізує в його складі таку семантику: жити довше за когось, за щось: *Потрапили ми в окупацію і не зогледілись, але вона нам сказала одразу – діти, це не надовго, наші однаково переможуть, а ми гідно маємо **пережити** лихо, гідно, чуєте?* (Ю. Покальчук); *Треба було **все оте пережити**, передумати, переплакати, і врешті, коли й німці почали заарештовувати українських патріотів, мама втікла з нами до УПА в ліс* (Ю. Покальчук); існування в складних життєвих ситуаціях: *Дивізія **переживала важкі дні*** (О. Довженко); стан хвилювання: *Після всього, що **довелося пережити** моїй душі і тілу, невиправдано довге життя зробилося враз одноманітним, позбавленим смаку й кольору, прогнозованим, завченим, прісним* (М. Матіос); *З незапам'ятних часів, задовго до появи писемності, переказувана з уст в уста історія сприймалася як незаперечний доказ того, що **події**, про які в ній ідеться, таки варто було **пережити*** (І. Карпа); *Але – що важливіше – кожне з них певного дня і майже водночас усвідомило, що це велика випадковість і в жодному іншому разі, ніколи й ні з ким цього не вдасться **пережити** вдруге* (Ю. Андрухович). У цих ЛСВ спостерігається явище омонімії (життя / хвилювання), яке виникає внаслідок збільшення семантичної відстані між префіксальними ЛСВ.

Префікс *про-* у складі дієслова *жити* репрезентує значення завершеності процесу існування в певний спосіб: *А ти маєш **добре прожити** своє безтурботне **життя** заради цих спогадів про божевільне дівчисько на темних сходах* (І. Роздобудько); *Мемуари хочу написати. Для молодих. Аби знали, **як треба життя прожити*** (Люко Дашвар); *Ми теж **не дарма життя прожили*** (Люко Дашвар); *Дід Нечай **не дарма життя прожив**, знав, про що казав, бо уже й собаки рокитнянські гавкати кинули, а за конторою – усе балачки* (Люко Дашвар); невизначеного часу буття: *Спи спокійно, гори порятують нас, ми **проживемо** ще **сто років** і помremo в один день* (Ю. Андрухович); *А я **багато** на світі **прожила**, видиш, у селі нема ані одної моєї верстачки, всі однолітки, навіть молодші вже вивмирили* (М. Матіос); *І **тижня** в Рокитному **не проживеш**. Підеш вслід за чоловіком* (Люко Дашвар). Своє перше значення аналізований дериват реалізує в разі його сполучуваності з іменником *життя* (*прожити життя*). Імперфектив *проживати* має значення незавершеності процесу протікання буття.

Префіксові *ви-* у складі відповідного дієслова властива така семантика: жити, незважаючи ні на які обставини, скрутні умови (*вижити в неволі, на каторзі*), здебільшого значення несприятливих для життя умов підсилене часткою *би*: *Вона бореться. Каже, що хоч і чує, що з ним особисто змогла би вижити добре, з другої сторони має виразне почуття, що, вийшовши за нього, того колись пожалує* (О. Кобилянська); *Я не знаю, чи вижив би взагалі після цього всього, що було, якби не вірив у нього* (Ю. Покальчук); *Як Котька був ще малим, його батьки загинули в катастрофі, а Котька вижив і став круглим сиротою* (Люко Дашвар); існування певний час за рахунок якихось коштів, засобів (*вижити через допомогу*); знищення кого-небудь; впливу на об'єкт із негативним кінцевим результатом (*вижити з дому, з роботи*): **Вижити мене звідси хочуть! І виживуть колись** (Люко Дашвар).

У дієслові *жити* префікс *від-* (*од-*) реалізує такі значення: завершення існування (кінцева фаза буття): *Старе – одживає, нове – народжується* (Остап Вишня); наближення до кінця свого життя, існування: *Вона віджила своє* (Леся Українка); ставати живим: з'являтися знову (про почуття, думки), відроджуватися (одна із фаз буття: існування після перерваного процесу буття), повернення до нормального фізичного стану: *Поникавши по городу марно, Мирон Данилович надумався піти за село – до млина: часом люди дістають кілограм борошна: якби попоїсти хліба, справжнього! – можна віджити* (В. Барка); *Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола, там борошно! – можна спекти буханчик і віджити, і врятуватись ... бо хилить біда до землі, в чорноту, і нема надії на підмогу і рятунок* (В. Барка).

Окремі ЛСВ аналізованого префіксального деривата вступають в антонімічні відношення, що суттєво збільшує семантичну відстань між префіксальними ЛСВ – із кінцевою й початковою фазами буття, на периферії цих відношень перебуває фаза наближення буття, реалізована в другому ЛСВ. Усі ЛСВ префіксальних дієслів похідні від різних значень дієслова-мотиватора.

Префікс *по-* в структурі дієслівної лексеми реалізує такі значення: тривалості життя (*довго, ще пожити*): *Не бійся, я ще поживу, у мене ще лишилася зимова риболовля* (В. Шкляр); якийсь час: із вказівкою на спосіб існування – *Але за три роки лісових поневірянь я так вимучився, що згоден бодай три дні пожити по-людському, переночувати в теплій постелі, а тоді вмерти* (В. Шкляр); існування, точно не обмежене в часі: *Стара недовго ще пожила: на другий рік по весіллю вмерла* (Марко Вовчок); проживання у когось якийсь час: *Пожила Параска півроку у свекра та свекрухи, та й знову у найми пішла* (Панас Мирний); спокійного, забезпеченого життя (*жити в розкоші*): *Поки пан Халявський був конотопським сотником, так пожила Зубиха у*

роzkоші (Г. Квітка-Основ'яненко); *Отепер і пожити можна!* – *всмiхнулася* (Люко Дашвар).

У ЛСВ видової опозиції *доживати* / *дожити* спостережено такі значення префікса *до-*: досягнення віку (*дожити до 18 років*); життя до якого-небудь періоду життя, події (*дожити до старості, до Нового року*): *Садять так багато з-поміж зеленого свого листа білого цвіту, неначеб не мали вже більше дожити другої весни, – дають з себе все, що мають* (О. Кобилянська); наближення кінця процесу життя: – *Пропав світ! Не дадуть віку спокійно дожити. Ой, не дадуть* (І. Багрянний).

Префікс *за-* у ЛСВ досліджуваного дієслова реалізує два основні значення: початку ведення певного способу життя: *А бач, оббулися... І дивись – зажили ж як потім! І пущі здолали, і край скорили, ще й залюднили* (І. Багрянний); *Ну, та на війні не без убитих... Може, й заживе* (І. Багрянний) і значення відродження, рухливого стану: *Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб* (І. Багрянний). Назване дієслово не вступає у видову кореляцію з дієсловом недоконаного виду.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Під час аналізу валентності префіксів із різними ЛСВ мотиватора було помічено такі тенденції: з одного боку, префіксальні деривати з синонімічними афіксами, поєднуючись із твірними основами зі спільними семами, загалом мають однакову семантику, з іншого – один і той самий префікс, мотивований однією дієслівною основою, може мати різну семантику, що зумовлено віддаленістю семантики ЛСВ, унаслідок чого виникають омонімічні чи антонімічні відношення в структурі префіксального дієслова. Отже, семантичне варіювання префіксального деривата зумовлене багатозначністю як мотиватора, так і афікса.

На жаль, обсяг матеріалу дав змогу проаналізувати словотвірні й валентні характеристики лише трьох буттєвих лексем та їхніх ЛСВ. Тому перспективу подальших досліджень можуть становити інші префіксальні дієслова ЛСГ буття в контексті взаємозв'язку аспектуальних і словотвірних категорій дієслова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гірняк С. П. Структурно-семантична організація словотворчих гнізд з базовими дієсловами мовлення в українській мові XIX – XX ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова». – Донецьк : ДНУ, 1999. – 19 с.
2. Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській мові / В. С. Ільїн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – 167 с.
3. Калько М. І. Аспектуальність: категоризація, класифікація, репрезентація в сучасній українській літературній мові : монографія / М. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
4. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: Будова та реалізація / Є. А. Карпіловська. – К. : Наукова думка, 1999. – 297 с.
5. Кіндей Л. Г. Морфолого-синтаксична омонімія дієслів з префіксами *ви-*, *пере-*, *по-* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Л. Г. Кіндей. – Кіровоград : КДПУ, 2002. – 17 с.
6. Клименко Н. Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови / Н. Ф. Клименко. – К. : Наукова думка, 1973. – 168 с.

7. Ковалик І. І. Вчення про словотвір / І. І. Ковалик. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1961 – Вип. 2. – 83 с.
8. Лахно Н. В. Префіксальна сполучуваність дієслів руху в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Лахно / НАН України; Ін-т української мови. – К., 2006. – 18 с.
9. Пушкар В. І. Структура, семантика та словотворчі функції основ префіксальних дієслів (на мат. англійської економічної термінології) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови» / В. І. Пушкар. – К. : КНЛУ, 2002. – 19 с.
10. Рибенок В. В. Функціонально-комунікативна і структурно-пропозитивна парадигма перфективів : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Рибенок. – Дніпропетровськ : Дніпропетровський держ. ун-т, 2000. – 18 с.
11. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 285 с.
12. Щигло Л. В. Словотвірний потенціал дієслівних основ з категоріальним значенням активного руху в сучасній німецькій мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 «Германські мови». – Харків : Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 21 с.

Одержано редакцією 07. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 14. 02. 2013 р.

Людмила Лонская

Префиксальное словообразование бытийных глаголов украинского языка

В статье раскрывается словообразовательный потенциал глагольных производящих основ с бытийной семантикой; анализируются валентностные особенности приставок в составе бытийных глаголов; исследована реализованная в конкретном лексико-семантическом варианте семантика префиксальных дериватов, мотивированных бытийными глаголами быть, жить, существовать, и их видовые корреляты; выявлены особенности префиксального словообразования бытийных глагольных лексем и поданы формальные и семантические факторы влияния на возможности производящих основ из семантикой бытия.

Ключевые слова: глаголы бытия, лексико-семантическая группа, лексико-семантический вариант, приставка, префиксальный дериват, префиксальное словообразование, мотиватор, семантическая валентность, словообразовательная валентность, производная основа, производящая основа, производное слово.

Lyudmyla Lons'ka

Prefix derivation of the verbs of existence in the Ukrainian language

*The article is devoted to the derivational potential of verbal derivative root morphemes with existential semantics; special features of valence in prefixes in the existential verbs are analyzed. The paper researches the semantics of prefix derivatives, realized as a specific lexical-semantic variant and motivated by such existential verbs as **to be, to live, to exist** and their aspectual correlates; the features of the word formation with prefixes of the existential verbs are revealed, formal and semantic factors influencing the ability of verb derivation with the meanings of existential semantics are traced.*

Key words: lexical-semantic group with existential meaning, lexical-semantic variant, prefix, prefix derivative, prefix word building, motivator, semantic valence, derivation valence, derivative basis, word building basis, derivative formation

ОСОБЛИВОСТІ ТИПОВОЇ СЛОВОТВІРНОЇ ПАРАДИГМИ ВІДПРИКМЕТНИКОВИХ КАУЗАТИВНИХ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗМІНИ КОЛЬОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті досліджено особливості типової словотвірної парадигми відприкметникових (відад'єктивних) каузативних дієслів на позначення зміни кольору, зокрема, простежено належність дериватів до трьох словотвірних зон – субстантивної, вербальної й ад'єктивної та виявлено ступінь наповнення кожної з них; встановлено набір словотворчих засобів, що експлікують словотвірні значення в межах кожної зони; описано здатність дериватів виражати додаткові семантичні відтінки; розмежовано випадки творення похідних одиниць (зокрема у вербальній зоні) за допомогою поліфункційних словотворчих формантів і деталізовано критерії розрізнення значення в тому чи тому контексті; з'ясовано можливість переходу деяких девербативів до іншого структурно-семантичного типу, зокрема інхоативних і / чи есивних дієслів; окреслено чинники, які регулюють рівень словотвірної активності відприкметникових каузативних дієслів на позначення зміни кольору.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірна зона, словотвірний потенціал, словотворчий формант, твірна основа, відприкметникове каузативне дієслово на позначення зміни кольору, інхоативне значення, есивне значення, структурно-семантичний тип, субстантив, вербатив, ад'єктив, префікс, суфікс, постфікс.

Постановка проблеми. Одним із джерел збагачення лексики сучасної української мови є словотворення, яке, продукуючи нові похідні одиниці на ґрунті власних мовних ресурсів (твірних основ, словотворчих афіксів), не тільки забезпечує вербальну адекватність змінюваної екстралінгвістичної дійсності, а й презентує вмотивовані національно-мовною свідомістю нові способи її категоризації. Потреба ґрунтовного теоретичного опрацювання питань, пов'язаних з цим, зумовлює подальшу еволюцію вчення про словотвір із розширенням аспектів дослідження, формуванням нових поглядів на відомі проблеми, залученням суміжних галузей знань про мову.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відприкметникові (відад'єктивні) каузативні дієслова, тобто дієслова зі значенням «наділяти ознакою, названою твірною основою», неодноразово були об'єктом вивчення дослідників відад'єктивних похідних

одиниць – прихильників формантоцентричної дериватології. У центрі їхньої уваги поставали проблеми визначення лексико-семантичних груп як твірних, так і похідних одиниць та окреслення спільності й відмінності семантичних відношень між ними [14], з'ясування структури та особливостей словотвірного значення самого деривата [3; 8; 15], виявлення продуктивності словотворчого форманта й відповідного словотвірного типу [10; 13; 16] тощо. Нині акцент українців зміщено зі словотворчого форманта на твірну основу, яка у світлі основоцентричного напрямку дериватології слугує засадничим чинником, що, з одного боку, виявляє особливості словотвірного потенціалу певного слова, а з іншого – регулює реалізацію дериваційних можливостей закладених системою мови твірних основ того чи того лексико-граматичного класу загалом та лексико-семантичного розряду зокрема. Результати досліджень з опертям на твірну основу доповнюють характеристики словотвірних систем, змодельованих на основі формантоцентричного підходу. Такий комплексний підхід забезпечує адекватне відображення всієї складності словотвірної системи [5, с. 7].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Каузативні дієслова становлять одну із трьох структурно-семантичних груп відад'єктивних вторинних дієслів, які традиційно виокремлюють на основі твірного значення вихідного слова. Кількісно ця група вербативів поступається інхоативним, тобто тим, що виражають семантику «набувати ознаки, названої твірною основою», але удвічі перевищує есивні, тобто дієслова зі словотвірним значенням «виявляти ознаку, названу твірною основою».

Для творення відприкметникових каузативних дієслів в українській мові актуальними є два способи словотворення: суфіксальний та конфіксальний (здебільшого префіксально-суфіксальний і рідше префіксально-суфіксально-постфіксальний). На відміну від інхоативів, у каузативах загалом спостережено високу продуктивність префіксально-суфіксального способу словотворення, який оформлюють 12 префіксів: **ви-, від-, за-, з- / с-, о- / об-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-, у- / в-** [14, с. 9], напр.: *випрямити, витончити, відволожити, завищити, залюднити, збільшити, зменшити, облежити, обнизити, переповнити, перевищити, поглибити, подовжити, применшити, пришвидшити, прорідити, прояснити, розслабити, роздобрити, уповільнити, ущільнити* тощо. Суфіксальний спосіб словотворення представлено формантами **-и-, -изува- / -ізува-, -ува-, -фікува**, напр.: *жовтити, лютити, абсолютизувати, нормалізувати, білувати, радувати, інтенсифікувати* та ін.

Об'єктом дослідження в пропонованій розвідці є словотвірний потенціал каузативних дієслів, утворених від прикметників на позначення кольору¹, який ще не було ретельно

¹ Серед каузативних дієслів із семантикою кольору в пропонованій статті розглянуто вербативи *мутити, темнити* на позначення світлових відтінків, словотвірні парадигми яких є подібні до парадигм дієслів, утворених від прикметників – власне кольороназв.

вивчено в україністиці. Дери́ваційну здатність встановлюють на основі сукупності похідних одиниць різної частиномовної належності, що постали безпосередньо від цих дієслів. Каузативи на позначення зміни кольору утворюються від прикметникових основ за допомогою суфіксів **-и-** та **-ува-**, пор.: *багрянити, білити, білувати, жовтити, зеленити, золотити, мутити, рум'янити, рябити, синити, сріблити, темнити, червонити, чорнити*. Лише вербатив *зарожевити* постав конфіксальним (префіксально-суфіксальним) способом.

На відміну від інхоативних дієслів – вершин словотвірних парадигм, які утворені від прикметників зі значенням як первинних, так і вторинних назв кольорів², мотиваторами для каузативних дієслів є здебільшого первинні прикметники-кольоративи. На базі вторинних назв, тобто тих, які позначають колірну якість опосередковано, за схожістю, постають лише дієслова *багрянити, золотити, сріблити* та *зарожевити*. Наповнення їхніх словотвірних парадигм є різним – від двох (словотвірна парадигма дієслова *багрянити*) до шести (словотвірна парадигма дієслова *золотити*) дериватів. Вербатив *зарожевити* взагалі не продукує похідних одиниць.

Мета наукової розвідки – виявити дери́ваційну спроможність словотвірної парадигми відприкметникових дієслів на позначення «наділяти колірною ознакою, визначеною твірною основою» як однієї з груп структурно-семантичного типу каузативних дієслів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Типову словотвірну парадигму відприкметникових дієслів зі значенням «наділяти колірною ознакою, визначеною твірною основою» (15 одиниць) формують субстантивна, вербальна та ад'єктивна зони. Субстантивну зону репрезентовано передусім дериватами на позначення опредметненої дії. Вони засвідчені в словотвірних парадигмах вербативів *білити, золотити, сріблити, чорнити*. Виразником цього значення є суфікс **-нн-** (-я) / **-енн-** (-я) / **-інн-** (-я), який, на думку багатьох мовознавців, виявляє особливу дієслівність, оскільки максимально зближує семантику вербатива й девербатива [6, с. 209], пор.: *білення / біління, золочення / золотіння, сріблення, чорніння*, напр.: *Весна означала тут... виснажливе порання в кухні біля обідів для сапальників, війну з квочками, що унаджувалися з малими в город, білення курників і хлівів* (І. Вільде); *На леваді смуги полотен для біління простелені проти сонця* (О. Ільченко); *Рідину для сріблення наливають на скло рівномірним шаром* (З посіб.). До парадигми решти дієслів з урахуванням даних лексикографічних джерел похідні одиниці на

² Докладніше про це див. статтю: Кушлик О. П. Дери́ваційна спроможність відприкметникових інхоативних дієслів на позначення кольору / Оксана Кушлик // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Випуск 36–37. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету, 2012. – С. 71–78.

позначення опредметненої дії не входять, хоч потенційно вони можливі й навіть поодинокі засвідчені в мовленні того чи того письменника.

У словотвірній парадигмі дієслова *білувати* формант **-нн(-я)** утворює субстантив *білування* на позначення конкретного предмета, зокрема «білої намітки молодої на весіллі» (СУМ, I, с. 185). Уживання цього деривата обмежене хронологічними та функціональними рамками.

Субстантиви зі словотвірним значенням конкретного предмета – засобу, за допомогою чого виконують дію, чи речі, яка з'явилася внаслідок виконаної дії, можуть поставати за допомогою суфікса **-л(-о)**, пор.: *білило, синило, чорнило* як певного кольору фарба, чи розчин (засіб), напр.: *У звіті відзначається: «Характер люмінесценції цинкового білила у фарбовому шарі, а також ступінь висихання фарбового шару всіх відібраних проб відповідають живопису, створеному в ХХІ сторіччі»* (Інтернет-ресурс) і *білило* як картина, написана білилом, напр.: *Сенія й китайське білило «Серед товаришів» [Т. Шевченка] довгий час ототожнювалась з сенією «Трію», але це зовсім різні твори* (Життя і творчість Т. Шевченка). Цей же суфікс утворює деривати зі значенням суб'єкта, якому приписують дію [6, с. 95; 11, с. 57], пор.: *жовтити* (фарбувати в жовте) → *жовтило* (фарбує в жовте), напр.: *Дрік красильний (жовтило) – багаторічна напівкущова рослина 100–150 см заввишки* (3 посіб.). На позначення суб'єкта, який виконує дію, у словотвірній парадигмі дієслова *золотити* засвідчено субстантив *золотильник*, утворений за допомогою форманта **-льник**, напр.: *Іконостас храму створений заслуженими художниками України Бугринцем Анатолієм Івановичем (автор проекту та декоративної різьби) та Гапонюком Петром Григоровичем (золотильник іконостасу)* (Інтернет-ресурс). На думку мовознавців, похідні іменники із цим суфіксом широко вживаються в технічній термінології здебільшого для називання осіб, які виконують конкретну дію в певному виробничому циклі [1, с. 60; 6, с. 22].

Крім дериватів зі словотвірним значенням опредметненої дії чи конкретного предмета як засобу, результату або суб'єкта дії, від аналізованих вершинних дієслів поодинокі постають похідні із семантикою назви приміщень певного призначення, а також виробництв, розташованих у цих приміщеннях [9, с. 66], пор.: *білильня*, напр.: *За переписом 1859 у Чорбівці Кобеляцького повіту налічувалось 89 дворів, 451 мешканців. Працювали цегельний завод, ткацька фабрика, водяний млин, гуральня та білильня* (Інтернет-ресурс).

Вербальну зону словотвірної парадигми каузативних дієслів на позначення зміни кольору формують похідні з темпоральними, квантитативними та результативними способами дієслівної дії.

Одним із різновидів темпоральних модифікацій є значення «завершення названої твірною основою дії». Виразником цієї семантики в словотвірних парадигмах аналізованих вербативів є префікси **за-**, **від-**, **до-**. Деривати з формантом **за-** виражають загальне завершення процесу, пов'язаного з колоруванням фарбою, названою прикметниковою основою, пор.: *забілити, зажовтити, зазеленити, зарядити, зарум'янити, засинити, засріблити, затемнити, зачервонити, зачорнити*, напр.: ... *уніати ... не здобулися більше ні на що, як **забілити** вапном усі фрески, й мозаїки, і грецькі написи, які драгували їхнє око, звичне до латини* (П. Загребельний); *Сонце **зарум'янило** її [Христофорихи] обличчя, потягнулося до кожної на ньому зморщечки* (Б. Харчук). Подібне значення характерне й для дериватів, що постали за допомогою форманта **до-**, пор.: *добілити, дочорнити*. Правда, у цих похідних дещо більш відчутним є відтінок результативності, який тісно пов'язаний із завершальним етапом виконаної дії, напр.: *Вже не чула [мати], що відповів син, бо вони [дзвони] били і били на сполох, коли **добілила** льох та криницю, коли прошкувала на цвинтар, коли впала на коліна між батьківськими могилами і затужила, заквилила чайно...* (К. Мотрич). Дієслово *відбілити*, утворене за допомогою префікса **від-**, передає фінитивну семантику, пов'язану, на відміну від попередніх дериватів, не з нанесенням кольору на будь-що, а, навпаки, з позбавленням чогось (тканини, пряжі, шкіри тощо) природного забарвлення, спричиненим дією сонця, повітря чи води, напр.: *Сонечко прогріло, нитки **відбілило*** (В. Мангов), або з відновленням кольору того чи того предмета під дією хімічної чи фізичної обробки, напр.: *Найпростіший спосіб **відбілити** речі полягає в додаванні звичайних відбілювачів в порошок при машинному пранні*.

За вербативом *зарядити* в лексикографічних джерелах, як уже було зазначено вище, закріплено значення «робити щось рябим, строкатим» (ВТС, 419). Проте частіше це дієслово виражає семантику «виявляти ознаку, названу твірним словом», притаманну дієсловам есивної семантики, напр.: *Весна була рання, дружна. Сніг запав, **зарядив** чорними латками таловин* (З. Тулуб).

Квантитативні модифікації репрезентовано трьома різновидами значень. Першу групу формують каузативні дієслова, які виражають кратність вияву самої дії, зокрема її багатократність. Засобом вираження цього словотвірного значення є префікс **пере-**, який вказує на повторне виконання дії, пор.: *перебілити, перебілувати, перезолотити, пересинити*, напр.: *Залишається відкритим питання про те, чи замовили **перезолотити** вівтар з початку століття, чи на початок 50-х років інтер'єр монастирського храму прикрасить новий* (В. Александрович).

На ступінь вияву дії, пов'язаної з названою твірною основою кольоровою ознакою, вказує друга група – дієслова недостатньої, достатньої та надмірної інтенсивності.

Дієслівний рід зі значенням недостатньої інтенсивності утворюється за допомогою префіксів **під-** та **при-**, пор.: *підбілити, прибілити, підрум'янити, підсинити, притемнити, підчервонити, підчорнити*, напр.: *Жінкам розчесали волосся, підрум'янили блідих і одягли в барвистий одяг* (З. Тулуб); *Тінь притемнила чоло, насунулася на брови, напливла на щоки і ніс, на вуса, дійшла до губ і на них зупинилася...* (М. Вінграновський); *Потрібно знову озеленити всі клумби, пофарбувати лавочки, підбілити дерева та підремонтувати дитячий майданчик тощо.* У наведених прикладах недостатній ступінь інтенсивності виявляє відтінок значення «злегка поколорувати предмет». В іншому випадку ступінь інтенсивності може означатися поширеністю дії на предмет, зокрема частковістю, напр.: *Ми намагалися підбілити гнилий будинок і зробити вигляд, ніби він міцний, як новий* (Інтернет-ресурс).

Засобом вираження достатнього ступеня вияву ознаки, названої твірним прикметником, у словотвірних парадигмах каузативних дієслів-кольоративів є префікси **ви-**, **у-**, **на-**. Найбільш уживаним є префікс **ви-**, пор.: *вібилити, вижовтити, визеленити, визолотити, висинити, висріблити, вичервонити, вичорнити*, напр.: *Радіаційна мжичка попекла, дощі кислотні вижовтили крону* (Л. Костенко). Синонімним засобом до префікса **ви-** є префікс **у-**. Лише чотири словотвірні парадигми засвідчують деривати, утворені за допомогою цього форманта, пор.: *убілити, узеленити, узолотити, учорнити*, напр.: *– Адже ж тітка казали, щоб ти полотна убілила, чого ж не робиш, як приказано?* (Г. Григоренко). Деривати з префіксами **ви-** та **у-**, вжитими в переносному значенні, більше тяжіють до фінітивного етапу темпоральних модифікацій, напр.: *Сонце вже вичервонило найвищі тоненькі шпички мінаретів* (К. Басенко); *Скувала озера зима, вбілила простори снігами* (І. Гончаренко). Префікс **на-** утворює похідні зі значенням достатнього ступеня вияву ознаки від чотирьох каузативних дієслів, пор.: *набілити, нарум'янити, насинити, начорнити*, напр.: *Насамперед, він [Каспар] повинен був крейдою набілити гамаші тамбур-мажора* (Перекл. з нім. О. Журавля). *Пери ніж накласти рум'яна з кіноварі й начорнити брови отруйною сурмою, лице вибілювали отруйними білилами* (З посіб.). Указуючи на велику кількість чогось, деякі дієслова (*набілити, насинити, начорнити*) виразно передають результативне значення, яке, на думку багатьох мовознавців, невіддільне від кількісного, нагромаджувального [2, с. 241; 13, с. 220], напр.: *Дівчині вдалося набілити велику кількість полотна.*

Словотвірне значення «надмірної інтенсивності» [2, с. 239], чи «підсилювально-інтенсивного вияву» [4, с. 8], виражають похідні з префіксами **пере-** та **роз-**, пор.: *перебілити, пережовтити, пересинити, перетемнити, перечорнити, розрум'янити*, напр.: *Щоб не пересинити хутро, спочатку пофарбуйте невеликий шматочок у малопомітнім*

місці й дайте йому висохнути (Інтернет-ресурс); *Пекучі поцілунки ревнощів розрум'янили щоки жінки* (Л. Мороз).

Крім того, префікс **пере-**, експлікуючи спрямування дії на велику кількість об'єктів, виражає дистрибутивне (розподільне) значення. Деривати із такою семантикою спостережено в словотвірних парадигмах п'яти дієслів, пор.: *перебілити, перебілувати, пережовтити, перезолотити, пересинити*, напр.: *...ми на днях плануємо **перебілити** всю квартиру, щоб хоч трішки замаскувати чорні плями...*

Власне результативне значення префікса може бути пов'язане з різними типами фазових відношень вершинного дієслова, зокрема результативним [13, с. 226]. Підтвердженням цього є утворений префіксальним способом (формант **о-**) дериват *обілити*, напр.: *Вже й тепла вода з милом їх [рук] не могла **обілити*** (В. Земляк).

У словотвірних парадигмах багатьох каузативних дієслів на позначення зміни кольору виокремлюємо також похідні одиниці з постфіксом **-ся**, пор.: *багрянитися, зеленитися, золотитися, рум'янитися, синитися, сріблитися, червонитися*. Особливістю цього словотворчого засобу з огляду на наш об'єкт дослідження є те, що за допомогою нього постають деривати, які, на противагу попередньо проаналізованим, не виражають каузативної семантики. Словотвірні парадигми засвідчують здатність утворених одиниць здебільшого виражати два значення – есивне та інхоативне, пор.: *Біліє в полі кість, і **червониться** кров, І веселиться злість, і сльози ллє любов* (Олександр Олесь) і *Сонце **червониться**, моститься до заходу* (Б. Тимошенко); *Нижче, на прискалиці, **золотилися** маківки Видубицького монастиря, танули в кучерявих брижах гаїв* (З. Тулуб) і *Ліворуч біленькі хатки на слободі, мов у оправі з темно-зелених садків, **золотилися** в останніх проміннях сонця, що пишно й червоно сідало за слободою* (Б. Грінченко). Рідше постфікс **-ся** виражає одну семантику – або інхоативну, пор.: *білитися, мутитися, синитися* (напр.: *За зеленими вербами, на траві **білється** три шматки полотна* (І. Нечуй-Левицький)), або есивну, пор.: *рябитися* (напр.: *На пасовиську **рябится** худоба і бігають діти* (І. Франко)).

Ад'єктивну зону типової словотвірної парадигми каузативних дієслів, утворених від прикметників на позначення кольору, репрезентовано дериватами зі словотвірним значенням «ознака за дією предмета, який призначений для її виконання». Виразником цієї семантики є суфікс **-льн(-ий)**, пор.: *білильний, синильний, срібильний*, напр.: *Є серед експонатів і такі, призначення яких сучасний українець може збагнути лише після пояснень екскурсовода, – наприклад, жлукто. Ця вузька висока діжечка в дійсності – **білильний** агрегат, куди ставили сувій полотна і золили – відбілювали* (Інтернет-ресурс); *Цікавою була екскурсія на*

склодувний, *сріблильний*, *фарбувальний цехи*, але найбільше враження на дітей справили розмальовниці іграшок (3 газети).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, типову словотвірну парадигму каузативних дієслів на позначення зміни кольору формують три кількісно неоднакові словотвірні зони – субстантивна, вербальна та ад'єктивна. Належність похідної одиниці до однієї з них зумовлює її спосіб творення: субстантиви та ад'єктиви утворені суфіксацією, вербативи – префіксацією та постфіксацією.

Наповнення субстантивної зони є незначним, вибірково заповненим дериватами на позначення опредметненої дії (чотири словотвірні парадигми), засобу (три словотвірні парадигми) та виконавця, результату чи суб'єкта дії (по одній парадигмі). Значно повнішою і різноманітнішою постає вербальна зона. У ній представлено перфективи з темпоральним (завершення), квантитативним (кратність, недостатній, достатній та інтенсивний ступені вияву ознаки, дистрибутивність) та результативним значеннями. Усі ці деривати є конститuentами каузативної семантики. Водночас у вербальній зоні деяких вербативів спостережено похідні, які, приєднавши словотворчий формант (постфікс *-ся*), почали виражати інхоативне і/ чи есивне значення.

Лише в трьох словотвірних парадигмах виявлено елементи ад'єктивної зони, що засвідчує низьку дериваційну спроможність каузативних дієслів на позначення зміни кольору продукувати ад'єктиви.

Загалом повну тризонну з усіма проаналізованими семантичними позиціями типову словотвірну парадигму демонструють дієслова *білити* і *синити*, пор.: *білити* – *білення* / *біління*, *білило*, *білильня*, *забілити*, *відбілити*, *добілити*, *перебілити*, *підбілити*, *прибілити*, *вибілити*, *убілити*, *набілити*, *оббілити*, *білитися*, *білильний*; *синити* – *синило*, *засинити*, *пересинити*, *підсинити*, *насинити*, *висинити*, *засинити*, *пересинити*, *синитися*, *синильний*.

Перспективу подальших наукових досліджень можуть становити відприкметникові каузативні дієслова інших семантичних класів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О. К. Розкрійник-розкроювальник / О. К. Безпояско // Культура слова. – К. : Наук. думка, 1988. – Вип. 35. – С. 60–63.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; ред. І. Р. Вихованець. – К. : Універ. вид-во «Пульсари», 2004. – 398 с.
3. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська // К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 198 с.
4. Городенська К. Г. Реалізація семантичного потенціалу дієслів у синтаксичних дериватах / К. Г. Городенська // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 102–113.
5. Ірещук В. Розділ І. Теоретичні засади основоцентричної дериватології / Ірещук В. В. // Ірещук В. В., Бачкур Р. О. та ін. Нариси з основоцентричної дериватології / за ред. Василя Ірещука. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 6–38.
6. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : монографія / В. П. Олексенко. – Херсон : Айлант, 2005. – 336 с.

7. Попенко О. М. Функціонально-семантична категорія інтенсивності дії : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Попенко. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова (Київ), 2005. – 20 с.
8. Пузік А. А. Відприкметникові дієслова у німецькій, англійській та українській мовах : автореф. дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне і типологічне мовознавство» / А. А. Пузік. – Донецьк, 2000. – 21 с.
9. Родніна Л. О. Суфіксальний словотвір іменників у сучасній українській мові / Л. О. Родніна // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 57–118.
10. Русанівський В. М. Префіксальний словотвір / В. М. Русанівський // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 228–284.
11. Семиряк В. Д. Іменникові утворення з суфіксом -л- у сучасній українській мові / В. Д. Семиряк // Питання словотвору. – К. : Вища шк., 1979. – С. 52–58.
12. Сидоренко Т. М. Кількісні способи дієслівної дії : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. М. Сидоренко : Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ ім. М. Драгоманова (Київ), 2005. – 20 с.
13. Соколова С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.
14. Сорочан О. В. Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та функціональний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. В. Сорочан. – К., 2005. – 18 с.
15. Топіха В. А. Множинність словотвірної мотивації дієслів у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. А. Топіха. – К., 1998. – 17 с.
16. Юрчук Л. А. Суфіксальний дієслівний словотвір / Л. А. Юрчук // Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 171–210.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

1. ВТС – Великий тлумачний словник української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
2. СУМ – Словник української мови : В 11-ти тт. / за ред. І. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. I. – 800 с.

Одержано редакцією 19. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 21. 02. 2013 р.

Оксана Кушлик

Особенности типичной словообразовательной парадигмы отадективных каузативных глаголов со значением смены цвета в украинском языке

В статье исследованы особенности типичной словообразовательной парадигмы отадективных каузативных глаголов со значением изменения цвета, в частности: прослежена принадлежность дериватов к трём словообразовательным зонам – субстантивной, вербальной, адъективной и обнаружена степень наполнения каждой из них; установлен набор словообразовательных средств, которые эксплицируют словообразовательные значения в пределах каждой зоны; описаны возможности дериватов выражать дополнительные семантические оттенки; разграничены случаи образования производных единиц (особенно вербальной зоны) с помощью полифункциональных словообразовательных формантов и детализированы критерии различия значения в том или ином контексте; выяснена возможность перехода некоторых девербативов в другой структурно-семантический тип, в частности инхоативных и / или эсивных глаголов; указаны факторы, которые регулируют уровень словообразовательной активности отадективных каузативных глаголов со значением изменения цвета.

Ключевые слова: словообразовательная парадигма, словообразовательная зона, словообразовательный потенциал, словообразовательное значение, словообразовательный формант, производная основа, отадективный каузативный глагол со значением изменения цвета, инхоативное значение, эсивное значение, структурно-семантический тип, субстантив, вербатив, адъектив, префикс (приставка), суффикс, постфикс.

Oksana Kushlyk

Peculiarities of a typical word-building paradigm of adjectivized causative verbs meaning “change of colour” in the Ukrainian language

This article regards peculiarities of a typical word-building paradigm of adjectivized causative verbs meaning change of colour in the Ukrainian language, namely: the derivatives are found to belong to

three word-building zones – substantive, verbal, adjectival, the contents of each of them being defined; the word-building means which explicit the word-building meaning within each zone are determined; the derivatives' capability to express additional semantic shades is described; cases of derivative units formation (especially of the verbal zone) by means of poly-functional word-building formants is differentiated and criteria of differentiating the meaning in various contexts are specified; possibility of transition of certain deverbatives into another structural-semantic type, in particular, inchoative and/or essive verbs is determined; the factors regulating the level of word-building activity of the adjectivized causative verbs meaning change of colour are identified.

Key words: word-building paradigm, word-building zone, word-building potential, word-building meaning, word-building formant, derivative stem, adjectivized causative verb meaning change of colour, inchoative meaning, essive meaning, structural-semantic type, substantive, verbative, adjective, prefix, suffix, postfix.

УДК 811.161.2.373

Лариса Кислюк

ОСВОЄННЯ НОВОЇ ІНШОМОВНОЇ ЛЕКСИКИ СИСТЕМОЮ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВОТВОРУ

У статті запропоновано критерії класифікації процесів і наслідків освоєння нових запозичень словотвірною системою сучасної української мови в контексті явищ словотвірної номінації, які демонструють взаємозалежність і взаємовплив системи й мовної практики. Для визначення різновидів нової лексики іношомовного походження застосовано критерій новизни форми і/чи змісту, що дає змогу класифікувати нові одиниці як власне неологізми (нові за формою і змістом), неосемантизми (нові за змістом) та неографізми (нові за формою). Різновиди словотвірної адаптації іношомовної лексики за критерієм засвоєння нового елемента системи чи способу поєднання елементів класифіковано на словотвірне калькування, гібридизацію та поєднання обох різновидів. Результати освоєння нової лексики словотвірною системою об'єднано за критерієм оновлення елементів системи чи способів їх поєднання. Відповідно, оновлюється реєстр твірних основ і формантів (склад елементів системи); спектр словотвірних моделей (способи поєднання елементів); склад словотвірних гнізд, рядів, типів і категорій (наповнення комплексних одиниць системи). Запропоновані критерії та класифікації виявляють оновлення системи за рахунок нових елементів та видозміни структурних

зв'язків між новими та старими елементами. Системний підхід уможливорює отримання цілісної моделі реального стану української мови.

Ключові слова: словотвірна система, словотвірна категорія, лексика іншомовного походження, інтернаціоналізм, англіцизм, власне неологізм, неосемантизм, неографізм, словотвірне калькування, гібридизація, неоформант.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси у світі призводять до хвилі інтернаціоналізмів англо-американського походження в сучасних мовах, зокрема в слов'янських. Часто це повторні запозичення з англійської мови з іншим значенням. Вони поповнюють українську лексику, яка нині демонструє активне оновлення свого складу, а також стають спільним фондом словотворчих ресурсів у слов'янських мовах та беруть активну участь у сучасній словотвірній номінації.

Вивчення сучасного стану української мови, способів і засобів її оновлення за допомогою системно-структурного підходу, тобто дослідження елементів системи мови та структури мовної системи дає можливість отримати цілісну модель реального стану української мови. Такого підходу потребує осмислення масиву нової іншомовної лексики в сучасній українській мові, зокрема функціонування нових словотворчих ресурсів іншомовного походження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення процесів інтернаціоналізації, проникнення нових англіцизмів, активізації іншомовної лексики є актуальною проблематикою для дослідників сучасних слов'янських мов. Питання взаємовідношень запозичень із питомими та з іншими запозиченими одиницями опрацьовано в класичній мовознавчій літературі й працях сучасних мовознавців, зокрема В. Акуленка, М. Кочан, О. Пономарева, О. Тараненка, Д. Шмельова та інших [1; 12; 17]. Омонімічні та синонімічні зв'язки іншомовних невідмінюваних імен у лексико-семантичній системі сучасної української мови досліджено В. Фурсою [18]. Процеси інтернаціоналізації в сучасних слов'янських літературних мовах вивчали: А. Білецький, який першим визначив критерії виділення інтернаціоналізмів [4], В. Акуленко, Я. Босак, К. Бузашшюва, Я. Горецький, К. Гутшмідт, О. Земська, О. Єрмакова, А. Марковський, О. Мартинцова. Зокрема, явище активізації іншомовних слів у сучасному слововживанні російської мови описано Л. Крисінім [13]; виявам інтернаціоналізації в сучасному словотворенні польської мови присвячено монографію К. Вашакової [21]; словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській мові, оновлення словотворчих ресурсів слов'янських, новогрецької й англійської мов унаслідок семантичної інтерференції розглядає Н. Клименко [10; 11].

Сучасні дослідження приводять до висновку, що тенденція інтернаціоналізації належить до активних тенденцій мовного розвитку і властива усім слов'янським мовам.

Про освоєння іншомовних одиниць різними рівнями мовної системи А. Білецький писав: «Питання про адаптацію лексичного елемента виникає тоді, коли цей елемент функціонує в мові, коли він поєднується з іншими елементами як синтагматичними (текстовими), так і парадигматичними (системними або систематичними) зв'язками» [5, с. 17]. Ця думка є важливою для розуміння глибини входження такої одиниці в мову, ступеня усталення в ній. Розвиваючи це положення, Є. Карпіловська запропонувала поняття функціонального потенціалу нової одиниці, яке містить сукупність парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних або дериваційних, асоціативних відношень нової номінації з новими і вже наявними одиницями в мові та в тексті [8, с. 6]. Для подальшого словотвірного освоєння потрібна стабілізація нової лексеми, яка містить: розширення лексичної поєднуваності (комбінаторики) одиниці в мові-реципієнті на рівні словосполучень і речень; зарахування її до категорійної системи мови, утворення різноманітних ієрархічних змістових зв'язків на зразок гіпо- / гіперонімічних, синонімічних об'єднань чи антонімічних протиставлень. Такий аналіз допомагає визначити міру входження нової одиниці до мовної системи, адже усталене запозичення формує певну структуровану множину – ланку такої підсистеми мови. У цьому полягає також і його вплив на розвиток системи та структури мови.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Названі праці виявляють потребу у створенні класифікації процесів освоєння нової іншомовної лексики словотвірною системою української мови й у визначенні критеріїв такої класифікації.

Мета статті – запропонувати критерії класифікації процесів і наслідків освоєння нових запозичень словотвірною системою сучасної української мови в контексті явищ словотвірної номінації, які би демонстрували взаємозалежність і взаємовплив системи й мовної практики. Для класифікації нових одиниць, різновидів їх адаптації та її наслідків проаналізовано великий обсяг нових запозичень та мотивованих ними новотворів. Матеріалом слугує комп'ютерний фонд інновацій (КФІ) відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАНУ обсягом понад 20 тисяч одиниць із контекстом і паспортизацією на базі текстів друкованих та електронних українськомовних ЗМІ, записів радіо- і телепередач, художньої літератури й публіцистики, інтернет-ресурсів (блоги, форуми), мови освіти й державного управління останніх 10 років, а також словники іншомовних слів.

Виклад основного матеріалу. Для визначення різновидів неологізмів іншомовного походження доцільно використати критерії, які запропонувала Є. Карпіловська для визначення типів інновацій: за новизною плану змісту та плану вираження [7, с. 12]. Нові одиниці іншомовного походження класифікуємо за поєднанням критеріїв новизни форми і / чи змісту:

- 1) нові за формою та змістом (власне неологізми);
- 2) нові лише за змістом (неосемантизми);
- 3) нові лише за формою (неографізми).

Серед власне неологізмів засвоюють найчастіше окремі лексеми, хоча це можуть бути й словосполучення чи аббревіатури, які, за умови затребуваності поняття суспільством, лексикалізуються, оскільки однослівна номінативна одиниця має здатність ставати твірною для похідних і формувати нове словотвірне гніздо. Так відбулося, наприклад, зі словосполученням *поблік рилейшнз* (PUSIC, с. 210), яку вже через три роки словники зареєстрували з варіантами: невідмінюване слово через дефіс *поблік-рилейшнз*, *поблік-рилейшин*, аббревіатуру *PR*, *піар*- як частину складних слів і нарешті як окреме слово *піар* (СМ, с. 85, 88). Запозичення дало життя словотвірному гнізду з понад півсотнею дериватів, які обслуговують цілу новостворену сферу діяльності в сучасному суспільстві.

Ознакою сучасних процесів інтернаціоналізації є також явище повторного або прихованого запозичення, де уже відома носіям мови форма починає функціонувати з новим значенням [6, с. 28; 20]. У лексичній системі нова одиниця вступає в синтагматичні й парадигматичні зв'язки, що виявляється на рівні контексту. Набуваючи словотвірного потенціалу, приховане запозичення має відмінності в реалізації словотвірних моделей та наповненні словотвірних гнізд. Наприклад, латинізм *монітор* (той, що нагадує чи наглядає) у «Словнику чужомовних слів» (1932) подано з трьома значеннями: «1) військовий панцерний корабель з великими гарматами; 2) велика тропічна ящірка з родини варануватих; 3) у школах лянкастерської системи – кращий учень, що навчає своїх товаришів» (СЧС, с. 267). Нині наведені значення є застарілими й не вживаються в українській мовній практиці (окрім значення ‘корабель’). «Словник іншомовних слів» (1985) фіксує п'ять значень англіцизма латинського походження *монітор*: «1) мілкосидячий бойовий корабель з бронею і потужною артилерією; 2) пристрій для візуального контролю якості телевізійного зображення. Інша назва – відеоконтрольний пристрій; 3) прилад для контролю за параметрами, які мають залишатися в заданих межах; 4) частина керуючої програми операційної системи цифрової обчислювальної машини...; 5) допоміжний (обслуговуючий) пристрій ЦОМ, напр. пульт з писальною машиною» (СІС, с. 556). За даними словників, до 2000 р. серед похідних функціонували складні

відеомонітор, гідромонітор, кардіомонітор та суфіксальні гідромоніторний, гідромоніторник. «Сучасний словник іншомовних слів» (2006) подає два значення латинізма *монітор*: «1) пристрій для контролю за якістю телевізійного зображення; 2) те саме, що й *дисплей*» (ССІС, с. 464), які сьогодні підтримувані мовною практикою: *як вмерзле листя у тонкий лід монітору* (Пост, № 6, 00. 03. 2007, с. 45); *Будуть у новому потязі і відеомонітори – по п'ять екранів у вагоні (три стельові і два в торцях)* (Експрес, № 31, 6–13. 03. 2008, с. 12). У сучасній англійській мові *monitor* виконує функцію і дієслова, й іменника, і серед його п'яти значень, які подає «Collins Cobuild Advanced Learner's English Dictionary» (2003) на стор. 925, є і значення, які на українському мовному ґрунті існують як запозичення *моніторинг* (у першому й третьому значеннях ССІС): «1) постійний контроль за будь-яким процесом з метою виявити, чи відповідає він бажаному результату або початковим прогнозам; 2) спостереження за довкіллям, оцінка і прогноз його стану у зв'язку з господарською діяльністю людини; 3) *соціол.* збір інформації для вивчення громадської думки стосовно якогось питання» (ССІС, с. 464). Пор.: «система спостереження й контролю за станом навколишнього середовища...» (СІС, с. 556). Отже, останнім часом із новим явищем з'явилися й одиниці на його позначення. Вони формують нові синтагматичні та парадигматичні відношення в системі української мови, виявляють високий функціональний потенціал разом із похідними *моніторити, моніторинговий, моніторист, відеомоніторинг: З батьками кожної дитини встановлено тісний контакт, що постійно враховується в моніторингу за проектом моделі випускника* (День, № 40, 11. 03. 2009, с. 6); *Слід подумати над тим, як частину парламентських комітетів, інститутів, які відповідають за моніторинг дій влади, віддати опозиції* (Україна молода, № 114, 24. 06. 2006, с. 4); *Будь-яка глобальна моніторингова система є рівнодійною певного компромісу між перевагами... і недоліками...* (Дзеркало тижня, № 1(729), 17–23. 01. 2009, с. 2); *Сумніваюся, що це означає тотальний контроль ФСБ над усіма блогерами – у ФСБ не вистачить монітористів...* (Україна молода, № 221, 04. 12. 2007, с. 6); *Ми постійно моніторимо та контролюємо ситуацію на ринку праці* (День, № 25, 14. 02. 2009); *Ми моніторимо, як продаються наші аудіокниги в кожному магазині...* (Україна молода, № 86, 17. 05. 2007, с. 13); *Напевно, ви моніторите ситуацію на дорогах України...?* (Експрес, № 23, 21–28. 02. 2008, с. 8); *Необхідно моніторити українське телебачення з точки зору психоаналізу...* (Україна молода, № 104, 09. 06. 2006, с. 17); *У київському метрополітені від сьогодні вводиться система відеомоніторингу роботи контрольних пунктів пропуску пасажирів та кас* (Реальна політика, 05. 02. 2009).

Новими за формою є повторні запозичення: слова або компоненти слів, які прийшли в різний час, інколи з різних мов, або засвоєні різним способом – через транслітерування або

транскрибування. Наприклад, компоненти *-мекер / -мейкер*, запозичені в різний час з англійської мови шляхом засвоєння буквеної або звукової форми: *букмекер* (СЧС, с. 77) і *клонмейкер, фільммейкер* (КФІ), або різні за часом проникнення та ступенем освоєння латинізм *пресія* (СЧС, с. 345) й англіцизм *пресинг* (ССІС, с. 558) зі значенням «натиск».

Різновиди словотвірної адаптації іншомовної лексики класифікуємо за критерієм засвоєння нового елемента системи або нового способу поєднання елементів (нових чи уже відомих) на:

- 1) словотвірне калькування як запозичення словотвірної моделі (способу поєднання елементів, найчастіше питомих);
- 2) гібридизацію як запозичення словотворчих ресурсів (основ чи формантів – елементів системи) та поєднання їх із питомими;
- 3) поєднання калькування з гібридизацією.

Н. Арапова в словнику «Кальки в російській мові післяпетрівського періоду», розглядаючи причини й механізми калькування, зокрема словотвірного, вважає, що найактивнішими кальки є в термінотворенні. Окрім повних кальок, є багато напівкальок, у яких один елемент залишається іншомовним (калькують багатоморфемні слова) (*ампер-виток*), або неточних кальок, де елементи перекладені неточно (*громовідвід*) [2]. Неповні кальки можна трактувати як гібриди за формою, адже один із елементів залишається неперекладеним. Однак неповні кальки є способом входження нової лексеми через запозичення словотвірної моделі (з використанням різних за походженням елементів), а гібриди розглядаємо і як вияв словотвірної активності запозичення на ґрунті мови-реципієнта. Отже, при словотвірному калькуванні виникає нове похідне слово з новизною значення, закладеною в самій моделі, способі поєднання відомих елементів (*дугоподібний, вітродвигун*). Калькування з грецької, латинської, німецької мов активно використовували в українському термінотворенні 20-х років ХХ століття. Пізніші кальки приходили переважно через посередництво російської мови.

Одним зі способів освоєння іншомовної лексики є гібридне словотворення. Здатністю до гібридизації слів Н. Клименко називає поєднання запозичених основ із питомими [10, с. 194], а гібридним словом – складне слово, утворене з компонентів різного походження [9, с. 89]. Гібридами можуть бути і прості слова. Ф. Нікітіна підкреслювала важливість ролі аналогічних перетворень в адаптації запозичених слів, зокрема вплив так званої групової аналогії, яка впливає на «пристосування» запозичень [16, с. 16–18]. Нові слова-гібриди також «здебільшого утворюються за аналогією, підвищуючи продуктивність моделей творення композитів або аббревіатур» [10, с. 199]. Особливістю є їхня детермінація та функціонування в ЗМІ з емоційно-оцінним забарвленням: *теледіва, теленовини, телемило*,

телевітівник. Гібриди-новотвори породжують конкурування, варіантність або синонімічне співіснування з питомими на рівні похідних лексем та словотворчих елементів: *супердержава* : *наддержава*, *януковець* : *янучкіст*, *фільммейкер* : *фільмовиробник*.

Результати освоєння нової лексики словотвірною системою класифікуємо за критерієм оновлення елементів системи чи способів їх поєднання:

- 1) реєстр твірних основ і формантів (склад елементів системи);
- 2) спектр словотвірних моделей (способи поєднання елементів);
- 3) склад словотвірних гнізд, рядів, типів і категорій (наповнення комплексних одиниць системи).

Іншомовні слова в процесі їхньої адаптації проходять шлях підвищення ступеня морфемної подільності аж до набуття повної морфемної подільності, що безпосередньо впливає на словотвірні можливості таких запозичень. Дослідники визнають різну кількість ступенів подільності слова (О. Земська, Л. Крисін, І. Милославський, М. Панов, Н. Янко-Триницька). Для запозичень прийнятним є коренезорієтований підхід Н. Янко-Триницької, який передбачає подільність запозичення за умови повторюваності початкової частини його в словах із близьким значенням [19]. Важливим є висновок Є. Карпіловської про те, що повної подільності запозичення набувають за умови появи низки слів із повторюваним коренем та низки слів із повторюваним післякореневим елементом.

Підтвердженням глибшого освоєння морфемною та словотвірною підсистемами є вичленування іншомовного афікса й активне функціонування його в словотворчих процесах:

-іст,
-ізаці(я), -инг /-інг; серед нових суфіксоїдів можна назвати *-гейт* (*Бакайгейт, Кучмагейт, Монікагейт*), *-нет* (*Укрнет, Рунет*).

Словотвірні категорії (як об'єднання словотвірних типів із різними словотворчими формантами) демонструють зміни у використанні словотворчих ресурсів, появу нових конотацій у словотвірному значенні, виявляють зміну продуктивності деяких словотвірних типів. Скажімо, активність виявляють продуктивні словотвірні типи відіменникових назв осіб, які можна описати перифразою «той, хто працює на (в) чомусь (із чимось), названому мотиватором», де мотиватор є неозапозиченням, із суфіксом *-ник* (*інтернетник, комп'ютерник, креативник, медійник, піарник*) та конкурентним йому суфіксом *-ець* (*-івець*): *інтернетник* : *інтернетівець*, *піарник* : *піарівець*. Такі оновлення категорій зачіпають і саму категорійну структуру української мови: одні, наприклад, назви осіб серед іменникових категорій, перебувають у зоні найактивнішого оновлення, інші відходять на периферію як субстантивовані активні дієприкметники, витіснювані іменниками на

-льник, -ар (*мітингующий* – *мітингувальник* від *мітингувати*, *мітингар* від *мітинг*), або запозиченнями (*ведучий*, *головуючий* – *модератор*).

Поява неосемантизмів сприяє утворенню нових словотвірних гнізд. Наприклад, ССІС подає два значення *модератор*: «1) пристрій у музичних інструментах для приглушення звука та 2) ведучий у кадрі телепередачі, який виконує функції коментатора, диктора та інтерв'юера» (ССІС, с. 461). Матеріал КФІ засвідчує значення «особа, яка головує на певних публічних заходах»: *бути вмілим модератором етнокультурного процесу; Кому ж, як не Сергію Жадану, бути куратором і модератором харківського літфесту. У цьому значенні модератор* входить у словотвірне гніздо з похідними *модерований*, *модерувати*, *ведучий-модератор*: *Нічим особливо харківський слем, модерований традиційно Анатолієм Ульяновим, не відрізнявся від попередніх; Це не просто спікер, який модерує засідання парламенту.*

Дефініції Вікіпедії засвідчують функціонування запозичення в інформаційних технологіях, соціології та музиці: 1) модератор (ІТ) – людина, що відповідає за дотримання встановлених норм поведження на інтернет-ресурсах, частіше форумах; 2) (соціологія) – людина, що проводить соціологічні дослідження; ведучий фокус-груп; 3) пристрій для приглушення звука в клавішних музичних інструментах (пор. у СЧС – «прилад у машині, що регулює її хід» (СЧС, с. 266)).

Найактивніше вживається *модератор* у значенні користувача, який має ширші права порівняно зі звичайними користувачами в суспільних інтернет-ресурсах (чатах, форумах), наприклад, може стирати, редагувати чужі повідомлення, видаляти сторінки інших користувачів, обмежувати їх у правах редагування та перегляду сайту (банити), тобто стежити за дотриманням правил сайту. Активність цієї сфери послуг відображена в коренево-словотвірному гнізді новотворів: *модераторчик*, *модераторка*, *модераторський*, *модерація*, *модераторствувати*, *співмодераторствувати*, *модераторство*, *ведучий-модератор*, *колега-модератор*; *модерувати*, *модерований*, *модерування*. Відбувається диференціація значень похідних. Із прикметників *модераторський* та *модераторний* перший вживається як ознака до людини-модератора: *модераторські права*, другий – стосовно модератора-пристрою в музичній та медичній (при ультрасонографії) терміносферах: *модераторний механізм*, *модераторний тяж*. У похідних дієсловах та віддієслівних іменниках наявна не лише множинність мотивації, але й належність до різних стильових реєстрів мови. Дієслово *модерувати* є стилістично нейтральним і вживається як термін, як і віддієслівний іменник *модерування* на позначення процесу: *професійне модерування в телефірі*. Поняття *модерація* використовують у літературі з проблем розвитку школи та підвищення кваліфікації зі значеннями: ‘форма підвищення

кваліфікації викладача' та 'сукупність методів для організації роботи зі слухачами'. Відіменникове дієслово *модераторствувати*, утворене за аналогією до *ораторствувати*, використовують як засіб експресії, мовної гри; як і *модераторство* на позначення діяльності модератора, інколи з негативною оцінкою.

Якщо розглянути словотвірну реалізацію новозапозичень через базові словотвірні категорії: ознаки, дії, виконавця дії, результату дії, місця дії, – то виразно видно тяжіння до максимального заповнення лакун у реалізації названих категорій, особливо, якщо творення похідних передбачено регулярними, отже, нормативними словотвірними моделями: *артовий, артувати, артовик, артовичка, арт-об'єкт, арт-майстерня; креативний, креативувати, креативник, креативниця*.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Словотвірне освоєння нової іншомовної лексики має системний характер і сприяє збагаченню словотвірної підсистеми та системи мови загалом. На думку В. Матезіуса, з погляду культури мови засвоєне іншомовне слово збільшує багатство відтінків літературної мови [14, с. 203]. Запропоновані критерії та класифікації процесів і наслідків освоєння нових запозичень словотвірною системою сучасної української мови виявляють залежність номінаційних процесів від можливостей системи та динамічні процеси в самій системі, зумовлені впливом мовної практики. Освоєння запозичень змінює й саму систему: з'являються нові елементи, видозмінюються структурні зв'язки між новими та старими елементами.

Аналіз участі словотворчих ресурсів у сучасній номінації уможливорює порівняння співвідношення питомих та чужомовних елементів у новій лексиці. Якщо перенести запропоновану А. Білецьким структуру лексичних схем, або фігур на морфемно-словотвірний рівень мовної системи, то такими елементами будуть, відповідно, морфеми або словотворчі основи й форманти [3]. Тоді освоєння іншомовних елементів словотвірною системою завжди буде процесом, спрямованим на утворення гетерогенних фігур (або схем) на рівні будови похідного слова. Саме таким засобом освоєння іншомовної лексики, спрямованим на гетерогенність, буде гібридизація запозичень. Новотвори-гібриди є гетерогенними на морфемному й словотвірному рівнях і як захисний механізм мови забезпечують рівновагу між своїми й чужими ресурсами номінації. Такий підхід застосовний і під час аналізу словотвірних гнізд, мотивованих новими запозиченнями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В. Вопросы интернационализации словарного состава языка / В. В. Акуленко. – Х. : Изд-во Харьков. ун-та, 1972. – 213 с.
2. Арапова Н. С. Кальки в русском языке послепетровского периода: Опыт словаря / Н. С. Арапова. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 2000. – 320 с.

3. Белецкий А. А. Из наблюдений над морской лексикой венгерского языка // А. О. Білецький. Вибрані праці / Упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 792 с. – С. 159–163.
4. Белецкий А. А. Об интернационализмах // А. О. Білецький. Вибрані праці / Упоряд. Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, А. О. Савенко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 792 с. – С. 184–202.
5. Білецький А. О. Адаптація давньогрецького ономастикону в східнослов'янських мовах / Іноземна філологія. – Л., 1971. – Вип. 24. – С. 17–23.
6. Карпіловська Є. А. Вторинна номінація у сучасній українській мові: тенденції розвитку / Є. А. Карпіловська // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 27–32.
7. Карпіловська Є. А. Динаміка сучасної української мови в словниках нового покоління (проект серії словників нової української лексики) / Є. А. Карпіловська // Українська мова. – 2004. – № 3. – С. 3–29.
8. Карпіловська Є. А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій / Є. А. Карпіловська // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 3–15; 2008. – № 1. – С. 24–35.
9. Клименко Н. Ф. Гібридне слово / Н. Ф. Клименко // Енциклопедія української мови. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
10. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
11. Клименко Н. Ф. Оновлення словотворчих ресурсів як наслідок семантичної інтерференції мов / Н. Ф. Клименко // Збірник радова „Творба речи и њени ресурси у словенским језицима”. – Србија, Београд : Филолошки факултет универзитета у Београду, 2012. – С. 131–140.
12. Кочан І. М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові. Монографія / І. М. Кочан. – Л. : Видавничий центр ЛНУ, 2004. – 520 с.
13. Крысин Л. П. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни / Л. П. Крысин // Русский язык конца XX столетия (1985–1995). – М., 1996. – С. 142–161.
14. Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка / В. Матезиус // Избранные труды по языкознанию. – М. : УРСС, 2003. – С. 194–209.
15. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / Автори : Л. О. Симоненко, С. О. Соколова, І. В. Коропенко, М. П. Годована, В. С. Марченко ; Відп. ред. Л. О. Симоненко. – К., 1993. – 234 с.
16. Никитина Ф. А. Влияние аналогии на словообразование (на материале родственных языков) / Ф. А. Никитина. – К. : Изд. Киевского университета, 1973. – 197 с.
17. Пономарів О. Лексика грецького походження в українській мові / О. Пономарів. – К. : Просвіта, 2005. – 127 с.
18. Фурса В. М. Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен / В. М. Фурса. – К. : Інститут української мови НАН України, 2005. – 252 с.
19. Янко-Триницкая Н. А. Членимость основы русского слова / Н. А. Янко-Триницкая // Изв. АН СССР. – Сер. яз. и лит.-ры. – 1968. – Т. XXVII. – Вып. 6. – С. 532–540.
20. Markowski A. Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach // Język w mediach masowych / Pod red. J. Bralczyka i K. Mosiołek-Kłosińskiej. – Warszawa : Upowszechnianie Nauki-Oświata «UN-O», 2000. – S. 96–111.
21. Waszakowa K. Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny. – Warszawa : WUW, 2005. – 265 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

- КФІ – Комп'ютерний фонд інновацій відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.
- РУСІС – Русско-украинский словарь иностранных слов. Російсько-український словник іншомовних слів / Укл. Т. П. Мартиняк. – Х. : Прапор, 1999. – 389 с.
- СІС – Словник іншомовних слів / За ред. О. С. Мельничука. – К. : УРЕ, 1985. – 2-е вид. – 966 с.
- СМ – Мазурик Д. Нове в українській лексиці: Словник-довідник / Д. Мазурик. – Л. : Світ, 2002. – 130 с.
- ССІС – Сучасний словник іншомовних слів. / Укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
- СЧС – Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко / За ред. О. Бадана-Яворенка. – К. - Х. : УРЕ, 1932. – 532 с.

Одержано редакцією 26. 03. 2013 р.

Прийнято до публікації 27. 03. 2013 р.

Лариса Кислюк

Адаптація нової іноязычної лексики системою українського словообразования

В статье предлагаются критерии классификации процессов и результатов адаптации новых заимствований словообразовательной системой современного украинского языка в

контексте явлений словообразовательной номинации, которые демонстрируют взаимозависимость и взаимовлияние системы и языковой практики. Для определения разновидностей новой лексики иноязычного происхождения использован критерий новизны формы и /или содержания, позволяющий классифицировать новые единицы как собственно неологизмы (новые по форме и содержанию), неосемантизмы (новые по содержанию) и неографизмы (новые по форме). Разновидности словообразовательной адаптации иноязычной лексики по критерию освоения нового элемента системы или способа сочетания элементов классифицируются на словообразовательное калькирование, гибридизацию и сочетание обеих разновидностей. Результаты адаптации новой лексики словообразовательной системой объединяются по критерию обновления элементов системы или способов их сочетания. Соответственно, обновляется реестр производящих основ и формантов (состав элементов системы); спектр словообразовательных моделей (способы сочетания элементов); состав словообразовательных гнезд, рядов, типов и категорий (наполнение комплексных единиц системы). Предложенные критерии и классификации демонстрируют обновление системы за счёт новых элементов и видоизменений структурных связей между новыми и старыми элементами. Системный подход делает возможным получение целостной модели реального состояния украинского языка.

Ключевые слова: словообразовательная система, словообразовательная категория, лексика иноязычного происхождения, интернационализм, англицизм, собственно неологизм, неосемантизм, неографизм, словообразовательное калькирование, гибридизация, неоформант.

Larisa Kysliuk

Adaptation of the new foreign lexis to the Ukrainian word formative system

The paper presents the classification criteria for the word borrowing processes in the system of the modern Ukrainian language and their consequences. These processes are considered within the context of the word formative nomination phenomena which demonstrate interdependence and mutual influence between the system and the language practice. The criterion of the new form or/and new content is used to determine the ways the new lexis is borrowed from foreign languages. It allows to classify new unities as strong neologisms (both per form and content), neosemantisms (as per content) and neographisms (as per form). The methods of the word formative adaptation of the alien lexis are classified according to the criterion of the new element adaptation into the system or by the element integration by i) word formative tracing, ii) hybridization, iii) combination of both. The results of the new lexis adaptation within the word formative system are combined in accordance with the criterion of the renewal of the system elements or the methods of their conglomeration. The list of the formative bases and formants (content of the system element) are updated accordingly along with the spectrum of the word formative models (methods of the agglomeration of the elements); content of the word formative nets, rows, types and categories (content of the complex unities of the system). The criteria and classifications reveal the system renovation due to the new elements and modification of the structural relations between new and former elements. The systematic approach makes it possible to construct an integral model of the actual state of the modern Ukrainian.

Key words: word formative system, word formative category, lexis of the foreign origin, internationalisms, anglicism, neologism, neosemantism, neographism, word formative tracing, hybridization, neoformant.

СЛОВОТВОРЧІ РЕСУРСИ СТРУКТУРУВАННЯ СИСТЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

У статті розглянуто словотворчі ресурси поповнення системи сучасного українського дієслова. Активне поповнення українського лексикону в останні десятиліття спричинене суспільною потребою в називанні нових явищ дійсності, предметів, нових понять. Нова лексична семантика відбивається в появі нових категорій або субкатегорій, зокрема словотвірних. Завдяки розвитку граматичної семантики вибудовуються нові відношення між одиницями, сильні або слабкі зв'язки, глибше структурується мовний матеріал. Нові дієслова, що ними активно поповнюється український лексикон, часто творяться від іменників, що зумовлено активною появою нових понять і об'єктів дійсності. Іменники, від яких творяться нові дієслова, можуть бути не лише запозиченими, а й питомими, словотворення ж здійснюється за допомогою питомих афіксів. З'являються також нові дієслова – префіксальні похідні від відіменникових, що пов'язано з потребою називати нові аспекти вже означеного ними поняття, зокрема різні роди дії. Виникають нові видові пари й утворюються зворотні дієслова, тобто відбувається дальше структурування системи українського дієслова. Отже, дієслова, утворені від іменників за допомогою питомих афіксів (суфіксів, префіксів, циркумфіксів), активно поповнюють словниковий склад сучасної української мови, а словотворчі ресурси виконують завдання структурування семантичного простору системи українського дієслова.

Ключові слова: лексична підсистема мови, словотвірна підсистема мови, словотворчі ресурси, структурування системи дієслова, лексична семантика, граматична семантика, дієслово, словотвірна категорія, видова пара, відіменникове дієслово, новотвір, неозапозичення, неосемантизм, основа, формант.

Постановка проблеми. В останні десятиліття спостерігаємо активний розвиток української мови. Він виявляється в поповненні її системи (передусім лексичної та словотвірної підсистем) і в істотних змінах її структури, або характеру відношень між уже наявними й новими одиницями мови. Лексична підсистема активно поповнюється новими словами: неолексеми є і новотворами, і неозапозиченнями, і словами, що вже існували в мові, але набули нових значень, тобто неосемантизмами. Неозапозичення входять у лексичну підсистему української мови й адаптуються в ній, від них за допомогою питомих

словотворчих афіксів утворюються похідні з різними частиномовними значеннями. Новотвори постають як від питомих, так і від давно освоєних запозичених основ за допомогою питомих афіксів. Таке активне поповнення українського лексикону останнім часом спричинене суспільною потребою в називанні нових явищ дійсності, предметів, нових понять. Оформлення цих понять у нові слова – процес, відображений у будові окремих слів, у яких формується нова лексична й граматична семантика, а також у структурі категорій слів зі спільною лексичною чи граматичною семантикою. Нова лексична семантика відбивається в появі нових категорій або субкатегорій, зокрема словотвірних. Завдяки розвитку граматичної семантики вибудовуються нові відношення між одиницями, сильні або слабкі зв'язки, глибше структурується мовний матеріал. З'являються нові іменники на позначення нових понять, а оскільки іменники мають статичні й динамічні ознаки, то від них творяться, відповідно, прикметники й дієслова. Потім від цих дієслів за допомогою префіксів утворюються нові лексеми, зокрема зі значеннями родів дії. Отже, твірні іменники стають основою для появи похідних відсубстантивних дієслів, а відсубстантивні дієслова – основою для творення нових похідних, префіксальних і суфіксальних, уже в системі самого дієслова як самостійної лексико-граматичної категорії мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дієслівне словотворення привертає увагу дослідників тому, що важливе саме місце дієслова в системі частин мови і в будові висловлення, у реченні, як виразника предикативності, процесуальної ознаки суб'єкта або об'єкта дії. Дієслівне словотворення має особливу вагу в українській мові, оскільки їй властиве розгалужене між- і внутрішньочастиномовне дієслівне словотворення. У цьому яскраво виявлено синтетизм її номінації як типологічну рису флективної мови.

Останнім часом активно поповнюється категорія відсубстантивних дієслів. Їх творять як за продуктивними моделями, ніби заповнюючи вже наготовлені системою мови «пусті клітинки» (*спікер – спікерувати, клон – клонувати, монітор – моніторити, піар – піарити*), і нетипово, використовуючи нетипові для дієслівного словотворення, оказіональні, основи, зокрема власні назви, аббревіатури (*СЕР – СЕРитися, Тузла – тузлитися*). Питання відсубстантивного дієслівного словотворення в україністиці докладно розглядали В. М. Русанівський, Т. М. Возний, К. Г. Городенська, В. В. Грещук, автори тому «Словотвір сучасної української літературної мови» у складі академічної граматики «Сучасна українська літературна мова» (1969–1973). Мовознавці визначили форманти, характерні для українського відсубстантивного словотворення, їхні значення, продуктивність тих чи тих словотвірних типів, моделей, порівнювали український словотвір зі словотвором споріднених мов, виявляючи його самобутні риси.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Названі аспекти дієслівного словотворення – розвиток лексичної і граматичної семантики – виявляють потребу в докладному описові як явища в сучасній українській мові.

Мета статті – представлення словотворчих ресурсів структурування системи українського дієслова в сучасній мовній діяльності українського суспільства, а саме: змін у вже наявних дієслівних структурах і формування нових структурних ланок дієслівної системи. За об'єкт дослідження ми обрали відсубстантивні дієслова, зафіксовані в реєстрі «Граматичного словника української літературної мови: Словозміна» (далі – Словник), який уклав колектив співробітників відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України на чолі з В. І. Критською, а також у комп'ютерному фонді інновацій в українській мові (далі – КФІ), сформованому в цьому відділі. Хоча Словник має підзаголовок «Словозміна», його реєстрова частина дає багатий матеріал для вивчення й українського словотворення. Крім того, показовий реєстр цього Словника (близько 140 тис. слів) та додані до його корпусу частотні списки дають змогу судити про продуктивність певних словотвірних типів українських дієслів у сучасній літературній мові.

Виклад основного матеріалу. Н. Ф. Клименко в енциклопедії «Українська мова» (далі – ЕУМ) виокремила шість словотвірних категорій відіменникових дієслів [5, с. 74]. Аналіз нових дієслів дає змогу змінити порядок цих категорій, виставити їхню ієрархію за активністю в сучасній мовній практиці, дещо модифікувати їх і додати кілька нових. Проте ті шість словотвірних категорій, які визначила Н. Ф. Клименко, можна вважати базовими, найчисельнішими і найпродуктивнішими. Розподіл на категорії відбиває структурування відсубстантивних дієслів за лексичною семантикою їхньої твірної бази – іменників, тобто це – їх структурування внаслідок основоцентричного підходу. Розподіл дієслів на ці категорії за словотвірною семантикою (на підставі формантоцентричного підходу) структурує мовний матеріал по-новому (у межах цих категорій виокремлено субкатегорії залежно від словотвірної структури дієслів і значень формантів у їхньому складі). Об'єктом нашого аналізу є віддієслівні (від відіменникових) дієслова з метою простежити, як далі відбувається деривація відіменникового дієслова, які саме слова дають похідні й чому: або за потреби назвати новий процес, або назвати роди дії, або й те, й інше.

Проблемним є утворення нових видових пар, пасивних дієслів на протигагу активним. У такий спосіб і відбувається структурування системи українського дієслова: за граматичною семантикою, за допомогою афіксів (суфіксів – недоконаний вид, префіксів – доконаний вид і роди дії, конфіксів і постфіксів (зворотні дієслова)). Привертає увагу представлення функціонально-стильового спектру дієслів, що також є показником структурування лексичної

семантики дієслівної системи. Отже, система українського дієслова є структурованою множиною елементів зі слабкими й сильними зв'язками [1; 2].

Першою за активністю є словотвірна категорія, до якої належать відіменникові дієслова, зі значенням 'діяти за допомогою того, що позначено твірним' [5, с. 74]. У ній найбільше нових дієслів, що мають продуктивні суфікси **-ува- / -юва-**, **-и- / -і-** та **-а-**: *факсувати, сканувати, серфити* тощо.

З уже згаданого вище КФІ ми вибрали дієслова, утворені від питомих і запозичених основ. Серед них чимало розмовних, а то й жаргонних утворень, активно вживаних у мовній практиці, проте ще не зафіксованих нормативними словниками. Названа словотвірна категорія активно поповнюється в останнє десятиліття дієсловами з продуктивними суфіксами **-ува- / -юва- / -изува- / -ізува-**, та **-и- / -і-**, постфіксом **-ся**: *ветувати* ('накладати вето'); *сканувати*, (від *сканер*: *сканер* → *сканувати*); *інтернетизувати/ся* ('забезпечувати(ся) мережею інтернет'); *комп'ютеризувати/ся* ('забезпечувати(ся) комп'ютерами'); *іміджувати* ('створювати імідж'); *інавгуруватися* ('проходити процедуру інавгурації'); *клішуватися* ('створюватися як кліше'); *чатитися* (розмовно-побутове 'спілкуватися в чаті інтернету'); *есемесити* (розмовно-побутове 'спілкуватися за допомогою смс (коротких повідомлень) з мобільного телефону'); *ксерити* і *ксероксувати* ('робити копії за допомогою ксерокса'); *інтернетити* (слово з професійного жаргону, 'працювати, спілкуватися у мережі інтернет'); *серфити* (розмовно-побутове 'шукати в інтернеті, подорожувати інтернетом', пор. польське *surfować w Internecie*, рос. *серфить в интернете*), *дефолтувати* (заснавати дефолту), *джипувати* (жаргонне 'їздити на джипі'), *допінгувати* (давати допінг, з переносним значенням – вкладати інвестиції), *каналізувати* (розподіляти по каналах, течіях – у політиці, культурі), *квотувати* (визначати квоту), *колажувати* (створювати колаж), *пресингувати* (здійснювати пресинг), *рейтингувати* (виставляти рейтинг), *контраргументувати* (наводити контраргументи), експресивно-оцінне *фонтанувати* ('бити фонтаном' – у перен. значенні – 'бути дуже активним'), *кермувати* (керувати, від *кермо*), *маркетувати* (пропагувати і продавати), *ініціювати* (виявляти ініціативу, започатковувати щось), *лобіювати* (підтримувати кого-, що-небудь), *педалювати* (натискати на педаль, у переносному значенні – пришвидшувати), *табуювати* (накладати табу), *принтерувати* (друкувати за допомогою принтера); *снікерсувати* (розмовно-побутове 'їсти батончик «Снікерс»). Окрему підкатегорію в межах цієї словотвірної категорії становлять префіксальні та конфіксальні утворення: okazionalizm *напринтувати* (розмовно-побутове 'надрукувати на тканині'); конфікс **о-...+ -увати** від *цифра* *оцифровувати, оцифровуватися* ('робити телебачення цифровим'); конфікс **за-...+ -итися** *законектитися* (слово з професійного жаргону, 'зв'язатися з інтернетом'); *роздержавлювати* (переводити з державної в приватну властність) і доконаного виду *роздержавити, розмитнювати* (давати дозвіл на ввезення до

країни) і доконаного виду *розмитнити*. За допомогою конфікса утворені й дієслова: *відтермінувати* (відкласти в часі), *зазнимкувати* (зробити фотографії – знимки). Ці два дієслова демонструють творення одиниць на позначення завершеної дії і є перехідною ланкою до дієслів, утворених від відіменникових за допомогою префіксів.

До цієї категорії дотичні дієслова, які утворені від відіменникових дієслів, часто зі значенням доконаного виду до відсубстантивного дієслова, префіксальні утворення. Це, власне, найменування родів дії. Поява таких дієслів найчастіше зумовлена тенденцією до уникнення двовидових форм. Нові дієслова не можуть служити класичними прикладами видових пар, це дієслова одного виду – доконаного, утворені префіксальним способом. Наприклад: *віддемонструвати* (закінчити демонструвати), *відпрезентуватися* (розмовно-побутове ‘закінчити презентацію’), *законтактувати* (нав’язати контакти), *заакцентувати* (зробити на чомусь наголос), *зарегламентувати* (визначити щось відповідно до регламенту), *зафільмувати* (зняти фільм про щось або записати відео), *здетонувати* (вибухнути), *зміксувати* (змішати), *заполітизувати* (док. до політизувати), *зініціювати* (док. до ініціювати), *пролобіювати* (док. до лобіювати), *пропедалювати* (док. до педалювати), *відхворіти* (закінчити хворіти). Як бачимо, активні префікси **від-**, **з-**, **за-**, **про-** і рідко **пере-**.

Отже, постають нові видові пари (*акцентувати* – *заакцентувати*, *регламентувати* – *зарегламентувати*, *ініціювати* – *зініціювати*), тобто за допомогою нових дієслів оформлюються роди дії і структурується мовний матеріал: до дієслова недоконаного виду, яке вже існувало в українській мові, утворюється дієслово доконаного виду, реалізуючи закладену в мові опозицію. З іншого боку, нова одиниця змінює структуру всієї системи дієслова, вибудовуючи нові відношення в ній.

Другою складовою структурування системи дієслова є поява опозицій зворотне-незворотне дієслово, часто одного з цих компонентів – зворотного, наприклад: *законектитися*, *чатитися*, *інтернетизуватися*, *відпрезентуватися*. Часом з’являються і опозиції: *комп’ютеризувати* – *комп’ютеризуватися*, *позиціонувати* – *позиціонуватися*.

Значенням, на основі якого сформовано другу словотвірну категорію відіменникових дієслів, є ‘виконувати дію, властиву тому, що позначене твірним словом’ [5, с. 74]. Серед нових дієслів є також дієслова цієї словотвірної категорії: жаргонне *грачувати* ‘підвозити на автомобілі когось за гроші’; жаргонне *байкерувати* ‘бути байкером’; жаргонне *бандюкувати* (від *бандюк* (‘бандит’)) – ‘бути бандитом’; розмовно-побутове *близнюкувати* ‘бути близнюками’; *губернаторствувати* і *губернаторювати* ‘бути губернатором’; *мерувати* і *мерствувати* ‘бути мером’, *піратствувати* ‘бути піратом, діяти як пірат, проводити незаконний бізнес’ від неосемантизму ‘пірат’; *хамелеонувати* ‘бути пристосованцем, хамелеоном’; *рекетиствувати* – ‘бути рекетиром’; *спікерувати* ‘бути спікером у

парламенті»; *прем'єрувати і прем'єрствувати* 'бути прем'єром уряду', *мініструвати* 'бути міністром', *продюсувати* 'бути продюсером', *режисувати* 'бути режисером', *спонсорувати* 'бути спонсором'. Категорія активно поповнюється новими дієсловами, причому не лише від запозичених твірних слів, а й від питомих, тобто можемо зробити висновок про продуктивність суфіксів **-ува-** / **-юва-** для творення відсубстантивних дієслів у сучасній українській мові.

Серед нових дієслів цієї категорії наявна й неосемантизація: *прем'єрувати* утворено не від театрального терміна *прем'єр* 'артист, що виконує головні ролі' [7, с. 543]), а від скороченого розмовного варіанта *прем'єр* композита *прем'єр-міністр* і означає 'бути прем'єром', і, щоб підкреслити це значення, з'явилося ще *прем'єрствувати*.

У цій категорії також є підкатегорія дієслів – префіксальні похідні (з префіксами **про-**, **від-**, **з-**, **по-**) від відсубстантивних: *проспонсорувати* (дія завершена щодо спонсорувати), *відрежисувати* (зробити режисуру) і *зрежисувати* (дія завершена щодо режисувати), *поджигітувати* (завершена дія щодо джигітувати), *побраконьєрствувати* (завершена дія щодо браконьєрствувати).

Для цієї категорії характерне також формування нових видових пар: *спонсорувати* – *проспонсорувати*, *режисувати* – *зрежисувати*, *джигітувати* – *поджигітувати*, *браконьєрствувати* – *побраконьєрствувати*. В останніх двох парах новими є дієслова доконаного виду на позначення завершеної дії.

Третя словотвірна категорія охоплює відіменникові дієслова зі значенням 'перетворюватися і перетворювати на те, що позначено твірним словом' [5, с. 74]. Ця словотвірна категорія поповнюється за рахунок нових дієслів: *атомізуватися* 'дрібнитися' (від *атом*); okazіоналізм *епітетуватися* 'перетворюватися на епітет'; *маргіналізуватися* і *маргіналізуватися* 'перетворюватися на маргінала'; okazіоналізм від аббревіатури, причому зберігається її написання для того, щоб була прозора семантична структура дієслова – експресивно-оцінне *ЄЕПитися* 'об'єднуватися в ЄЕП – Єдиний Економічний Простір'; *провінціалізуватися* 'перетворюватися на провінціонала', *демонізувати(ся)* 'перетворювати(ся) на істоту з демонічними рисами', *соборизуватися* 'перетворюватися на соборну державу'.

У цій категорії є підкатегорія дієслів, утворених префіксальним способом (за допомогою префікса **з-**) від відіменникових на позначення родів дії: *здемонізувати* (дія завершена щодо демонізувати), *змаргіналізувати* (завершена дія щодо маргіналізувати), *зрадикалізувати* (дія завершена щодо радикалізувати), *сфедералізувати* (дія завершена щодо федералізувати).

Слід зазначити також, що відбувається динаміка словотвірної норми: активізується суфікс

-изува- / -ізува- на відміну від **-ирува- / -ірува-**, замість якого вживається **-ува- / -юва-**.

У цій категорії також наявне структурування системи дієслова за граматичною семантикою: вибудовуються нові видові пари, у яких новими є дієслова доконаного виду на позначення завершеної дії (*демонізувати – здемонізувати, радикалізувати – зрадикалізувати, федералізувати – сфедералізувати*). Засвідчено багато дієслів зворотних: *атомізуватися, маргіналізуватися, ЄЕПитися, провінціалізуватися, демонізуватися, соборизуватися*.

Четверта словотвірна категорія сформована на основі значення ‘виявляти, перебувати, приводити в стан, поводитися так, як позначено твірним словом’ [5, с. 74]. У цій словотвірній категорії також чимало дієслів, які її поповнили останнім часом, наприклад, *оказіоналізм віагрувати* ‘заводити публіку, активізувати’, *експресивно-оцінне джерелити* ‘литися, струмувати джерелом’, *експресивно-оцінне майданити*; *розмовно-побутове піаритися*. Окрему підкатегорію становлять конфіксальні та префіксальні утворення: *іронічні експресивно-оцінні затрибунити* ‘поводитися як на трибуні’, *защенемерлитити* ‘заспівати гімн України «Ще не вмерла України»’, *одемократити* ‘зробити щось демократичним’; *експресивно-оцінні домайданитися* ‘проводити революцію, зміни, протестувати’ (від *майданити, Майдан Незалежності*), *облукавити* – експресивно-оцінний синонім до *обманути*, *розмовно-побутове, створене за аналогією до узалежнитися – унезалежнитися* ‘стати незалежним’, *розмовно-побутове поніаритися, пропіаритися* ‘здійснити піар власної особи’ (від *піаритися*).

У цій категорії також є дієслова, похідні від відсубстантивних, наприклад, *зашкоджувати* – дієслово на позначення незавершеної дії від *зашкодити*, утворене за аналогією до інших дієслів цього роду дії: за допомогою префікса **за-** і суфікса **-ува-**. Ці два дієслова утворюють видову пару.

Зворотні дієслова також представлені в цій категорії: *домайданитися, унезалежнитися, пропіаритися*, причому є опозиція *майданити – домайданитися*, останнє слово утворене за допомогою конфікса – префіксально-постфіксальним способом.

П’ята словотвірна категорія сформована на основі значення ‘перебувати, розташовувати в місці, позначеному твірним словом’ [5, с. 74]. Нові слова у цій категорії – *позиціонуватися* (визначатися щодо чогось), *десантуватися* (висадитися десантом), *стартувати* (розпочатися), *дистанціюватися* (відсторонитися), *паркуватися* (зупиняти автомобіль у певному місці), *паралелити* (рухатися паралельно до чогось), *оказіоналізм тузлитися* (сперечатися щодо о. Тузли).

П'ята словотвірна категорія відіменникових дієслів структурується за граматичною семантикою лише в сенсі появи зворотних дієслів: *позиціонуватися, десантуватися, дистанціюватися, паркуватися і тузитися*.

I, нарешті, шоста словотвірна категорія, яку виокремлює Н. Ф. Клименко в статті «Відіменникові утворення» в ЕУМ, сформована на основі значення 'набувати, надавати форми, позбавляти того, що позначено твірним' [5, с. 74]. До цієї категорії також належать дієслова із зазначеними вище продуктивними суфіксами: *збезлюдіти, збезлюдіти, залюднювати* (від *людина*), *заліснювати, збезлісіти* (від *ліс*), *триножити* (від *три ноги*), *остеблуватися* (від *стебло*). Нові дієслова цієї словотвірної категорії так розподілені за підкатегоріями згідно з словотворчими формантами: префіксальні *дедоларизувати* ('проводити дедоларизацію економіки'); *здизайнерувати* ('зробити роботу дизайнера'); *задокументувати* ('оформити у вигляді документу') і окремо *євроінтегрувати* ('інтегрувати в Європейський Союз').

Ця словотвірна категорія нині активно структурується за родами дії. Завершену дію маркують дієслова, утворені за допомогою префіксів: запозиченого *де-* (*дедоларизувати*) і питомих *з-* і *за-* (*здизайнерувати, задокументувати*).

Досліджений український матеріал дає підставу зробити висновок про те, що найпродуктивнішим українським суфіксом для творення відіменникових дієслів на сьогодні є суфікс *-ува- / -юва-*. На його продуктивність у творенні цієї категорії дієслів вказували автори академічного «Словотвору української літературної мови: «Дієслів, мотивованих іменниками, найбільше утворилося за допомогою суфікса *-ува (-юва-)*» [8, с. 173]. Про продуктивність цього суфікса в сучасній українській літературній мові писав і В. М. Русанівський: «У ХХ ст. за допомогою суфікса *-ува-* найчастіше утворюється нова термінологічна лексика, зокрема на базі слів іншомовного походження» [6, с. 194].

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Ми зробили спробу описати словотворчі ресурси структурування системи українського дієслова. Структурні зміни досліджено в широкому спектрі їхніх виявів: 1) як появу нових одиниць завдяки наявній структурі: дієслів доконаного, недоконаного виду, зворотних дієслів і як наслідок – зміну наявної структури; 2) як встановлення відношень між новими та вже наявними одиницями й завдяки цьому – формування нової структури, наприклад, нових категорій відсубстантивних дієслів, нових опозицій зворотне : незворотне дієслово, видових пар. «Граматичний словник української літературної мови. Словозміна» виявився зручним для проведення дослідження за рахунок оберненого реєстру: дієслова були згруповані за кінцівками, тобто дієслова, утворені суфіксальним способом, були згруповані за суфіксами, одночасно префіксальні утворення від цих дієслів також становили цілісні групи. Висновок,

який можна зробити на основі дослідженого матеріалу «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» та бази лексичних і словотвірних інновацій, інтернет-ресурсу, – структурування системи українського дієслова відбувається і на рівні основ – лексичної семантики, і на рівні афіксів – граматичної семантики. Найпродуктивнішими суфіксами у відіменниковому дієслівному словотворенні є: **-ува- / -юва-**, також **-изува- / -ізува-** та **-и- / -і-**. Найактивнішими префіксами є: **з-, за-, від-, по- і про-**. Найчастіше за допомогою цих префіксів оформлюється доконаний вид, завершена стосовно твірного дієслова дія, але є випадки, коли префікс входить до складу конфікса (циркумфікса), наприклад, *відтермінувати, зазнимкувати*. Слід відзначити також динаміку словотвірної норми: активізується суфікс **-изува- / -ізува-** на відміну від **-ирува- / -ірува-**, який блокується словотвірною нормою сучасної української мови: замість нього вживається суфікс **-ува- / -юва-**. Словотворення українських відіменникових дієслів є великою мірою синтетичним, на відміну від деяких аспектів словозміни (наприклад, творення форм майбутнього часу або умовного й наказового способу). Нові дієслова, якими активно поповнюється український лексикон, часто творяться від іменників, що пояснюємо активною появою нових понять на позначення нових об'єктів дійсності. Іменники, від яких творяться нові дієслова, можуть бути не лише запозиченими, а й питомими, словотворення ж відбувається за допомогою питомих афіксів. З'являються також нові дієслова – префіксальні похідні від відіменникових, що пов'язано з потребою називати нові процеси й роди дії відіменникових дієслів. З'являються нові видові пари й утворюються зворотні дієслова, тобто відбувається структурування системи дієслова за граматичною семантикою. Отже, дієслова, утворені від іменників за допомогою питомих афіксів (суфіксів, префіксів, циркумфіксів), активно поповнюють словниковий склад сучасної української мови, а словотвірні ресурси виконують завдання структурування системи українського дієслова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белецкий А. А. Отношения компонентов языка / А. А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика / Ежегодник по структурной, прикладной и математической лингвистике. – К. : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1977. – № 5. – С. 3–9.
2. Белецкий А. А. Система и несистема в естественном языке / А. А. Белецкий // Структурная и математическая лингвистика. – К. : Вища школа, 1974. – № 2. – С. 20–31.
3. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний. – Львів : Вид. об'єднання «Вища школа», 1981. – 186 с.
4. Городенська К. Г. Дії та стани похідних дієслів як джерело пізнання історії та культури українського народу / К. Г. Городенська // Відображення історії та культури народу в словотворенні. Доповіді XII Міжнародної наукової конференції Комісії зі слов'янського словотворення при Міжнародному комітеті славістів. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 355–364.
5. Клименко Н. Ф. Відіменникові утворення / Н. Ф. Клименко // Енциклопедія «Українська мова». – К. : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 73–75.
6. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971 – 314 с.
7. Словник іншомовних слів : [За ред. О. С. Мельничука] – К. : Гол. ред. УРЕ, 1974. – 775 с.
8. Словотвір сучасної української літературної мови : [за ред. І. І. Ковалика] – К. : Наукова думка, 1979. – 406 с.

Юлія Романюк

Словообразовательные ресурсы структурирования системы современного украинского глагола

В статье рассматриваются словообразовательные ресурсы пополнения системы современного украинского глагола. Активное пополнение украинского лексикона в последние десятилетия вызвано общественной потребностью в названии новых явлений действительности, предметов, новых понятий. Новая лексическая семантика отражается в появлении новых категорий или субкатегорий, в частности словообразовательных. Благодаря развитию грамматической семантики выстраиваются новые отношения между единицами, сильные или слабые связи, глубже структурируется языковой материал. Новые глаголы, которыми активно пополняется украинской лексикон, часто возникают от существительных, что объясняется активной появлением новых понятий для обозначения новых объектов действительности. Существительные, от которых создаются новые глаголы, могут быть не только заимствованными, но и исконными, словообразование же происходит с помощью исконных аффиксов. Появляются также новые глаголы – приставочные производные, образованные от существительных, что связано с необходимостью называть новые процессы и роды действия отименных глаголов. Возникают новые видовые пары и образуются возвратные глаголы, т.е. происходит структурирование системы глагола по грамматической семантике. Итак, глаголы, образованные от существительных с помощью исконных аффиксов (суффиксов, префиксов, циркумфиксов), активно пополняют словарный состав современного украинского языка, а словообразовательные ресурсы выполняют задачи структурирования системы украинского глагола.

Ключевые слова: лексическая подсистема языка, словообразовательная подсистема языка, словообразовательные ресурсы, структурирование системы глагола, лексическая семантика, грамматическая семантика, глагол, словообразовательная категория, видовая пара, отименный глагол, новообразование, неозаимствование, неосемантизм, основа, формант.

Iulia Romaniuk

Derivation structuring resources of contemporary ukrainian verb

The paper deals with the word building resources of the replenishment of the system of modern Ukrainian verb. Active enrichment of the Ukrainian vocabulary in recent decades has caused social need in giving names to the new phenomena, objects, and concepts. New lexical semantics is reflected in the emergence of new categories or subcategories, including grammatical ones. With the development of grammatical semantics new relations between units are created, as well as strong or weak connections appear, the language material is being more deeply structured. New verbs that are actively added to the Ukrainian lexicon, often arise from nouns, because of the active introduction of new concepts which refer to new objects of reality. Nouns, from which the new verbs arise can be not only borrowed, but also of the native origin, as the words are derived through native affixes. There are also new verb prefixes derived from nouns, due to the need of giving names to the new processes and the families of the noun-derived verbs. There are newly formed couples and reflexive verbs, as well as further structuring of the verb for grammatical semantics. So verbs formed from nouns by native affixes (suffixes, prefixes) actively join the vocabulary of modern Ukrainian language and derivation resources perform the tasks of structuring the Ukrainian verb semantics.

Keywords: lexical subsystem of the language, word forming subsystem of the language, derivational resources, structuring of verbs, lexical semantics, grammatical semantics, verb, word building category, species couple, noun-derived verb, new word formations, new loan words, new meaning of word, basic element, formant.

ВИСВІТЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СЛОВОСКЛАДАННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Статтю присвячено розгляду основних тенденцій в утворенні англійських та українських складних слів, що потребують висвітлення в курсах порівняльної типології англійської та української мов, порівняльної лексикології цих мов тощо. Визначено основні ізоморфні та аломорфні риси українських та англійських складних слів, які виявляються в їхній зовнішній формі та семантиці. Зокрема підкреслено, що шляхи утворення складних слів в українській та англійській мовах є майже тотожними. До них належить проста юстапозиція елементів, а також використання голосних та приголосних звуків, прийменників і сполучників у функції з'єднувальних елементів. Складні слова в українській та англійській мовах можуть містити прості, похідні, скорочені та складні основи тощо. У статті представлені найпоширеніші моделі складних українських та англійських іменників, прикметників та дієслів. Серед основних проблем семантики складних слів автори статті визначають такі: семантична структура особливого типу складних слів, який отримав назву "бахуврихі"; значення компресивів, чи слів синтаксичного типу; проблема лінгвістичного статусу напівафіксів та слів, утворених ними. Значну увагу автори приділяють аналізу продуктивності напівафіксів у творенні сленгізмів. Вивчення семантичної структури окремих груп сленгізмів доводить особливу роль напівафіксів у словотворчій системі англійської мови.

Ключові слова: словоскладання, основокладання, з'єднувальні звуки, юстапозиція, семантична структура складних слів, бахуврихі, напівафікси.

Постановка проблеми. Порівняльне вивчення мов набуває останнім часом ваги як у контексті розвитку типологічної науки, так і в межах удосконалення перекладознавства та методики навчання іноземних мов. Зіставне вивчення словотворчих систем англійської та російської / української мов є актуальним на кожному етапі їхнього розвитку, оскільки процес утворення нових слів у будь-якій мові є безперервним: нові лексичні одиниці та нові тенденції словотворення, що вимагають аналізу та узагальнення, виявляються в мові постійно. Відповідно до синхронічних змін у лексиці, до їх теоретичного переосмислення в мовознавстві, у нашому випадку – порівняльному та типологічному, – змінюється зміст,

форми, види роботи й т.ін. таких курсів, як порівняльна лексикологія англійської та української / російської мов, порівняльна типологія цих мов тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'являються ґрунтовні дослідження з порівняння фонетичних, морфологічних, лексичних, синтаксичних систем англійської, німецької, російської та української мов, їхніх стилістичних та інших особливостей. Порівняльний аналіз окремих аспектів словотворчих систем англійської та російської або української мов, що, власне, і є предметом запропонованої статті, представлено в найновіших публікаціях таких учених, як О. М. Абрамічева [1], А. Е. Левицький [8], А. М. Нелюба [10], Ю. А. Зацний [6], О. А. Стишов [13] та ін.

Визначення раніше не вивчених напрямів дослідження. Вивчення словотворчих систем англійської та української мов у порівняльному аспекті на факультеті іноземної філології спирається на матеріал, представлений у підручниках, укладених І. В. Корунцем [7], Л. Г. Вербою [3], А. Е. Левицьким та ін. [10] тощо. Але проблема словоскладання, що є предметом багатьох лінгвістичних дискусій, потребує окремого панорамного дослідження, яке ґрунтується на сучасному лексичному матеріалі й висвітлює наукові теорії, що є обов'язковим елементом підвищення наукового рівня викладання дисципліни «Порівняльна типологія англійської та української мов».

Мета статті. Запропонована стаття має на меті огляд основних аспектів осново- та словоскладання в англійській та українській мовах, що потребують висвітлення в курсах порівняльної лексикології та типології, які викладають на факультетах іноземної філології в педагогічних та лінгвістичних вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основні поняття про лексичні системи студенти опановують у процесі вивчення курсів лексикології англійської мови (стилістики, практики усного та писемного мовлення тощо), лексикології української мови (сучасної української мови тощо). Зокрема, студентів ознайомлюють з такими типами складних і складених слів в англійській мові, як: мотивовані / ідіоматичні; утворені шляхом юкстапозиції / утворені за допомогою з'єднувального елемента (голосні / приголосні звуки, прийменники, сполучники тощо); ендосентричні / екзосентричні складні слова / бахувріхи; *holophrasing* (компресиви чи слова синтаксичного типу); такі, що містять прості / похідні / скорочені / складні основи; редульковані утворення тощо [12, с. 5–68].

Лексикологія української мови та суміжні курси розкривають такі різновиди способу словоскладання в українській мові: словоскладання / основокладання; зрощення / прикладковикористання / редулькація; інтерфіксальне / конфіксальне словотворення тощо.

Порівняльне вивчення лексичних систем англійської та української мов у межах курсу порівняльної типології (або порівняльної лексикології) спрямоване, окрім іншого, на

більш узагальнений аналіз тих одиниць та явищ словотвірних систем, у яких найяскравіше виявляється характер мови, її тип. У викладанні цих курсів слід продемонструвати студентам ті головні схожі риси, які засвідчують спільне походження порівнюваних мов, а також дивергентні риси, які дають змогу розглядати сучасну англійську мову (в цілому) як аналітичну, а сучасну українську мову – як синтетичну.

Словоскладання є одним із трьох найпродуктивніших способів словотворення в англійській мові (поряд із деривацією та конверсією). За підрахунком, проведеним Ю. А. Зацним, більшість словотворчих неологізмів в англійській мові була утворена саме шляхом словоскладання [6, с. 13]. В українській мові складні деривати кількісно поступаються лише суфіксальному способу словотворення.

Традиційно аналіз складних слів в англійській та українській мовах починають з порівняння форм цих лексичних одиниць. Отже, майже ізоморфними є кілька способів утворення складних слів в порівнюваних мовах. По-перше, це юкстапозиція елементів у структурі складного слова: *депутат-коаліціант*, *кабінет-аудиторія*, *всюдихід*; *heat-resistant*, *shrewd-head* (а cunning person). Модель є більш поширеною в англійській мові, що пояснюємо її аналітичною будовою.

Інший спосіб творення складних слів – використання голосних / приголосних звуків як з'єднувальних елементів: *самовчитель*, *життєздатний*, *атомохід*, *середньовіччя*, *землеприс*, *saleswoman*, *tragicomic*, *lexcostatistics*, *statesman*. Модель є більш поширеною в українській мові, що є очевидним, з огляду на її синтетичну будову.

Крім названих, використовують прийменники або сполучники й т. ін. як з'єднувальні елементи: *Ростов-на-Дону*, *де-не-де*, *пліч-о-пліч*, *хоч-не-хоч*, *як-не-як*, *Новосілки-на-Дніпрі*, *Яр-під-Зайчиком* (*ярський-під-зайчиком*), *всього-на-всього*, *будь-що-будь*, *spick-and-span*, *up-to-date*, *mother-in-law*. Оскільки приклади складних слів, утворених таким способом, є поодинокими в українській мові, не типовими для неї, то класифікуємо його як аломорфний у порівнюваних мовах.

Класифікація складних слів, запропонована І. В. Арнольд [2, с. 123], передбачає аналіз їхніх складників. Зокрема виокремлюємо: складні слова, що містять прості основи (*хліб-сіль*, *light-brown*, *arena rat* (фан, вболівальник), *flannel mouth* (людина, яка полюбляє лихословити)); складні слова, у яких є хоча б один похідний елемент: *лісонасадження*, *полезахисний*, *booz-fighter* (пияк), *kid-walloper* (шкільний вчитель)); складні слова, у яких хоча б один із елементів є скороченням (*Нацбанк*, *профспілка*, *соцстрах*, *V-day* (*Victory day*), *H-bag* (*handbag*), *cow-cocky* (*cocky* – від *cockatoo* – дрібний фермер)); складні слова, один із елементів яких є складною основою (*азово-чорноморська* (риба) [10, с. 239], *онлайн-гра*, *classroom-window* (вікно подвійної ширини з двома фрамугами внизу)).

До другорядних структурних типів складних слів належать словесно-цифрові сполучення та деякі інші утворення, наприклад, *Електрон-2, Euro-2012* тощо.

Аналіз форми складних слів передбачає розгляд їхніх частиномовних характеристик. В англійській та українській мовах словоскладання активно використовується для утворення іменників, прикметників, рідше – займенників, прислівників і дієслів (більш чисельні – в англійській мові).

У мовах, що порівнюємо, учені визначають такі моделі утворення складних іменників [9, с. 100]: 1) основа іменника плюс основа іменника (*квартиронаймач, верболіз, wavelength, money-lender*); 2) основа прикметника плюс основа іменника (*чорнослив, чорногуз, a wet-blanket, greenwood*); 3) основа дієслова плюс основа іменника, і навпаки (*зірвиголова, горищвіт, cut-grass, count goods*); 4) основа займенника плюс основа іменника (*своєумець, своєрідність, всезнайко, self-interest, self-esteem*); 5) основа числівника плюс основа іменника (*двохсотріччя, н'ятиденка, second-homer, second-bill*); 6) основа прийменника плюс основа дієслова (*важкодум, off-set*). В англійській мові чисельною є група складних іменників, утворених зі зворотної моделі: дієслово плюс післяйменник (рідше – прислівник): *knockdown, breakdown, splashdown, rundown, takedown* тощо.

Високопродуктивні в порівнюваних мовах такі моделі утворення складних прикметників: 1) основа іменника плюс основа прикметника (*життєрадісний, snow-white, sky-blue, blood-thirsty*); 2) основа іменника плюс основа дієприкметника (*світоносний, snow-covered, dog-tired, safety-tested, freedom-loving*); 3) основа числівника плюс основа іменника (*однобічний, tree-room*); 4) основа прикметника плюс основа іменника (*сизокрилий, cold-blood*); 5) основа прикметника плюс основа прикметника (*глухонімий, давньоверхньонімецька (мова), light-blue, reddish-brown*); 6) основа прикметника плюс основа дієприкметника (*новоутворений, свіжозрубаний, good-looking*); 7) основа прислівника плюс основа дієприкметника чи прикметника (*внутрішньополітичний, важкохворий, вищезгаданий, far-reaching, well-behaved*).

Складні дієслова малочисельні в українській мові: *лихословити, верховодити, скособочитися*. Проблема мовного статусу деяких складних слів в англійській мові нині науково не узгоджена: *to overflow, to outgrow* можуть трактуватися і як складні слова, і як деривати. Переважна кількість складних дієслів утворена шляхом конверсії (*a single-track – to single-track; a blacklist – to blacklist*), або за допомогою зворотного словотвору: *to spring-clean – від spring-cleaning, to playact – від play-acting* тощо.

За своєю семантичною структурою складні слова поділяють на мотивовані та ідіоматичні (немотивовані). Складні слова з прозорою мотивацією – це такі, семантична структура яких логічно вибудована із семантичної структури складників (що вживаються з

прямим чи переносним значенням): *вірусоносій, автор-початківець, foot-print, foot-wear, foot-note, foot-lights* тощо. В ідіоматичних складних словах семантична структура не є сумою значень складників: *to come off (to take place), to fall out (to quarrel), to give in (to surrender)*. Майже всі українські та англійські складні слова є морфологічно або семантично мотивованими.

Аналізуючи семантичну структуру складних слів, розглянемо семантичні відношення між їхніми компонентами. Вони можуть бути сурядними чи підрядними. Складні слова, компоненти яких мають рівнозначний статус, утворені за допомогою сурядного зв'язку: *сіро-зелений, радіус-вектор, girl-friend, Anglo-American, secretary-manager*. У межах цієї групи виокремлені такі підгрупи складних слів: редульковані утворення (*тихо-тихо, думав-думав, ледь-ледь, goody-goody, hush-hush*); складні слова, елементи яких належать до однієї частини мови й перебувають у відношенні "рід – вид" (*учитель-фізик, дівчинка-грузинка, купівля-продаж, a secretary-stenographer, an actor-manager*); парні фонічні утворення (повтор основного елемента, але зі зміненим голосним звуком): *chit-chat, shilly-shally*. Утворення складних слів на фонічній основі відбувається в українській мові рідко; частіше це або власне повторення елементів, або використання синонімів чи антонімів: *рано-вранці, мало-помалу, врешті-решт, часто-густо, тишком-нишком, більш-менш* та ін. Інтенсифікувальні елементи в українській мові не вважаються складними словами: *Ось-ось, приїхали!*

У складних словах із підрядним зв'язком один елемент є панівним, а другий несе сему означення, додатка, обставини. Найчастіше, але не завжди, семантичним і морфологічним центром складного слова є другий елемент, який є носієм частиномовної характеристики слова: *легкоатлетичний, східнослов'янський, нижчепідписаний, baby-sitter, looking-glass, sun-rise, housekeeping* [3, с. 44].

В українській лінгвістиці традиційно складні слова поділяють на такі групи: зрощення, редулькація, прикладковикористання, синонімічні єдності (*пане-брате, стежки-доріжки*), семантичні єдності (*батько-мати (рідні), діди-прадіди (предки)*) тощо [5, с. 128].

Для англістики більш характерним є поділ складних слів на ендосентричні (значення яких може ідентифікуватися із значенням одного з компонентів): *bookselling, baby-sitting, ice-cold, slow-coach* та екзоцентричні (значення яких лежить поза межами значень складників): *killjoy, scarecrow, daredevil*, тощо [2, с. 111–125]. У групі екзоцентричних складних слів виокремлюють т. зв. бахуврихі, що також можуть позначатися термінами *exocentric compounds, bahuvrihi compounds, exocentric substantives, substantive bahuvrihi* тощо. До структурно складних утворень належать субстантивні та ад'єктивні бахуврихі. У субстантивних бахуврихах перший компонент перебуває в предикативному відношенні до другого, який, зі свого боку, є безпосереднім чи метонімічним найменуванням частини тіла

чи деталі одягу: *шибайголова*, *одчайдух*, *white-collar* (службовець), *slow-belly* (ледар). Характерною рисою ад'єктивних композитів типу бахуврихі є те, що здебільшого значення цілого є переносним стосовно значень його частин: *cat-eyed* (той, хто бачить у темряві), *dove-eyed* (з невинним лагідним поглядом), *moon-faced* (круглолиций), *bare-faced* (безбородий) [13].

Типовими для англійської мови є слова синтаксичного типу (*quotation compound*, *holophrasis*), у яких цілі словосполучення чи речення функціонують як означення, пишуться через дефіс чи разом і можуть з часом переходити з класу okazionalizmів у клас повноцінних мовних одиниць: *I-am-in-the-business look*.

Окремим дискусійним питанням у процесі порівняльного розгляду словоскладання в англійській та українській мовах є висвітлення проблеми напівафіксів. В англістиці ці одиниці позначаються термінами *suffix words*, *splinters*, *semi-affixes*. В україністиці ці слова називають *афіксоподібними елементами*, *напівафіксами* (напівсуфіксами / напівпрефіксами), *суфіксоїдами* / *префіксоїдами*, *суфіксальними утвореннями* тощо. Суфіксоїдами називають кінцеві основи композитів, що мають високий рівень продуктивності в процесі утворення нових слів шляхом словоскладання, завдяки чому виробляють генералізовані значення [8, с. 37]. Префіксоїдами, відповідно, називають препозитивні форманти, що активно використовуються у творенні складних слів і виробили, таким чином, стандартизовані категоріально-розрядні значення. Отже, постає питання, чи є похідні з напівафіксами складними словами, або ж префіксальними чи суфіксальними дериватами: з одного боку зазначені елементи мають власне лексичне значення, а з іншого – у процесі активного словотворення ці лексичні значення стали значно абстрактними. Надійним критерієм продуктивності афіксоїдів є їхнє широке вживання в розмовній мові, у мові ЗМІ тощо. В англійській мові тим прошарком лексики, який є найбільш чуттєвим до нових тенденцій у словотворі, є сленг. Одним із лексичних елементів, які, на нашу думку, набули статусу напівсуфікса, завдяки активному проникненню сленгізмів у повсякденне, побутове мовлення, є суфіксоїд *-head*. Сленгізми з другим елементом *-head* зазвичай позначають чоловіків, рідше – жінок. Такі слова часто репрезентують характерну рису людини, завдяки метафоричному чи метонімічному перенесенню значення першої частини складних слів. Іменник *blockhead* (*a fool, stupid person*) є результатом метафоричного перенесення вихідного значення «заготовка для головних уборів, перук» (cf. Russian *blockhead* – *болван*). Отже, перша група сленгізмів з *-head* означає «нерозумна, дурна людина, дурень або блазень, тупа або некмітлива людина». До цієї групи належать такі лексичні одиниці: *airhead*, *bone-head*, *bubble-head*, *dick-head*, *dumbhead*, *flathead*, *knucklehead*, *meat-head*, *mullet-head*, *mutton-head* [14], *boofhead*, *butthead*,

cement-head, chowder-head, chuckle-head, crudhead, deadhead, diphead, fathead, gellyhead, goonhead, hammerhead, honch-head, hosehead, jellyhead, jerkhead, lardhead, lunkhead, mummyhead, musclehead, pinhead, poophead, puddinghead, stupe-head, toolhead, wethead, woodhead [16]. Друга група англійських сленгізмів із повторювальним елементом *-head* позначає «людей, що вживають наркотики, пиячать або курять»: **acid head** (*someone who habitually takes the drug LSD*), **crackhead** (*someone who habitually takes the drug crack (a potent hard crystalline form of cocaine broken into small pieces and inhaled or smoked)*), **hophead** (*a drug addict*, в австралійському та новозеландському сленгу – *a drunkard*), **pill-head** (*a drug addict*), **piss-head** (*a drunkard*), **pot-head** (*a habitual pot-smoker; someone addicted to smoking marijuana, from pot – marijuana*), **tea-head** (*a habitual user of marijuana*), **weedhead** (*a habitual marijuana smoker*). Третя група сленгових утворень з *-head* об'єднує такі одиниці, що виражають різні характеристики людини, найчастіше, негативні: **mush-head** (*a weak or indecisive person*), **peckerhead** (*someone aggressively objectionable*), **shrewd-head** (*a cunning person*), **sore-head** (*a discontented or mean person*). Багато з цих елементів мають образливе значення. Деякі з них називають представників різних національностей: **rag-head**, типове для Північноамериканського сленгу, означає «людина, яка носить тюрбан, або подібний головний убір». Інше складне слово – **slopehead** – є образливим американським сленгізмом на позначення «азіатів чи в'єтнамців». Іменник **squarehead** має два значення: 1. «іноземець, виходець із Германії, німець (у військовому сленгу Першої світової війни)» та 2. «чесна людина, людина, яка не була засуджена» (австралійський сленг) [4, с. 18–20].

Аналіз неологізмів, що з'явилися в українській мові протягом останніх двох десятиліть, засвідчує підвищення продуктивності запозичених префіксоїдів: *пост-, мега-, міні-, авто-, екс-, само-, псевдо-* та ін., наприклад, **мегафракція**, **міні-сутичка**, **екс-очільник**, **псевдоздобуток** [14, с. 137], **автопарк**, **автоаварія**, **автоперехід**, **автоклондайк**, **автолюбитель**, **автопригода**, **авторозведення**; **самообман**, **самоствердження**, **саморобний**, **самодостатній**, **самоврядування**, **самозахоплення**, **саморозвиток**, **самоспалення**, **самосвідомість**, **постсоціалізм**, **постюгославський**, **постсталінізм**, **посттоталітаризм**; **ретро-шлягер**, **ретро-хіт**, **ретро-дискотека** та ін. [10, с. 237]. Продуктивними суфіксоїдами в українському словотворі є *-фоб*, *-ман*, *-лог*, *-маній-*, *-філ* [14, с. 137], *-вод*, *-воз*, *-подібний*, наприклад, **галичанофоб**, **магазинман**, **українолог**, **декретоманія**, **футболофіл**, **садовод**, **землевод**, **кулеподібний** тощо.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Складні слова в українській та англійській мовах виконують функцію економії зусиль, сприяють підвищенню інформативності повідомлення, у деяких випадках (мова художньої літератури, сленг та т. ін.) – його експресивності. Типологічні відмінності української та

англійської мов виявляються в особливостях утворення складних слів у порівнювальних мовах. Так, по-перше, в українській мові для утворення складних слів часто використовуються з'єднувальні голосні, а в англійській мові злиття слів відбувається шляхом юкстапозиції. По-друге, частини складних слів в українській мові часто є зв'язаними морфемами, а в англійській мові – вільними. По-третє, вживання слів синтаксичного типу (інкорпорованих слів) більш поширене в англійській літературі, мові ЗМІ, ніж в українській; часто такі утворення переходять у сферу повсякденного спілкування.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в порівняльному аналізі найновіших тенденцій в інших способах словотвору в англійській та українській мовах, а також в систематизації шляхів передавання різних англійських словоутворень засобами української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамичева О. М. Контаміновані утворення на заняттях з порівняльної лексикології англійської та російської мов / О. М. Абрамичева // Теоретические и прикладные проблемы русской филологии : Научно-методический сборник. – Вып. XVI. Часть 1 / Отв. ред. В. А. Глуценко. – Славянск : СГПУ, 2008. – С. 115–126.
2. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка / И. В. Арнольд. – М. : Высшая школа, 1986. – 332 с.
3. Верба Л. Г. Порівняльна лексикологія англійської та української мов. Посібник для перекладацьких відділень вузів / Л. Г. Верба. – Вінниця : Нова книга, 2003. – 160 с.
4. Голуб О. М. Stylistic classification of the English vocabulary: slang. Навчальний посібник для студентів факультетів іноземних мов / О. М. Голуб. – Слов'янськ, 2011. – 44 с.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 207 с.
6. Зацний Ю. А., Янков А. В. Нова розмовна лексика і фразеологія : Англо-український словник. / Ю. А. Зацний, А. В. Янков. – Вінниця : Нова Книга, 2010. – 224 с.
7. Корунець І. В. Порівняльна типологія англійської та української мов / І. В. Корунець. – К. : Либідь, 2004. – 464 с.
8. Левицький А. Е. Функціональний аспект неактивних типів словотворення: українсько-англійські та англо-українські паралелі / А. Е. Левицький, А. В. Шелудько // Записки з романо-германської філології. – Вип. 25. – 2010. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zrgf/2010_25/Articles/Levit.pdf.
9. Левицький А. Э. и др. Сравнительная типология английского, немецкого, русского и украинского языков: Учебное пособие / А. Э. Левицкий и др. – Киев : Освита України, 2009. – 360 с.
10. Мислива-Бунько І. Я. Чинники актуалізації складних слів у сучасному українському медіа-дискурсі / І. Я. Мислива-Бунько // Studia Linguistica. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 235–241.
11. Нелюба А. М. Осново- і словоскладання в контексті словотвірної номінації / А. М. Нелюба // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2006. – № 2. – С. 179–184.
12. Ніколенко А. Г. Лексикологія англійської мови – теорія і практика / А. Г. Ніколенко. – Вінниця : Нова Книга, 2007. – 528 с.
13. Омельченко Л. Ф., Жихарева О. О. Англійські структурно-складні бахуврихі / Л. Ф. Омельченко, О. О. Жихарева // Актуальні питання філології. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 1. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Arfil/2011_1/Omelchenko,%20Zhykharieva.pdf.
14. Стишов О. А. Сучасне українське словотворення: основні тенденції розвитку / О. А. Стишов // Мовознавчий вісник. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2009. – Вип. 8. – С. 135–146.
15. Ayto J., Simpson J. The Oxford Dictionary of Modern Slang. – Oxford N.Y. : Oxford University Press, 1996. – 306 p.
16. Green J. The Slang Thesaurus. – L. : Penguin Books, 1999. – 290 p.

Елена Голуб, Елена Бондаренко

Освещение особенностей словосложения в английском и украинском языках

Статья посвящена рассмотрению основных тенденций в образовании английских и украинских сложных слов, которые освещаются в курсах сравнительной типологии английского и украинского языков, сравнительной лексикологии этих языков и т.д. Определены основные изоморфные и алломорфные черты украинских и английских сложных слов, которые проявляются в их внешней форме и семантике. В частности, подчеркивается, что сложные слова в английском и украинском языках могут образовываться как с помощью простой юкстапозиции элементов, так и с помощью гласных и согласных звуков, предлогов и союзов, которые функционируют как соединительные элементы. Сложные слова в украинском и английском языках могут включать простые, производные, сокращенные и сложные основы и т.д. В статье представлены самые распространенные модели образования сложных украинских и английских имен существительных, прилагательных и глаголов. Среди основных проблем семантики сложных слов авторы статьи выделяют такие, как: семантическая структура особого типа сложных слов, который получил название «бахуврихи»; значение компресивов, или слов синтаксического типа; проблема лингвистического статуса полуаффиксов и слов, образованных ними. Значительное внимание авторы статьи уделяют анализу продуктивности полуаффиксов в образовании сленгизмов. Изучение семантической структуры отдельных групп сленгизмов подтверждает особую роль полуаффиксов в словообразовательной системе современного английского языка.

Ключевые слова: словосложение, основосложение, соединительные звуки, юкстапозиция, семантическая структура сложных слов, бахуврихи, аффиксоиды.

Olena Holub, Olena Bondarenko

Peculiarities in word-building in English and Ukrainian

The article deals with the most conspicuous trends in the formation of English and Ukrainian compounds, which should be analyzed in the courses of Contrastive Typology of English and Ukrainian, Comparative Lexicology of these languages etc. The most significant isomorphic and allomorphic features in the form and semantic structure of English and Ukrainian compounds have been thoroughly studied. Thus, it has been stated that the ways of the formation of compounds in English and Ukrainian are almost isomorphic and include juxtaposition of the elements, the use of vowel and consonant sounds, prepositions and conjunctions as the linking elements. Compounds in English and Ukrainian may comprise simple stems, derived stems, contracted stems, compound stems, etc. The most productive types of English and Ukrainian compound substantives, adjectives and verbs have been presented. While analyzing the semantic structure of English and Ukrainian compound words the authors paid special attention to the specific type of exocentric compounds, namely, bahuvrihi, to specifically English type of quotation compounds, to the problem of the linguistic status of semi-affixes and of lexical units formed by them. The article focuses on the productivity of semi-affixes in the formation of slangisms. The semantic structure of particular groups of slangisms has been studied to prove the special role of semi-affixes in the word-building system of modern English.

Key words: compounding, linking sounds, juxtaposition, semantic structure of compounds, bahuvrihi, semi-affixes.

АСПЕКТУАЛЬНА ПОВЕДІНКА ДІЄСЛОВА ЯК ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМА

Слова як люди: жодне з них не дорівнює іншому – ні за змістом, ні за сполучуваністю, ні за якимись іншими ознаками

О. Падучева

У статті запропоновано розширену інтерпретацію поняття “видова поведінка дієслова”. Розглядаючи її як гіпонім гіперонімічної терміносполуки “лінгвальна поведінка слова”, автор окреслює такий спектр її конкретно-текстових виявів: 1) загальноаспектуальний морфологічний потенціал як наявність vs відсутність видового партнерства (традиційна парність vs imperfectiva та perfectiva tantum), біаспективність, тобто двовидовість; 2) аспектуально-акціональний морфолого-словотвірний потенціал як можливість vs неможливість мати акціональних партнерів (акціональних дериватів традиційних родів дієслівної дії), більший чи менший обсяг акціональної парадигми; 3) аспектуально-функціональний потенціал як повнота парадигми конкретно-видових функціональних значень; 4) аспектуально-синтагматичний потенціал як репертуар аспектуально релевантних синтаксем; 5) аспектуально-полікатегорійний потенціал як здатність належати до одного або водночас двох чи кількох аспектуально релевантних лексико-граматичних (по суті, прихованограматичних, або криптотипічних за Б. Уорфом) класів. Головним дослідницьким імперативом об’єктивістського (за Дж. Лайонзом) підходу, застосовуваного автором щодо дослідження аспектуальної поведінки дієслова є потреба аспектологічного аналізу всього спектра значень і контекстуальних уживань відповідного дієслова, оскільки аспектуальні класи зорієнтовані не на всю дієслівну лексему, а на кожен її конкретний лексико-семантичний варіант, конкретну реалізацію валентного потенціалу предиката, семантичні ролі аргументів, передовсім суб’єкта та об’єкта, специфіку адвербіальних поширювачів, зрештою, широкий контекст.

Ключові слова: вид, аспектуальність, видова поведінка, аспектуальна поведінка, перфектив, імперфектив, біаспектив, аспектуальний клас, термінатив, активітив, евентив, статив, релятив, полікатегорійність.

Постановка проблеми. Як зауважує А. М. Ломов, “в аспектології важко знайти проблему, яка б не була оточена густим лісом знаків питання” [15, с. 197]. Серед таких проблем одними з найзлюбоденніших, як засвідчили, з одного боку, відповіді тридцяти п’яти лінгвістів із тринадцяти країн світу на анкету Міжнародного аспектологічного семінару філологічного факультету ім. М. В. Ломоносова [16, с. 125–126], а з іншого – спеціальне засідання Аспектологічної комісії Міжнародного комітету славістів, що проходило в межах Міжнародного наукового симпозіуму “Слов’янські мови і культури в сучасному світі” (МДУ ім. М. В. Ломоносова, 21–24 березня 2012 р.), є: аспектуально релевантні семантичні класи дієслів; індивідуальні особливості взаємодії виду й лексичного значення окремих дієслів; лексичні чинники, що унеможливають актуально-процесне значення; розходження у видових парадигмах багатозначного дієслова залежно від його лексико-семантичного варіанта тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз лінгвоукраїністичних здобутків у царині аспектології засвідчує наявність цілого спектра дослідницьких перспектив, однією з пріоритетних серед яких, на наш погляд, якраз і є якнайдетальніше лінгвістичне вивчення механізму взаємодії граматики і словника в царині виду українського дієслова, проблеми залежності аспектуальної поведінки дієслів від особливостей їхньої лексичної семантики. На часі – аспектологічні студії, спрямовані на створення інтеграційної моделі категорії аспектуальності, репрезентація її як багаторівневої єдності, динамічне функціонування якої забезпечує тісна взаємодія граматичної категорії виду та аспектуально вагомих компонентів лексичної семантики.

Саме така спрямованість аспектологічних студій уможливує виявлення причин різної видової поведінки дієслова. Заризуємо надати пріоритет щодо введення терміносполуки “видова поведінка дієслова” О. О. Земській, яка інтерпретує її як можливість vs неможливість утворення видових пар [10, с. 5–6]. Цю терміносполуку, очевидно, можна вважати гіпонімічною щодо гіперонімічної – “мовна поведінка слова”, у якій О. В. Падучева вбачає сполучуваність із підлеглими словами – і з актантами, і з сирконстантами, неповноту граматичних парадигм тощо, що суттєвою мірою зумовлено його значенням, наявність у дієслова видової пари й повноту парадигми аспектуальних значень. Один із аспектів зримої поведінки слова – регулярна полісемія того чи того типу [17, с. 13–27].

Головним дослідницьким імперативом підходу до дослідження виду й аспектуальності, названого Дж. Лайонзом об’єктивістським, застосовуваного нами щодо дослідження аспектуальної поведінки дієслова, є потреба аспектологічного аналізу всього

спектра словозначень і контекстуальних реалізацій відповідного дієслова, оскільки аспектуально релевантні семантичні класи дієслів зорієнтовані не на всю лексему, а на кожен її конкретний лексико-семантичний варіант, конкретну реалізацію валентного потенціалу предиката з урахуванням семантичних ролей аргументів, передовсім суб'єкта та об'єкта, зрештою, на широкий контекст [12]. Неврахування цього чинника, на нашу думку, є чи не основною причиною гострої полеміки навколо багатьох аспектологічних проблем, породжених намаганням утиснути вид у певні жорсткі категорійні рамки без урахування впливу на видову поведінку дієслова різнорівневих факторів. Як зауважує В. О. Плунгян, “конфлікт між „індивідуалізмом” лексики і „всеосяжністю” граматики – неодмінний наслідок обов'язкового характеру граматичних протиставлень, але, ймовірно, саме аспект (через його найбільшу семантичність) доводить цей конфлікт до найбільшої гостроти” [18, с. 30].

З огляду на це, **мета нашої розвідки** – репрезентувати один із фрагментів динамічної моделі категорії аспектуальності, що враховує чинники всіх мовних рівнів і передбачає передусім вивчення регулярного впливу на видову поведінку, з одного боку, внутрішньолексемного контексту як полісемічної неоднорідності словозначень дієслівної вокабули щодо належності до того чи того аспектуально релевантного класу, та зовнішньолексемного контексту як аспектуально вагової гетерогенності конкретно-текстового синтагматичного, а незрідка – й прагматичного середовища. Проблема створення такої моделі визнана багатьма провідними аспектологами як одна з найактуальніших [16, с. 125–129].

Терміносполука “внутрішньолексемний контекст”, запропонована в аспектологічних дослідженнях останніх років [3, с. 9], гадаємо, є досить вдалим синтетичним позначенням усіх аспектуально вагомих компонентів лексичного значення дієслова. У нашій концепції аспектуальності корелятом цього інтеграційного поняття є п'ятикомпонентна система аспектуальних класів (термінативного, активітивного, стативного, евентивного та релятивного), належність до кожного з яких визначає специфіку видової поведінки дієслова, одним із основних виявів якої є здатність (для термінативів) чи нездатність (для інтермінативів: активітивів, стативів, евентивів, релятивів) перебувати у відношенні суто видової парності. З огляду на глибоку закоріненість категорії виду в онтологію ситуацій, з одного боку, та класифікаційну, а не словозмінну категорійну природу виду, оскільки семантичний зміст видової опозиції не реалізований у межах тієї самої лексики, а отже, на думку І. Р. Вихованця, „грами виду являють собою водночас різні лексеми” [2, с. 103], цілком слушною вважаємо думку Ф. Леманна про відмову від поняття видової парності та заміну його поняттям видового партнерства [24, с. 271].

Аналіз видової поведінки українських дієслів, здійснений із застосуванням комплексної аспектуальної діагностики [12, с. 95–148] засвідчує, що належність до одного з п'яти виокремлених нами аспектуальних класів, зокрема термінативного, активітивного, евентивного, стативного, релятивного – аспектуальна характеристика не дієслова загалом, а кожної його семантики зосібна, що зумовлено лексико-семантичним варіюванням дієслівної лексеми, конкретною реалізацією валентного потенціалу дієслівного предиката, семантичним наповненням аргументів, передовсім суб'єкта й об'єкта, широким контекстом тощо. Аналогізуючи аспектуальні класи з таксономічними категоріями, О. В. Падучева, з одного боку, підкреслює, що вони відіграють “таку саму роль для семантики слова, як частини мови для граматики” [17, с. 34], а з іншого – акцентує увагу на їхній рухомості, зумовленій тим, що часто вони є не ознакою слова, а його параметром, який набирає різного значення в різних семантах як конкретно-текстових реалізаціях [17, с. 30]. Резюмуємо, що остаточний висновок щодо належності до того чи того аспектуального класу уможлиблює лише контекст, оскільки видова поведінка дієслова дуже чутлива до найменших семантичних змін. Тому аспектуальний аналіз багатозначної лексеми „без залишку” неодмінно пов'язаний з установленням притаманних їй типів полікатегорійності [12, с. 200–262].

Уперше в українському мовознавстві спостережене Є. К. Тимченком, правда, лише щодо внутрішньолексемного контексту [23, с. 16], явище аспектуальної гетерогенності видової поведінки дієслівної лексеми, узалежене тісним зв'язком виду з лексичним значенням дієслова, не могло залишитися поза увагою ні в лінгвоукраїністичних аспектологічних студіях, представлених роботами В. М. Русанівського [19–21], К. Г. Городенської [4–6], О. І. Бондаря [1], С. О. Соколової [22], ні в загальнотеоретичних граматичних працях, зокрема І. Р. Вихованця [2] і А. П. Загнітка [8; 9], ні у відповідних розділах граматики, авторами яких [розділів] є К. Г. Городенська [4] та А. П. Грищенко [7]. Однак об'єктивістський підхід до дослідження категорії аспектуальності окреслено лише в загальних рисах, що переконує в потребі дальшого лінгвістичного вивчення механізму взаємодії граматики і словника в царині виду українського дієслова. Тому в центрі нашої уваги якраз і перебуває проблема залежності видової поведінки дієслів від специфіки їхньої лексичної семантики, а отже, і відображених у ній об'єктивних особливостей позамовних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Наша інтерпретація аспектуальної поведінки дієслова передбачає такий спектр її конкретно-текстових уявлень: 1) загальноаспектуальний морфологічний потенціал як наявність vs відсутність видового партнерства (традиційна парність vs imperfectiva та perfectiva tantum), біаспективність, тобто двовидовість;

2) аспектуально-акціональний морфолого-словотвірний потенціал як можливість vs неможливість мати акціональних партнерів (акціональних дериватів традиційних родів дієслівної дії), більший чи менший обсяг акціональної парадигми; 3) аспектуально-функціональний потенціал як повнота парадигми конкретно-видових функціональних значень; 4) аспектуально-синтагматичний потенціал як репертуар аспектуально релевантних синтаксем; 5) аспектуально-полікатегорійний потенціал як здатність належати до одного чи водночас до двох чи кількох аспектуально релевантних лексико-граматичних класів.

Аспектологічний аналіз українського дієслова засвідчує, що формальні класи мовного вираження аспектуальної ознаки: співвідносні за видом перфективи та імперфективів, *perfectiva tantum*, *imperfectiva tantum*, біаспективи цілком у залежності від прихованограматичних класів, тобто аспектуально вагомих лексичних угруповань, які прогнозують не лише можливість конкретно-процесної функції, а й аспектуальну поведінку загалом: здатність до того чи того різновиду видового й акціонального партнерства, спроможність функціонувати із відповідними часткововидовими значеннями, відкритість для певного типу аспектуальної полікатегорійності. На ґрунті українського дієслова аспектуальні класи утворюють п'ятикомпонентну систему, до якої належать: 1) термінативи, або здійсненники, що об'єднують дієслова зі значенням подієспрямованого процесу, напр.: *Розбудувуй* ("її *розбудуєш*...") *Україну руками, а не ілюзією про святобливе царство слова* (С. Процюк); *Віками народ витворював цю мову, витворив її, одну з найбагатших мов слов'янства, триста тисяч пісень склала Україна цією мовою, втім числі явивши пісенні шедеври незрівняної краси, дала світові Україна геніальних поетів, зажило українське слово шани й визнання серед народів близьких і далеких* (О. Гончар); 2) активітиви, або діяльники, до яких належать дієслова, що означають динамічний неподієспрямований процес, напр.: *Їй на мить здалося, що вона чує їхні голоси: звірята гарчали, пищали, муркотіли, шипіли, і все це зливалося в якусь звукову кашу, що від неї паморочилося в голові. Та каша булькала, шипіла, шкварчала, немов потрапивши на розпечену пательню* (М. Гримич); *Поїхали. А візок наш скрипить і деренчить, і хлюпає, і насвистує. Ніби не візок, а фісгармонія* (Г. Ковінька); *Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу...* (М. Коцюбинський); *Я думаю, все думаю про вас, але про це не треба говорити* (Л. Костенко); 3) стативи, або станівники, що описують адинамічний, недискретно-фазовий вияв буття, локалізований хоча б у межах надтривалого часового відрізка, напр.: *Посеред кімнати стояв масивний капітальний стіл, уздовж якого лежала довга дерев'яна лінійка* (М. Гримич); *Обіч дороги жовтіли налиті колосом пшениці, над якими млисто синіли небеса в рідкій куряві далеких хмар* (Є. Гуцало); *Де вечір пахне м'ятою, аж холодно джмелю, а я тебе, а Я тебе, а я тебе люблю*

(Л. Костенко); 4) евентиви, або подійники, які передають значення миттєвих подій, зокрема і несподіваних, непередбачуваних, напр.: *Вона зробила крок уперед і... нога **провалилася** в діру... Поки вона її витягала, з торбинки **випав** мобільний телефон і **провалився** в ту саму дірку* (М. Гримич); *А потім записався до мотозуртка, і ми кожного дня чекали, що нас покличуть до лікарні, а то й до моргу. Він і справді двічі **перекидався** з мотоциклом, одного разу йому **зчесало** на плечі шкіру і **вивихнув** руку. А якось **зник**, і не було його чотири дні* (Ю. Мушкетик); 5) релятиви, або відносники, що інтегрують дієслівні лексеми зі значенням процесуально-стилізованих відношень, властивостей, постійних ознак тощо, напр.: *Головне, що він, воїн Чіпка, мусить зійтися з цим Сонцем у смертельному двобої, бо так **вимагає** кодекс лицарської честі* (В. Кожелянко); *Але передусім – мова. Я маю щастя нею **володіти**, частіше вона володіє мною, я радий перебувати в її володіннях* (Ю. Андрухович); *Мова **визначає** самобутність народу* (С. Плачинда); ***Бракувало** хіба що логічного продовження: емігрувати – це професійний обов’язок письменника* (Ю. Андрухович).

Система аспектуальних класів визначає закономірності видової поведінки дієслова: 1) термінативам притаманні суто видове, функціонально-видове й акціональне партнерство, прогресивна функція; 2) активітиви не мають видових партнерів, натомість їм властиві багатовекторне акціональне партнерство та прогресивна функція; 3) стативи позбавлені можливості мати видових партнерів і прогресивну функцію, для них характерне аспектуально-акціональне партнерство з інцептивами; 4) евентивам притаманне функціонально-видове й обмежене акціональне партнерство, але не властива прогресивна функція; 5) семантика релятивів унеможлиблює будь-яке партнерство та прогресивну функцію, хоч деякі з них, зокрема „географічні” дієслова, можуть мати уявно-видових, або інцесивних, партнерів, що спричинено асоціативно-метафоричним семантичним залишком термінативів, від яких утворені георелятиви.

Аспектологічний аналіз дієслівного масиву української мови дає підстави для виокремлення одного з системних для українського дієслова явищ – аспектуальної полікатегорійності як здатності окремих семантем дієслова функціонально належати до різних аспектуальних класів, а отже, і мати різну видову поведінку, що спричиняє феномен асиметрії полісемічних структур видових корелятивів, який ми інтерпретуємо як поєднання в семантичному універсумі дієслівної лексеми ізоморфних та аломорфних кореляційних зон, а отже, і неодмінна наявність кореляційних лакун, пор.: *показувати vs показати* “рухом, жестом, поглядом указувати на кого-, що-небудь, привертаючи чийось увагу”: – *Діду! Ходімо! Я вам теж **покажу!** Таке покажу!.. – Що ж ти **покажеш**, дитино? Відчинши двері хліва й **показуєш** пальцем у півморок, що пахне сіном:* – *Дивіться, діду!* (Є. Гуцало) // лише *показувати* “мати такий зовнішній вигляд, ознаки або прикмети,

які свідчать про щось або передвіщають що-небудь”: *Як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяло, і пахоці з садків покотились хвилями, і озимина нічогенько **показує** на сей рік* (М. Коцюбинський) // лише *показати*: “погрожувати провчити кого-небудь, помститися за щось”: *Порядку в цій країні не буде ніколи, – злодії та аферисти не переведуться, і такий рідкісний талант ще довго залишиться потрібним шефові. Може, й до старості. А він їм усім аж тепер **покаже*** (Т. Зарівна).

Остаточний висновок щодо належності до того чи того аспектуального класу уможлиблює лише контекст, оскільки видова поведінка дієслова дуже чутлива до найменших семантичних змін. Тому аспектуальний аналіз багатозначної лексеми „без залишку” неодмінно пов’язаний з установленням притаманних їй типів полікатегорійності [11; 12, с. 200–262]. Найбільш вагомими для видової поведінки дієслова типами аспектуальної полікатегорійності, що детермінують асиметрію полісемних структур видових корелятивів, є: 1) термінативність // активітивність; 2) термінативність // стативність; 3) термінативність // евентивність; 4) термінативність // релятивність.

Так, яскравим прикладом аспектуальної перекаатегоризації є термінативи, що означають здійснення конкретного (здебільшого фізичного, пов’язаного з певним видом трудової діяльності) процесу, спрямованого на створення чи перетворення матеріального об’єкта. Набуваючи в безоб’єктному вживанні значення „бути зайнятим здійсненням процесу безвідносно до його результату”, вони переходять до класу активітивів, напр.: *вишивати* vs *вишити*: *Красива осінь **вишиває** клени Червоним, жовтим, срібним, золотим. А листя просить: – **Виший** нас зеленим! Ми ще побудем, ще не облетим* (Л. Костенко) // лише *вишивати*: *А в полі сяде під півколою, **вишиває** та голосно на ціле поле виспівує* (У. Самчук).

Аспектуальна полікатегорійність дієслів оптичного вияву характерна тим, що семантичний підклас термінативів – мутативи означають становлення нової якісної ознаки (колеристичної, формальної, просторової чи температурної), а стативи – незмінне існування вже встановленої, наявної ознаки. Полікатегорійність „термінатив-мутатив // статив” конкретизують шість підтипів, найбільш наповненим із яких є: „набувати певного кольору” // „виднітися, виділятися певним кольором”, напр.: *жовтіти* vs *пожовтіти*: *Вже тоді вісень ішла; лист червонів, **жовтів**, в’янув і обсипавсь...* (Марко Вовчок) vs *Це була вербичка, яку вдарив мороз, деякі листочки **пожовтіли**, але не опадали* (Ю. Мушкетик) // лише *жовтіти*: *Згори вода була прозорішою, дно **жовтіло**, як віск* (Григор Тютюнник).

Висновки. З огляду на все сказане вище, цілком логічним постає висновок про потребу розширення як змісту поняття “видова поведінка дієслова”, так і самої дефініції до терміносполуки “аспектуальна поведінка дієслова”.

Комплексне дослідження закономірностей категоризації аспектуальної семантики на засадах об’єктивістського підходу відкриває перспективи для багатопланового аналізу аспектуальності й виду, уможливує виявлення всієї палітри аспектуальних характеристик дієслівної лексеми й найтонших нюансів її аспектуальної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові : система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
2. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Горбова Е. В. Грамматическая категория аспекта и контекст : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Горбова Елена Викторовна. – СПб., 2011. – 573 с.
4. Городенська К. Г. Дієслово / К. Г. Городенська // Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – С. 217–298.
5. Городенська К. Г. Аспектологічні характеристики дієслів руху, переміщення / К. Г. Городенська // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць. – Кіровоград, 1997. – Вип. 2. – С. 116–119.
6. Городенська К. Г. Видові протиставлення в системі сучасних дієслів / К. Г. Городенська // Слово. Стиль. Норма : зб. наук. праць, присвячений 65-річчю з дня народження д-ра филол. наук, проф. С. Я. Єрмоленко [відп. ред. Н. М. Сологуб]. – К., 2002. – С. 118–121.
7. Грищенко А. П. Дієслово / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова. – К. : Вища школа, 1997. – С. 403–446.
8. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 132 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435 с.
10. Земская Е. А. Зарубежная русистика 70-х – начала 80-х годов / Е. А. Земская // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XV. – М. : Прогресс, 1985. – С. 5–6.
11. Калько М. І. Аспектуальність і дієслівна полісемія / М. І. Калько. – Черкаси : Брама, 2002. – 144 с.
12. Калько М. І. Аспектуальність : категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. І. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
13. Калько М. І. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера // Українська мова. – 2009. – № 3. – С. 17–27.
14. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение / Дж. Лайонз; [пер. с англ. В. В. Морозов, И. Б. Шатуновский]. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 400 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
15. Ломов А. М. Анкета аспектологического семинара филологического факультета МГУ // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – Т. 2. – С. 178–182.
16. Ответы на анкету аспектологического семинара филологического факультета МГУ имени М. В. Ломоносова / [Черткова М. Ю., Плунгян В. А., Рябчиков А. А., Кузнецов Д. О.] // Вопросы языкознания. – 1997. – № 3. – С. 125–136.
17. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 2004. – 607 с.
18. Плунгян В. А. Грамматические категории, их аналоги и заместители : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.19 „Общее языкознание, социолингвистика, психолингвистика” / В. А. Плунгян. – М., 1998. – 48 с.
19. Русанівський В. М. Значення і взаємозв’язок граматичних категорій виду і часу в українській мові XVI–XVII століття / В. М. Русанівський. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 100 с.
20. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
21. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Радянська школа, 1977. – 111 с.
22. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 284 с.
23. Тимченко Є. Українська граматики / Є. Тимченко. – К. : Друк. Т-ва Н. А. Гирич, 1907. – Ч. 1. – 179 с.

Одержано редакцією 18. 03. 2013 р.
Прийнято до публікації 19. 03. 2013 р.

Николай Калько

Аспектуальное поведение глагола как лингвистическая проблема

В статье предложено расширенную интерпретацию понятия “видовое поведение глагола”. Рассматривая ее как гипоним гиперонического терминосочетания “языковое поведение слова”, автор описывает такой спектр ее конкретно-текстовых реализаций: 1) общеаспектуальный морфологический потенциал как наличие vs отсутствие видового партнерства (традиционная парность по виду vs *imperfectiva* и *perfectiva tantum*), биаспективность, то есть двовидовость; 2) аспектуально-акциональный морфолого-словообразовательный потенциал как возможность vs невозможность иметь акциональных партнеров (акциональных дериватов традиционных способов глагольного действия), более или менее широкий объем акциональной парадигмы; 3) аспектуально-функциональный потенциал как полнота vs неполнота парадигмы частновидовых значений; 4) аспектуально-синтагматический потенциал как репертуар аспектуально релевантных синтаксем; 5) аспектуально-поликатегорийный потенциал как способность принадлежать к одному vs нескольким аспектуально релевантным лексико-грамматическим (по сути, скрытограмматическим, или криптитипическим по Б. Уорфу) классам. Главным исследовательским императивом объективистского (по Дж. Лайонзу) похода, применяемого автором к исследованию аспектуального поведения глагола, является необходимость аспектологического анализа всего наблюдаемого спектра его значений и контекстуальных употреблений, ибо аспектуальные классы имеют ориентацию не на всю глагольную вокабулу, а на каждую конкретную лексему (ЛСВ), семантему как конкретную реализацию валентностного потенциала предиката, учитывая и семантические роли аргументов, прежде всего субъекта и объекта, специфику адвербиальных распространителей, широкий контекст.

Ключевые слова: вид, аспектуальность, видовое поведение, аспектуальное поведение, перфектив, имперфектив, биаспектив, аспектуальный класс, терминатив, активитив, эвентив, статив, релятив, поликатегорийность.

Mykola Kalko

Aspectual behavior of verb as linguistic problem

In the article was suggested the extended interpretation of the term "aspectual behavior of verb". It was considered as hyponym hyponymical terminological combination "lingual behavior of word", the author embraces such spectrum of concret test's manifestations: 1) general aspectual morphological potential as the presence vs absence of specific partnerships (traditional parity vs *imperfectiva* and *perfectiva tantum*), biaspektivity that is twoaspectualities; 2) aspectual-actional morphological wordbuilding potential as the ability vs inability to have actional partners (actional derivatives of traditional families of verbal action), more or less volume of actional paradigm; 3) aspectual-functional potential as completeness of paradigm of specific aspectual functional values; 4) aspectual-syntagmatic potential as repertoire of aspectual relevant syntaxemas, 5) aspectual-polycategorical potential as the ability to belong to one or at the same time to multiple aspectual relevant lexical and grammatical classes. The main researching imperative of object's approach, used by the author according the study of aspectual behavior of verb is the using of appropriate verb, because aspectual classes are not whole verbal lexeme, but to every it's lexical semantically variant, concrete realization of valences potential predicate, semantic roles of arguments, above all subject and object, ultimately, broad context.

Keywords: type, aspectuality, aspectual behavior, perfectiv, imperfectiv, biaspektivity, aspectual class, terminativ, aktyvityv, eventiv, stative, relativ.

КОНЦЕПЦІЇ ПЕРЕХІДНОСТІ В МОВОЗНАВСТВІ

У статті здійснено аналітичний огляд наявних теоретичних концепцій перехідності, окреслено категорію перехідності як кількоплощинне явище, з'ясовано її класифікаційні критерії. Концепції перехідності об'єднано у дві групи залежно від часового зрізу дослідження цього явища: тільки в діахронії чи в синхронії та в діахронії водночас. Обґрунтовано доцільність виокремлення перехідності стану мови (синхронної перехідності, синкретизму) і перехідності її історичного розвитку (діахронної). Феномен синхронної перехідності репрезентовано в її багатоаспектному описі за такими параметрами: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна.

Ключові слова: перехідність, синхронна перехідність, діахронна перехідність, синкретизм, трансформація, трансляція, транспозиція, синтаксична деривація, еквівалентність, контамінація, внутрішньорівнева перехідність, різнорівнева перехідність, внутрішньорангова перехідність, різнорангова перехідність, спільнокатегорійна перехідність, різнокатегорійна перехідність.

Постановка проблеми. Філософське положення про перехід однієї протилежності в іншу засвідчує наявність явищ перехідності в усіх сферах життя, що дає підстави вважати її однією із загальних філософських закономірностей. Водночас це універсальна властивість не тільки об'єктивного світу, а й мовної системи, у якій відбуваються процеси диференціації й інтеграції, що в діалектичній єдності визначають взаємодію лінгвістичних явищ.

Досліджуючи мову в її численних мовленнєвих реалізаціях, лінгвісти звернули увагу на наявність типових (ядерних, системних) одиниць із чітко вираженими показниками та перехідних (синкретичних, асистемних), що перебувають на периферії ядерних утворень і позначені синтезом диференційних ознак різних мовних явищ. Як зауважує В. І. Кодухов, „наявність перехідних явищ у системі, її категоріях та одиницях належить до суттєвих властивостей мови” [12, с. 16], а тому дослідження таких утворень стало актуальною загальнолінгвістичною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обґрунтування й розвиток теорії перехідності здійснено в багатоаспектних дослідженнях українських та зарубіжних

мовознавців. Їхні концепції різняться термінологією, акцентуванням на передумовах та особливостях механізмів перехідності, сферою її реалізації. Класиками теорії перехідності справедливо вважають В. В. Бабайцеву, В. В. Виноградова, В. І. Кодухова, В. Н. Мігіріна, О. М. Пешковського, Л. В. Щербу та ін.

У лінгвістичних працях запропоновано різні варіанти осмислення теорії перехідності: із позицій учення про трансформацію (Ш. Баллі, В. М. Мігірін, М. Ф. Лукін), про транспозицію (М. Докуліл, О. С. Кубрякова, І. Р. Вихованець, С. О. Крилов, О. М. Кім, В. В. Шигуров, Ю. С. Степанов, Л. В. Борте, М. Г. Меркулова, Р. М. Гайсина та ін.), про трансляцію (Л. Теньєр), про синтаксичну деривацію (Е. Курилович, К. Г. Городенська, О. С. Кубрякова, В. М. Нікітевич), еквівалентність як трансформацію одного мовного явища в інше (В. М. Алієва), в аспекті семантико-синтаксичної організації речення (В. В. Богданов, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська), функційної морфології (О. В. Бондарко, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко), загальних процесів взаємодії частин мови (Л. В. Борте) тощо.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. У статті осмислено феномен синхронної перехідності як кількоплощинного явища за такими параметрами: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна.

Мета статті – здійснити аналітичний огляд представлених у мовознавстві концепцій перехідності, вивчити стан теоретичних напрацювань у царині перехідності як універсальної категорії, обґрунтувати доцільність виокремлення різновидів синхронної перехідності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запропоновані в лінгвістичних працях концепції перехідності схематично можна об'єднати у дві групи залежно від часового зрізу вивчення мовного явища: тільки в діяхронії (історичний розвиток протягом тривалого часу) чи в діяхронії та синхронії (у визначений часовий проміжок). У цьому розрізненні акцентовано на таких диференційних ознаках: статичність / динамічність, процес / стан, завершеність / незавершеність змін тощо.

Зазвичай терміном „перехідність” номінують два різні явища. У першому значенні це поняття тлумачать як діяхронну трансформацію, унаслідок якої слово з однієї частини мови переходить в іншу, воно повністю або загалом зберігає своє звукове оформлення, при цьому втрачаючи диференційні ознаки вихідної частини мови й набуваючи диференційних ознак нової. У другому значенні термін „перехідність” синонімічний до „гібридність”, „проміжність”, „контамінація”. „У цьому випадку, – наголошує Є. М. Сидоренко, – ніщо ні в що не переходить, а в одному слові поєднані деякі ознаки (іноді – у трансформованому

вигляді) двох частин мови одночасно” [19, с. 32], причому дослідниця вважає логічнішим використовувати цей термін у першому значенні.

В. І. Кодухов у теорії мовної перехідності розрізняє процеси історичної перехідності, або трансформації, і перехідність стану мови, що включає „проміжність” і „синкретизм”. Під перехідністю стану мовознавець розуміє перехідні явища цього стану, а не перехідний стан мови в його історичному розвитку. Проміжні й синкретичні утворення репрезентовані як на рівні форми, так і на рівні змісту (значення) мовних категорій та одиниць, а також виявляються в невідповідності матеріальної й ідеальної сфер мови. Перехідність у розвитку мови, її категорій та одиниць номінована як історичні перетворення, або трансформації [12, с. 7].

У сфері мовних значень В. І. Кодухов пропонує розрізняти чотири види семантики перехідності: змішана, погранична, функційна і генетична. У синтаксисі перехідність може породжувати нові моделі словосполучень та речень і може бути лише варіюванням синтаксичної конструкції (неповні речення, вільна пряма мова, невласне-пряма мова). Розуміння перехідності як поліфункційності спричинює потрактування перехідності стану як явища мовлення, тексту, особливо тексту художнього твору [Там само, с. 11–15].

Визнає синхронію й діяхронію перехідних явищ і М. Ф. Лукін: „... вивчення змін і розвитку мови – не тільки науковий об’єкт діяхронії, воно абсолютно неможливе без синхронії. Граматичні форми сучасної мови містять зародки нового. У мові, у її синхронії завжди є такі явища, яким належить майбутнє. Хоч діяхронія й синхронія – два різні аспекти вивчення мови, попри це вони не полярні, тому що становлять єдину науку про мову” [15, с. 3].

Трактуючи перехідність у широкому сенсі, В. В. Бабайцева пропонує розрізняти діяхронні (історичні перетворення) та синхронні (синкретичні) утворення [2, с. 83]. Такий поділ здійснено в монографії „Явление переходности в грамматическом строе русского языка”, раніше ж дослідниця серед явищ перехідності теж виокремлювала два різновиди, але називала їх по-іншому: діяхронні перетворення слідом за В. Н. Мігіріним номінувала трансформацією, а синхронну перехідність – контамінацією [1]. Пізніше В. В. Бабайцева відмовилася від цих термінів, мотивуючи свій вибір тим, що поняття „трансформація” поширене в трансформаційній граматиці, а „контамінацію” застосовують і „для позначення змішування ознак у конструкціях, що часто мають лише індивідуальний характер” [2, с. 83].

Другий підхід до визначення сутності перехідності – це визнання її лише діяхронним процесом. „Один із піонерів теорії перехідності” [2, с. 14] – В. М. Мігірін – детально проаналізував сутність і специфіку перехідності (трансформації) в історичному зрізі [18]. Із

погляду спрямованості процесу поділяє її на імміграційну, тобто трансформаційні можливості кожної частини мови, та еміграційну – збагачення за рахунок трансформації інших частин мови.

Аналізуючи перехідність частин мови і членів речення, дослідник розрізняє два випадки: 1) слово однієї частини мови трансформується в слово іншої частини мови (субстантивізація, адвербіалізація тощо); 2) один член речення трансформується в інший (суб'єктація, атрибуція, предиктація та ін.). Акцентовано на важливості розрізнення морфологічної, синтаксичної і морфолого-синтаксичної трансформації [Там само, с. 52].

На рівні синтаксичних конструкцій В. М. Мігірін виокремлює такі діахронні трансформації – утворення складних речень, безособових речень з особових, трансформація від простого речення без однорідних членів до простого речення з однорідними членами, явища перехідності в системі складнопідрядного речення, утворення порівняльних зворотів із підрядних порівняльних частин тощо [Там само, с. 177–178, с. 186, с. 191 та ін.].

Водночас дослідник розрізняє „діахронні трансформації” як природні процеси, процеси непрограмованого розвитку мови, і „синхронні перетворення одних конструкцій в інші, здійснювані дослідником відповідно до заздалегідь установлених алгоритмів” [Там само, с. 10]. Останні кваліфіковані в руслі сучасної трансформаційної граматики.

Л. В. Борте перехідними називає історичні процеси, супроводжувані зміною значення слова, тобто визнає також лише діахронну перехідність, хоч і констатує своєрідне поєднання синхронії й діахронії в категорії перехідності: „процес переходу у своїй завершеності належить до явищ діахронного плану, хоч початкові стадії цього процесу, для яких характерна транспозиція слів, охоплюють певний синхронний зріз мови” [6, с. 106].

Перехідність як явище, спричинене здатністю мовних одиниць до структурних і семантичних перетворень, постає у витлумаченні А. Я. Баудера [5, с. 13–19]. Дослідник допускає термінологічну синонімію у визначенні історичних перетворень, пов'язаних „із кількісними і якісними змінами”, які називає „діахронними явищами перехідності”, або ж „трансформаційними процесами” [4, с. 79–83].

Л. Я. Маловицький диференціює перехідність як статус мовної одиниці і як процес динаміки. Перша дефініція означає, що в структурі мови існують міжрівневі системи й периферійні польові зони (наприклад, проміжний статус фразеологізмів не дає можливості вбачати в них перехідний стан від синтаксичних конструкцій до слова чи навпаки). Перехідність як процес, або динамічна перехідність, відображає історичні зміни в мові, вона породжена властивостями мовного знака, характером якісних перетворень,

позалінгвальними чинниками. У межах другого типу Л. Я. Маловицький виокремлює варіативну й гетерогенну перехідність [16, с. 17–37].

Іноді перехідність вважають не ознакою мови, а особливістю її використання, маніфестації. У такому випадку мову кваліфікують як ідеальну схему, у якій наявні лише чисті, логічні й класифіковані форми, перехідні ж і невизначені явища зараховують до сфери мовлення. Перехідність тлумачать і як „наближення одиниці однієї системи до призначення і якості мовної одиниці іншої системи”, що „зумовлює існування перехідної зони – підсистеми ускладненого речення” [17, с. 226]; як систему, що являє собою суму властивостей компонентів, яким притаманні принципово нові властивості, порівняно з властивостями кожного з компонентів системи [8, с. 147], тощо.

Заперечує диференціацію процесів перехідності на діяхронні й синхронні О. А. Колесников, наголошуючи, що вони можуть бути завершеними й незавершеними, але не діяхронними й синхронними, оскільки процес завжди відбувається в часі [13, с. 27].

Концепція нашого дослідження ґрунтується на постулатах теорії перехідності В. І. Кодухова [12] та В. В. Бабайцевої [2], згідно з якими розмежовано перехідність стану мови (синхронну перехідність, або синкретизм) і перехідність її історичного розвитку (діяхронну).

Перехідність у витлумаченні В. В. Бабайцевої – це „універсальна властивість мови, яка, відображаючи системний взаємозв'язок і взаємодію між мовними фактами, поєднує їх у цілісну систему” [3, с. 8]. Одним із її виявів у синхронному зрізі є синкретизм, або синхронна перехідність. Основна відмінність між діяхронною й синхронною перехідністю полягає в тому, що перший різновид – це еволюційний процес, що спричинює якісні зміни, а другий – це зрушення в якісних характеристиках мовних явищ, що відображають зв'язки і взаємодію мовних одиниць, розмивають межі між мовними категоріями, це рушійна сила, яка уможлиблює розвиток мови, її еволюційні процеси [2, с. 21–22].

Створення динамічної кількоплощинної моделі категорії перехідності потребує уточнення векторів її реалізації: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна.

На думку А. П. Загнітка, „синкретизм (або синхронна перехідність – Л. Ш.) у внутрішньословосполученнєвій і внутрішньореченнєвій структурі відображає основні напрями, тенденції і закономірності внутрішньоярусних і між'ярусних переходів” [11, с. 241] (або внутрішньорівневих і різнорівневих – у нашій термінології). Отже, перехідність як універсальна властивість мовної системи передбачає наявність синкретичних утворень у межах певного мовного рівня і в міжрівнєвій площині. В аспекті внутрішньорівневого переходу синтаксичний ярус засвідчує наявність перехідних утворень у межах членів речення, семантико-синтаксичних відношень, різних типів складних речень тощо.

Міжрівневі переходи, що відображають системну взаємодію одиниць різних мовних ярусів, здійснюються в напрямку від вищого рівня до нижчого.

Процес переходу необов'язково передбачає кінцевий результат: „щось у щось переходить, а перше зникає” [2, с. 11]. Часто в міжрівневій площині функціують синкретичні утворення, яким властивий синтез диференційних ознак одиниць вищого й нижчого ярусів. У зв'язку із цим слушним є зауваження К. Г. Городенської про те, що „відношення похідності між синтаксичними одиницями різного рангу зумовлені здатністю одиниць вищого рангу трансформуватися в одиниці нижчого рангу” [9, с. 179], тобто речень у словосполучення, словосполучень у слова, підрядних частин у звороти тощо. Поняття синтаксичної похідності, витлумачене дослідницею як „семантичний і формальний зв'язок базової синтаксичної одиниці, у ролі якої виступає речення, рідше – словосполучення, і одиниць того самого або нижчого рангу” [Там само, с. 3], є центральним питанням синтаксичної деривації, що перебуває в полі синонімічної взаємодії з перехідністю.

У межах діяхронної перехідності визнає існування між'ярусних трансформацій В. Н. Мігірін. Як приклад наводить перехід речення або словосполучення у слово, слова – у морфему. Можлива, на його думку, і через'ярусна трансформація: перехід словосполучення в морфему, обминувши слово [18, с. 195].

Напрямок діяхронних трансформацій не завжди збігається з послідовністю виникнення моделей різних рівнів. Діяхронна трансформація – це процес, що відбувається зверху вниз або по горизонталі, інакше кажучи, рух від більш складного до більш простого; застосування ж моделі для створення одиниць – це процес, що здійснюється знизу вгору, тут має місце рух від простого до більш складного, адже із поєднання більш простих елементів утворюються більш складні [Там само, с. 195–196].

Факти міжрівневої перехідності мовних явищ зафіксовані в поширених складних назвах на кшталт „лексико-граматичний”, „лексико-синтаксичний”, „морфолого-синтаксичний”. Ми послуговуватимемося термінами „внутрішньорівнева перехідність” і „різнорівнева перехідність”, які, на нашу думку, чіткіше відображають сутність цієї категорії.

В. В. Бабайцева визнає міжрівневі переходи як у межах системи, так і в межах підсистеми [2]. Для уникнення плутанини вважаємо прийнятнішою кваліфікацію останніх як різнорангові (або міжрангові) утворення, оскільки вони синтезують диференційні ознаки одиниць різних рангів у межах одного рівня, наприклад, у межах синтаксичного рівня відбувається різнорангова перехідність, результатом якої є утворення спільносуб'єктної конструкції з кількома присудками, для якої характерні ознаки простого і складного

речення – одиниць різного рангу синтаксичного рівня. Внутрішньорангова перехідність характеризує численні випадки синтезу диференційних ознак одиниць одного рангу, наприклад синкретизм членів речення, складнопідрядних речень тощо.

У лінгвістичних дослідженнях широкоживане поняття „міжкатегорійний перехід”, однак воно має дещо інше значення. Р. М. Гайсина залучила цей термін у сферу лексикології, досліджуючи міжкатегорійний перехід поняття [7, с. 3]. Явище міжкатегорійного переходу отримало розчленоване позначення спеціальною термінологією: субстантивація, ад’єктивація тощо. Залучає поняття „внутрішньокатегорійний” і „міжкатегорійний” синкретизм у внутрішньочастиномовній сфері І. Г. Данилюк (випадки, коли формальний, функційний або семантичний рівні синкретизму реалізовані в межах однакового набору граем у словоформах) [10, с. 14].

Для маркування поєднаних властивостей мовних одиниць одного рангу, але різного гатунку послуговуватимемося терміном „різнокатегорійна перехідність”, одного порядку – „спільнокатегорійна перехідність”. Ці терміни вважаємо більш вдалим порівняно з іншими, зокрема різнопорядковий // однопорядковий. Сполучення „різнопорядкові одиниці” вживає В. І. Кононенко, висловлюючи думку про наявність розвинутих зв’язків не тільки у сфері різнопорядкових одиниць синтаксису, а й між одиницями синтаксису і лексики, синтаксису і фразеології, синтаксису й морфології, синтаксису і словотвору [14, с. 6].

Різновиди синхронної перехідності наочно представлені в таблиці.

Різновиди синхронної перехідності

<i>Синхронна перехідність (синкретизм)</i>			
<i>внутрішньорівнева</i>		<i>різгорівнева</i>	
<i>внутрішньорангова</i>		<i>різгорангова</i>	
<i>спільнокатегорійна</i>	<i>різнокатегорійна</i>		

Аналізуючи явища синхронної перехідності в системі складного речення, ми не прагнемо їх категорично кваліфікувати, а, зважаючи на те, що „не всі одиниці вирізняються вираженою дискретністю, деякі з них мають синкретичну (розчленовану, проміжну, перехідну, двоїсту, троїсту) природу” [10, с. 9], припускаємо існування різних поглядів на цю проблему, однак схилиємося до думки, що подібні утворення слід виокремлювати в класифікаційній схемі й трактувати як самостійну одиницю, що посідає периферійну чи проміжну ланку в зоні перехідності. Міра вияву синтезованих ознак у несистемних явищах може бути різною залежно від їх розташування в зоні перехідності.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, явища перехідності можуть бути предметом дослідження як із позицій діакронії, так і в

проекції на синхронний зріз. Їх вивчення доцільно здійснювати з погляду синхронії, адже саме в межах синхронної перехідності між опозиційними центральними категоріями виникає зона синкретизму з периферійними й проміжними ланками. Ігнорування перехідних явищ у процесі дослідження внеможливорює створення всебічної класифікації мовних фактів, тому що перехідність виконує унікальну функцію інтеграції та забезпечує цілісність мовних систем і підсистем. Феномен синхронної перехідності як кількоплощинного явища репрезентує доцільність її багатоаспектного опису за такими параметрами: внутрішньорівнева // різнорівнева, внутрішньорангова // різнорангова, спільнокатегорійна // різнокатегорійна.

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в наповненні конкретним мовним матеріалом загальної класифікаційної моделі, зокрема в проекції на систему складного речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе / В. В. Бабайцева. – Воронеж : Центр.-Чернозем. кн. изд-во, 1967. – 391 с.
2. Бабайцева В. В. Явление переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – М. : Издательский дом „Дроффа”, 2000. – 638 с.
3. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматическом строе русского языка и методика их изучения / В. В. Бабайцева // Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка. – М. : МГПИ, 1988. – С. 3–13.
4. Баудер А. Я. К лингвистической интерпретации явлений переходности в грамматическом строе русского языка / А. Я. Баудер // Филологические науки. – 1980. – № 5. – С. 79–83.
5. Баудер А. Я. Явления переходности в грамматическом строе современного русского языка и смежные явления / А. Я. Баудер // Явления переходности в грамматическом строе русского языка : Межвузов. сб. научн. тр. / Редакт. коллегия : д-р филол. н., проф. В. В. Бабайцева и др. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1988. – С. 13–19.
6. Бортэ Л. В. Глубина взаимодействия частей речи в современном русском языке / Л. В. Бортэ. – Кишинёв : Штиинца, 1977. – 108 с.
7. Гайсина Р. М. Межкатегориальный переход понятия и обогащение лексики / Р. М. Гайсина. – Уфа : Изд-во Башкирского гос. ун-та, 1985. – 81 с.
8. Гамбург Н. И. Вариативность знаков препинания и семантика предложений / Н. И. Гамбург // Семантика переходности : Сб. научн. тр. – Л., 1977. – С. 139–147.
9. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
10. Данилюк І. Г. Синкретизм у системі частин мови : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 – українська мова / І. Г. Данилюк; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2006. – 199 с.
11. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : Монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – 294 с.
12. Кодухов В. И. Семантическая переходность как лингвистическое понятие / В. И. Кодухов // Семантика переходности : Сб. научн. трудов. – Л. : ЛГПИ, 1977. – С. 5–16.
13. Колесников О. А. Про поняттєві сфери термінів „синкретизм” та „омонімія” / О. А. Колесников // Мовознавство. – 1990. – № 2. – С. 27–31.
14. Кононенко В. И. Системно-семантические связи в синтаксисе русского и украинского языков / В. И. Кононенко. – К. : Вища шк., 1976. – 206 с.
15. Лукин М. Ф. Трансформация частей речи в современном русском языке / М. Ф. Лукин. – Донецк : ДонГУ, 1973. – 100 с.
16. Маловицкий Л. Я. Переходность как отражение исторических изменений в языке / Л. Я. Маловицкий // Семантика переходности : Сб. научн. тр. – Л., 1977. – С. 17–23.
17. Манаенко Г. Н. Функционирование осложненного предложения в публицистическом тексте: информационно-дискурсивный подход : дисс. ... докт. филол. наук : 10.02.19 – теория языка; 10.01.10 – журналистика / Г. Н. Манаенко; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2004. – 421 с.
18. Мигирин В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке : Учеб. пособие для студентов / В. Н. Мигирин. – Бельцы, 1971. – 198 с.

19. Сидоренко Е. Н. Морфология современного русского языка / Е. Н. Сидоренко. – Симферополь : Крымское учебно-педагог. изд-во, 2002. – Ч. 1. – 170 с.

Одержано редакцією 27. 02. 2013 р.
Прийнято до публікації 28. 02. 2013 р.

Людмила Шитик

Концепции переходности в языкознании

В статье представлен аналитический обзор имеющихся теоретических концепций переходности. Категория переходности охарактеризована как многоаспектное явление, установлены ее классификационные критерии. Концепции переходности объединены в две группы в зависимости от временного среза исследования этого явления: только в диахронии или в синхронии и в диахронии одновременно. Обоснована целесообразность выделения переходности состояния языка (синхронной переходности, синкретизма) и переходности ее исторического развития (диахронной). Феномен синхронной переходности представлен в ее многоаспектном описании по следующим параметрам: внутриуровневая / разноуровневая, внутриранговая / разноранговая, общекатегориальная / разнокатегориальная.

Ключевые слова: переходность, синхронная переходность, диахронная переходность, синкретизм, трансформация, трансляция, транспозиция, синтаксическая деривация, эквивалентность, контаминация, внутриуровневая переходность, разноуровневая переходность, внутриранговая переходность, разноранговая переходность, общекатегориальная переходность, разнокатегориальная переходность.

Lyudmyla Shytyk

The concepts of transitivity in Linguistics

The article considers the analytical review of the present-day theoretical transitivity concepts, the category of transitivity being applied as a multi-purpose phenomenon, with defining its classifying criteria. The transitivity concepts are united into two groups regarding the time criteria for investigating the phenomenon: the diachronic one proper, or both synchronic and diachronic. The paper proves the need for differentiating the transitivity for the state of the language (synchronic transitivity, syncretism) and transitivity of its historic development (diachronic). The phenomenon of synchronic transitivity is represented in its multi-facet description according to the following parameters: inner level// different for levels, inner range// different for ranges, common category//different for categories.

Key words: transitivity, synchronic transitivity, diachronic transitivity, syncretism, transformation, translation, transposition, syntactical derivation, equivalency, contamination, inner level transitivity, different for levels transitivity, inner range transitivity, different for ranges transitivity, common category transitivity, different for category transitivity.

УТВОРЕННЯ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ З АДИТИВНИМИ СМИСЛАМИ КОМПОНЕНТІВ

Статтю присвячено дослідженню механізму утворення словосполучень, які виникають унаслідок складання адитивних смислів компонентів. За законом семантичного узгодження, для утворення правильного словосполучення два слова повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему. Відсутність у семемах компонентів словосполук з адитивними смислами повторення реальних сем є підставою стверджувати про складання їхніх смислів. Для виникнення словосполучення потрібен семантичний зв'язок між його компонентами, інакше буде порушено смислову вимогу, яку повинен задовольняти будь-який за розміром і складом текст, що перевищує одне слово, – осмисленість і зв'язність. Визначальним є те, що компоненти такого словосполучення розташовані поруч в одному ряду та мають близькі смисли. Це дає змогу одному з них “індукувати” в іншому таку саму сему, яка, виникнувши як потенційна та активізувавшись у семемі, може забезпечити потрібну зв'язність через накладання ідентичних сем. Отже, якщо в семемах відсутні семи, які збігаються, стає чинним компенсувальний мовний механізм – актуалізація потенційних сем.

Ключові слова: словосполучення, семантичне узгодження, семантична сполучуваність, смисл, адитивність, сема, семема, архісема, семна комбінаторика, категорійна сема, периферійна сема, потенційна сема, семантична ознака, актуалізація, лексико-семантичний варіант.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сучасних мовознавчих досліджень є не тільки вивчення синтаксичної сполучуваності, а й з'ясування того, які ознаки слів зумовлюють їхню здатність граматично й семантично поєднуватися з іншими словами.

Посилений інтерес до семантичної валентності пов'язаний з ученням про семантичне узгодження слів (термін Л. та В. Вунджеймерів, 1957 р.). Семантичне узгодження апелює до валентності слів у їхньому широкому вияві, тобто до сполучуваності в межах словосполучення, речення, надфразної єдності, тексту. Сутність закону про семантичне узгодження полягає в тому, що для утворення правильного словосполучення два слова повинні мати, окрім специфічних, розрізнявальних сем, одну спільну сему [4, с. 375].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У реальному мовленні функцію зв'язки між двома словами може виконувати не лише категорійна сема (класема, за Б. Потье та А. Греймасом), а будь-яка сема, що повторюється. В. Г. Гак називає її «сполучним семантичним компонентом» («синтагмемою») [5, с. 17]. На думку вченого, у синтагмі повторювальну (ітеративну) функцію виконують семи. Сучасна лінгвістика має багато розвідок з комплексного (семного) аналізу, серед яких чільне місце, на наш погляд, посідають праці Ю. Д. Апресяна, І. В. Арнольд, Л. М. Васильєва, А. М. Кузнецова, В. В. Левицького, О. М. Соколова, Л. О. Новикова, З. Д. Попової, Й. А. Стерніна та ін. На матеріалі української мови цю проблему відображено в дослідженнях М. А. Кочергана, Л. А. Лисиченко, В. М. Русанівського, Ж. П. Соколовської, Т. М. Шипіциної та ін. Це дає змогу вивчати семну комбінаторику лексико-семантичного варіанта в процесі функціонування, оскільки в мовленні семантична структура взаємодіє із семантичною структурою висловлювання і глобальною семантикою та смислом тексту.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Практика семасіологічних досліджень показує, що відношення між семами в структурі значення ієрархічні. Тому в деяких працях диференційні семи протиставлені не інтегральним, а архісемі, що відображає родові поняття. Найбільш важливими типами сем є інтегральні, диференційні семи, архісема, яка може бути водночас й інтегральною, а також категорійна сема, що визначає, до якої категорії денотата належать слова – предмет, ознака чи процес, – і конотативна сема (емоційна, оцінна, образна, експресивна й стилістична) [11, с. 45].

До периферійних сем денотативного макрокомпонента належать потенційні семи, що протистоять основним, ядерним, як “другорядні, іноді необов'язкові ознаки предмета” [6, с. 15]; їхню факультативність у початковій номінації підкреслює І. В. Арнольд [1, с. 11]. М. П. Кочерган зазначає, що без урахування останніх не можна пояснити багато випадків сполучуваності. Він припускає, що ідіоматичність сполучуваності пояснена саме потенційними семами. У такому разі майже всі винятки, що традиційно не можна було семантично інтерпретувати, пояснюють як зумовлені семантикою слів [9, с. 128]. Саме потенційні семи є поєднувальною ланкою в утворенні словосполучень із адитивними смислами. Цю проблему в такому ракурсі на матеріалі української мови фактично не досліджено.

Мета нашої статті – дослідити семантичне узгодження в словосполученнях з адитивним складанням смислів унаслідок актуалізації потенційних сем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відсутність у семемах компонентів словосполук повторення реальних сем дає підставу дослідникам стверджувати про

складання смислів, про чисту адитивність – “адитивний – лат. *additivus* – придатковий, здобуваний додаванням..., величини, зв’язані з геометричним або фізичними об’єктами так, що величина, яка відповідає цілому об’єктові, завжди дорівнює сумі величин, які відповідають його частинам, як би об’єкт не розбивали на частини...” [14, с. 26].

Адитивність смислів здійснюється без часткового їх накладання один на одного (згадаємо “імбрикацію” – черепичне нашарування), але і без “зіяння” між ними. Справді, у словосполучах з адитивним складанням смислів простежений менш тісний зв’язок під час сполучення реальних компонентів.

Визначальним моментом для них є те, що компоненти словосполучення розташовані поруч в одному ряду та мають близькі смисли, і це дає можливість одному з компонентів “індукувати” в іншому таку саму сему, яка, виникнувши як потенційна та активізувавшись у семемі, може забезпечити потрібну зв’язність через накладання ідентичних сем.

При адитивному зв’язку перший компонент словосполучення прогнозує наявність іншого та його належність до певної частини мови. Так, наприклад, прикметник *теплий* передбачає появу іменника, що називає якийсь один із нескінченної множини предметів, до того ж не тільки речовинних, а й предметно-мисливих процесів, які могли б бути схарактеризовані цим атрибутом: не тільки *теплий пісок, шарф, день...*, а й *тепла зустріч, тепла прихильність, тепла рожевість краю неба, трояндової пелюстки* тощо. Без контексту незрозуміло, який саме лексико-семантичний варіант слова вжитий, і лише врахувавши смисл наступного слова, можна визначити, у прямому чи переносному значенні вжито цей прикметник і в якому саме із низки своїх значень.

Відомо, що значення предмета та ознаки тісно взаємопов’язані. Предмет – це “вмістилище ознак” [12, с. 366], атрибут – частина предмета, його властивість. Указівку на потребу чи можливість атрибута закладено в лексичному значенні предметного імені, але виражається ця ознака лише в складі бінарної синтаксичної одиниці. Якщо спільних сем у семемах обох компонентів, які утворюють словосполучення, немає, слід дотримуватися вимоги відсутності протипоказання до об’єднання їхніх смислів, якими є контравні семи. Ця вимога настільки жорстка, що надто важко виявити її порушення. Прикладом такого порушення можуть слугувати оксиморонні словосполучення, напр.: *В тишині дзвінкій я чув твої дрібні веселі кроки* (Д. Павличко), де *дзвінкій* визначено як такий, що “голосно і чітко звучить” [15, II, с. 264], а *тишина* – “тиша 1” – “стан, коли де-небудь немає звуків, шуму” [15, X, с. 229].

Названій вимозі відповідає, наприклад, сполука *теплий день*, де в основних значеннях слів “теплий 1” – “який має досить високу температуру; середній між гарячим і холодним” [15, X, с. 77] і “день 1” – “частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора”,

“день 2” – “час, який дорівнює 24 годинам; доба” [15, II, с. 243] немає ні спільних, ні контрарних сем; а отже, такі смисли можна поєднати, скласти.

Все це лише передумови для утворення словосполучення. Щоб воно могло виникнути, потрібно створити семантичний зв'язок між його компонентами, інакше буде порушено смислову вимогу, яку повинен задовольняти будь-який за розміром і складом текст, що перевищує за розміром одне слово, – осмисленість і зв'язність. Якщо в семемах немає сем, які збігаються, у дію повинен вступити якийсь компенсувальний мовний механізм. Цю роль бере на себе таке допоміжне упорядкування, як актуалізація потенційних сем. Актуалізація сем, за визначенням О. М. Соколова, – це “акцентоване виокремлення у процесі мовного функціонування однієї з потенційних ознак слова під час одночасного перегрупування інших сем” [16, с. 68]. Наприклад, день може бути *довгим* і *коротким*, *похмурим* і *ясним*, *зайнятим* і *вільним*, *траурним* і *святковим* тощо, зокрема й *спекотним*, *жарким*, *прохолодним*, *холодним*. Якщо мовець має намір зарахувати ознаку ‘теплий’ до денотата слова *день*, то в смислі останнього актуалізується семантична ознака ‘термальність’ (‘термічність’ [гр. *thermos* тепло] – тепловий, який стосується теплоти, температури) [14, с. 819]), і семантичний зв'язок зреалізовано за однією з багатьох сполучувальних потенцій кожного із цих окремо взятих слів.

Ознаки, приєднані адитивним зв'язком, можуть бути як дескриптивними, так і оцінними, пор. *документальний фільм* і *хороший фільм*; елементи дескрипції та оцінки часом суміщаються, причому в різних співвідношеннях [3, с. 276].

Необов'язкові ознаки властиві предметам різноступенево: для одних предметів вони є більш характерними, а для інших менше, пор. *теплий день*, *теплий дощ* – і *тепла ложка* (йдеться про металеву ложку, в якій рекомендують давати мікстуру хворій дитині, попередньо злегка нагрівши в гарячій воді, оскільки метал сам собою холодний); *теплий бетон* (що нагрівся за день під впливом сонячних променів), але в будь-якому разі існує опора на вихідну сумісність, яка в процесі актуалізації потенційної семи переростає в реальний семантичний зв'язок. Так, значення слова *ложка* витлумачено як “предмет столового прибору, яким набирають рідку або розсипчасту страву” [15, IV, с. 540]. Все ж артефакт має бути з чогось виготовлений. Значить, у комбінації сем цього лексико-семантичного варіанта повинна бути й семантична ознака ‘матеріал’, реалізована стосовно різних денотатів семами ‘метал’, ‘дерево’, ‘пластмаса’ тощо. Але дитині навряд чи стануть давати ліки в дерев'яній ложці. Здебільшого з цією метою використовують металеві чи пластмасові ложки різного розміру. Отже, припускаємо наявність потенційної семи ‘металева’, яка й допоможе здійснити зв'язок смислів ‘ложка’ і ‘теплий’, оскільки носіям мови відомо, що метал – це “хімічно проста речовина або сплав, ознаками якої є висока місткість, ковкість, добра тепло- та електропровідність і особливий блиск” [15, IV, с. 683].

Отже, адитивність зрівнюється з “імбрикативним” (черепичним) семантичним узгодженням, але той факт, що при адитивності воно повинне спеціально встановлюватися, принципово відрізняє один спосіб від іншого.

Складання смислів найчастіше спостерігаємо в атрибутивних сполуках, які містять назву якісної ознаки предмета або дії у формі якісного ж прикметника чи прислівника, а як сполучний засіб актуалізована потенційна сема ‘предмет’ або ‘процес’, здатний розгортатися в просторі та часі, пор. *глибока криниця – глибоко копати, швидкий струмок – швидко текти*. Одну й ту саму якісну характеристику можуть мати надто різні процеси, що здатні протікати з неоднаковою швидкістю, напр.: *швидко пливти, перекладати* (з однієї мови на іншу), *одягатися, гримуватися* тощо. Такі й подібні дієслова та іменники можуть легко сполучатися з антонімічними детермінантами (у широкому розумінні цього слова), пор. *мілка, неглибока криниця; повільно перекладати* тощо.

Актантна розподільність семантики дієслова пов’язана з багатоаспектністю його структури значення, оскільки ця частина мови виявляє семантичний критерій у трьох вимірах, а саме: дієслова означають дії та стани, спрямовані на відображення дій та станів у позамовному світі, їх характеризує узагальнене значення процесійності [2, с. 218]. Окремі семантичні компоненти дієслова адресовані в бік характеристики актантів, які займають у складі висловлювання певні синтаксичні позиції. Важливим є встановлення зв’язків між категорійними семами дієслова й функціями актантів, оскільки ці функції багато в чому залежать від змісту сем і визначені ними.

Принцип адитивності забезпечує вільне сполучення дієслова з прислівниками, ужитими як за одним, так і за різними якісними параметрами, наприклад, *різати крупно* (у значенні *грубо* 1) [15, IV, с. 372] – *дрібно (шматочками)*, де імпліцитно функціонує об’єкт, оскільки дія спрямована на конкретний предмет; *різати зосереджено, розсіяно* (у значенні “розсіяний 4” – “який не може зосередитися на чому-небудь”) [15, IX, с. 809], *уважно і неуважно* – дія стосується імпліцитного суб’єкта; *різати регулярно, зрідка, щоденно, щоп’ятниці* – у цих словосполученнях актуалізовано сему ‘час’ тощо.

Адитивність смислів простежено і в субстантивних словосполученнях, залежні імена яких актуалізують потенційну сему під впливом домінантної семи головного слова. Так, слова *відпочинок, обстріл* не мають у тлумаченнях семантичного компонента ‘місце’. Але оскільки будь-яка дія, зокрема й мислима опредмечено, протікає в просторі та часі, потенційна сема ‘місце’ актуалізується, коли зазначені іменники потрапляють у залежну позицію до іменника, що має цю сему як лексичну й навіть домінантну, наприклад, *зона відпочинку, сектор обстрілу*. Так само в тлумаченнях слів *успіх, надія* сема ‘час’ відсутня, але в сполуках зі словами, що входять до темпоральної лексико-граматичної групи, вона

актуалізується як потенційна, оскільки в них виражено якийсь стан, а стани, як і дії, неминуче протікають у часі. І хоч прямої ітерації сем у сполученнях на зразок *період успіху, роки надій* немає, можна говорити про певну кореспонденцію сем, яка уможлиблює поєднання смислів слів, що належать до різних лексико-семантичних груп і не мають спільних сем.

Найяскравіший вияв адитивності смислів засвідчено в словосполученнях із головним словом – кількісним числівником. Залишивши поза увагою його здатність означати абстраговане число й цифру, оскільки в цих значеннях воно вжите абсолютивно й саме словосполучення не утворює (*П'ять не ділиться на два; Напиши чотири краце*), звернемося до основної функції – позначення кількості як ознаки предмета [13, 1, с. 573]. Узятий у цьому значенні числівник, орієнтований на предмети, має у складі своєї семіми потенційну архісему (термін архісема вживаємо відповідно до пропозиції Й. А. Стерніна залишити його “за позначенням найзагальнішої семи індивідуального лексичного значення, що зараховує предмет до певного класу” [17, с. 58–59]. У цьому разі маємо на увазі клас речей, предмет, причому не предмет узагалі, а “предмет І” – “будь-яке конкретне матеріальне явище, що сприймається органами чуття” [15, VII, с. 527], тобто річ, а “річ 2” – “предмет, перев. домашнього вжитку, трудової діяльності і т. ін., будь-який предмет узагалі” [15, VIII, с. 576 – 577].

Під час складання смисли ‘кількість’ і ‘річ’ щільно прилягають завдяки тому, що в кількісному числівнику актуалізовано потенційну сему ‘окремий предмет’; через те вступає з ним у сполуку не будь-яке предметне ім’я, а тільки таке, що називає окремі предмети, які підлягають лічбі. Предмети, які рахують, протиставлені так чи так маркованим збірним на зразок *духовенство, учительство, селянство*, тому що вони уже позначають нерозчленовану сукупність однорідних предметів, і речовинним на зразок *турса, мед, молоко*, які не можуть бути представлені як клас окремих обчислюваних предметів, тобто вони по-іншому субкатегоризують спільне значення кількісної предметності.

Типова для кількісних атрибутивних сполук адитивність смислів виникає в них тим легше, чим бідніші семіми головних компонентів за кількістю сем, особливо це стосується лексико-граматичних сем, тому що “кількість... не так тісно пов’язана з буттям певного предмета, ніж якість” [7, с. 218]. Лексична недостатність кількісних слів, яскрава релятивність їхньої семантики [8, с. 487] має своїм наслідком, з одного боку, комплетивний характер відношення залежного слова до головного, а з іншого боку, облігаторний характер синтаксичного зв’язку, що йде від головного слова, його кваліфікують як сильне керування [Там само, с. 506]. На думку І. Р. Вихованця, у сполуці “числівник + родовий відмінок іменника” числівник у називному й знахідному відмінках (для назв неістот і деяких істот) не

вступає в атрибутивні відношення з іменником, а керує останнім. Він утворює з іменником функціонально-семантичну єдність, яка виконує іменникову роль підмета, або сильнокерованого другорядного члена речення, наприклад: *П'ять хлопчиків бігли до лісу; Нещодавно я прочитав п'ять книжок* [2, с. 154].

Порядкові числівники, які деякі мовознавці вважають відносними прикметниками [10, с. 245; 18, с. 374], порядковими прикметниками [2, с. 128], як семантичний різновид прикметників із квантитативним значенням за смыслом багатші від кількісних, оскільки виражають ознаку предмета, що входить у певну кількість однорідних предметів через її місце в їхньому ряду. Узяті ж поза словосполученнями, ці числівники не мають жодної з денотативних сем, яка входила б у семему головного слова, пор. *третій* як проміжний між *другим* та *четвертим* і *третій клас*, *третій поворот*, *третья притока* тощо. Вони є репрезентантами адитивного зв'язку лічильного слова з назвою предмета, яку ніяк це слово не прогнозує, але може вступити з ним у зв'язок тому, що потенційна сема 'предмет', актуалізована в такому сполученні, повторюється з аналогічною денотативною архісемою іменника. Унаслідок цього виникає семантичний зв'язок із частковим накладанням смислів, який неодноразово вже було простежено.

Аналогічне явище засвідчене і в словосполученнях на зразок *мій чоловік, твоя дружина, наші родичі, їхні сусіди; такий день, ті студенти, кожний учень, інший будинок, якийсь підліток, нічий собака*, оскільки залежні компоненти – прикметникові займенники (у І. Р. Вихованця – займенникові прикметники) [2, с. 202] характеризують узагальнено поза контекстом якісне значення предметів. Вони абсолютно позбавлені семантичної конкретності, передаючи тільки загальну (категорійну) частиномовну інформацію, тобто вказівку на ознаку предмета взагалі. Ця ознака наповнюється у сфері мовлення конкретним змістом, використовуючись для опосередкованого стосунку до ознаки предметів конкретної ситуації або попереднього контексту. Підтвердженням цього можуть бути випадки субстантивациі таких займенників, як-от: *Мій чоловік повернувся – Мій повернувся; Кожний учень повинен сумлінно учитися – Кожний повинен сумлінно учитися* тощо.

Висновки дослідження. Аналізований матеріал засвідчує існування семантичного узгодження в словосполученнях з адитивним складанням смислів, яке досягається внаслідок актуалізації потенційних сем. Перспективним буде дослідження семантичного узгодження диференційних сем компонентів словосполучення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арнольд И. В. Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте / И. В. Арнольд // Иностр. яз. в ср. шк. – 1979. – № 5. – С. 10–14.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.

3. Вольф Е. М. Грамматика и семантика прилагательного (на мат. иберо-романских языков) / Е. М. Вольф. – М. : Наука, 1978. – 200 с.
4. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики / В. Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. 1971. – М. : Наука, 1972. – С. 367–395.
5. Гак В. Г. К проблеме соотношения языка и действительности / В. Г. Гак // Вопросы языкознания. – 1972. – № 5. – С. 12–22.
6. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология / В. Г. Гак. – М. : Международные отношения, 1977. – 263 с.
7. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
8. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
9. Кочерган М. П. Слово і контекст (Лексична сполучуваність значення слова) / М. П. Кочерган. – Львів : Вищ. шк., 1980. – 184 с.
10. Краткая русская грамматика / Под. ред. Н. Ю. Шведовой и В. В. Лопатина. – М. : Русский язык, 1989. – 639 с.
11. Левицкий В. В. Лексикология немецкого языка / В. В. Левицкий. – Черновцы : Книги – ХХ, 2010. – 376 с.
12. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4-х т. / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – 408 с.
13. Русская грамматика / Под ред. Н. Ю. Шведовой : В 2-х т. – М. : Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с.; Т. 2. – 709 с.
14. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
15. Словник української мови / Гол. ред. І. К. Білодід : В 11-и т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
16. Соколов О. М. Основы имплицитной морфологии русского языка / О. М. Соколов. – М. : Изд-во РУДН, 1997. – 203 с.
17. Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова / И. А. Стернин. – Воронеж, Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 171 с.
18. Сучасна українська літературна мова : Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

Одержано редакцією 05. 03. 2013 р.

Прийнято до публікації 12. 03. 2013 р.

Зоя Денисенко

Образование словосочетаний с аддитивными смыслами компонентов

В статье исследуется механизм образования словосочетаний, которые возникают путем сложения аддитивных смыслов их компонентов. По закону семантического согласования, для образования правильного словосочетания два слова должны иметь, кроме специфических, различительных сем, одну общую сему. Отсутствие в семемах компонентов словосочетаний с аддитивными смыслами повторения реальных сем есть основанием утверждать о сложении их смыслов. Для образования словосочетания нужна семантическая связь между его компонентами, иначе нарушится смысловое требование, которое должен удовлетворять какой-либо по размеру и составу текст, превышающий одно слово, – осмысленность и связность. Примечательным есть то, что компоненты такого словосочетания расположены рядом, имеют близкие смыслы. Это дает возможность одному из компонентов “индуцировать” в другом такую же сему, которая, возникнув, как потенциальная, и активизируясь в семеме, может обеспечить нужную связь в результате наложения идентичных сем. Таким образом, если в семемах отсутствуют совпадающие семы, вступает в действие компенсирующий языковой механизм – актуализация потенциальных сем.

Ключевые слова: словосочетание, семантическое согласование, семантическая сочетаемость, смысл, аддитивность, сема, семема, архисема, семная комбинаторика, категориальная сема, периферийная сема, потенциальная сема, семантический признак, актуализация, лексико-семантический вариант.

Zoja Denysenko

Formation of word-combinations with additive component meanings

The article is devoted to research of word-combination formations. Such word-combinations appear as a result of composing the additive meanings of the components. According to the law of semantic agreement, to form a word-combination two words should have one common semantic unit (seme), besides the specific, distinguishing ones. If semantic forms (sememes) don't include the word-combination components with additive means of repetitive real semes, one can claim about combination of their meanings. To make a word-combination there should be a semantic connection between its

components, otherwise the semantic demand will be violated which should be satisfied by a text of any size and composition. The text must contain more than one word. These words must be semantically coherent. The main thing is that these components are put in the same line and have the same meaning which gives one of them the possibility to indicate the same seme in another component. It can provide an appropriate meaningful connection by the imposition of identical semes. Consequently, if there are no coinciding semes in sememes, there should occur actualization of potential semes.

Key words: word combination, semantic agreement, semantic compatibility, meaning, additiveness, seme, sememe, archeseme, combinatory ability of semes, categorical seme, peripheral seme, potential seme, semantic sign, actualization, lexical-semantic variant.

УДК 81`367.4

Елена Шахова

ПРЕДЛОЖНО-ПАДЕЖНЫЕ ФОРМЫ ИМЕНИ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЖЕНИЯ ЯЗЫКОВОГО СМЫСЛА «ПРОСТРАНСТВО»

В статье рассмотрены предложно-падежные формы имени с первообразными и производными предлогами как средство выражения языковых смыслов в современном русском языке. Они впервые квалифицируются как расчленённые ономаσιологические единицы (единицы именованя), с помощью которых происходит репрезентация знаний о мире. В статье характеризуется конструкция с предложно-падежной формой, которая включает в себя главное слово, выполняющее роль средства, разрешающего выбор предложно-падежной формы имени, и сама форма. Названы группы производных предлогов по происхождению и их структурные группы. Представлены основные особенности предложно-падежных конструкций с первообразными и производными предлогами.

Ключевые слова: предложно-падежная форма имени, первообразный предлог, производный предлог, языковой смысл, расчленённая единица именованя, ономаσιологическая единица.

Актуальность. Одним из способов репрезентации знаний о мире в языке является их представление в языковых смыслах, теория которых относится к ономаσιологическому направлению в языке. Её автором является Н. Ю. Шведова, хотя корни учения уходят в античность. В русистике предшественниками этой теории были В. М. Никитевич, С. Д. Кацнельсон, И. И. Мещанинов, В. С. Храчковский, В. Г. Гак, В. Н. Мигирин,

М. В. Фёдорова, Н. Д. Голев, А. А. Буров и многие другие, которые подготовили почву для выделения расчленённых единиц именования, для осмысления понятийных категорий и т. д. Языковой смысл – «это самое общее понятие, первично обозначенное местоименным исходом ... и материализуемое при помощи таких разноуровневых языковых единиц, семантика (языковое значение) которых включает в себя соответствующее понятие и объединяет все эти единицы в некое семантическое множество» [12, с. 32; 8]. Активно развивают, углубляют общие вопросы этой теории в настоящее время Ю. Л. Воротников, Е. Н. Сидоренко и др.; по проблемам словообразования опубликованы интересные работы В. И. Теркулова, И. А. Устименко и др. лингвистов. Она получила поддержку в докладах на IV Международном конгрессе исследователей русского языка (М., МГУ им. М. В. Ломоносова, филологический факультет, 20–23 марта 2010 года), посвящённом Н. Ю. Шведовой. Автор не успела предложить классификацию языковых смыслов, она лишь назвала их основные дифференциальные признаки, и среди них – разноуровневость единиц выражения языковых смыслов и местоименный категоризатор. В качестве рабочей мы избрали классификацию Е. Н. Сидоренко, которая выделяет 13 языковых смыслов: 1) предметность; 2) признак предмета; 3) число и количество; 4) процесс; 5) качественную характеристику процесса, признака; способ и образ действия; 6) меру и степень; 7) пространство (место и направление); 8) время; 9) причину; 10) цель; 11) условие; 12) уступку; 13) состояние как безлично-предикативный признак [7, с. 12].

Цель настоящей статьи – охарактеризовать выражение языкового смысла «пространство» предложно-падежными формами имени с первообразными и производными предлогами в современном русском языке.

Определим содержание основных терминов.

Дифференциальные признаки языкового смысла «пространство»:

- категориальное значение пространства (обозначает место и направление);
- имеет три вопросительных местоименных категоризатора: где?, куда?, откуда?;
- в синтаксисе выражает обстоятельственные пространственные отношения;
- осуществляет ономаσιологический характер представления данного понятийного содержания, направленный от значения к средствам выражения;
- имеет собственную систему единиц именования, в которую входит слово (наречие и местоимение), лексия, фразовый номинант и предложно-падежная форма имени.

Предложно-падежная форма имени – это семантически и синтаксически слитная, неразложимая расчленённая единица именования (ономаσιологическая единица). Являясь единицей именования, она не только включает в себя свойства синтаксемы, но имеет и коммуникативную нагрузку, репрезентирует определённый фрагмент действительности.

Поэтому предложно-падежные формы мы рассматриваем не только как грамматические объединения предлога и имени, как синтаксемы, а как единицы наивысшего уровня, то есть ономаσιологические единицы, единицы именованя.

Предложно-падежная форма входит в конструкцию, выраженную словосочетанием, в котором первый компонент – главное слово словосочетания – выполняет «разрешительную» роль (то есть представляет говорящему возможность сделать выбор нужного языкового смысла или назвать его, если этот вариант единственный), а второй компонент – предложно-падежная форма, которая состоит из предлога и имени существительного, а также местоимения или – редко – имени числительного.

Проблемам предлогов и предложно-падежных форм в русистике и украинистике посвящены работы В. С. Бондаренко, Н. И. Астафьевой, М. В. Всеволодовой, Г. А. Золотовой, Е. Ю. Владимирского, Л. Н. Засориной, Е. В. Клобукова, Е. С. Скобликовой, А. А. Загнитко, Г. П. Цыганенко, Т. Н. Медведевой, Г. А. Шигановой и многих других авторов. «Толково-сопоставительный словарь русских и украинских предлогов» создала Г. П. Цыганенко [10]. Предложено много вариантов многоступенчатого вычленения пространственных признаков объекта (например, статическая и динамическая локализация – у Е. В. Клобукова [6]). М. В. Всеволодова и Е. Ю. Владимирский представили подробную систему синтаксем пространственной семантики и формальных средств выражения содержания, то есть падежных и предложно-падежных форм имени существительного и местоимения. Термин «локум» они охарактеризовали как пространство или предмет, относительно которого определяется местонахождение предмета (действия, признака) и характер их взаимоотношений [4]. Авторы рассматривают отношение предмета к локуму с позиций его пребывания в какой-то момент в пределах локума или его отсутствие; заполненность или незаполненность пространства, характер отношений предмета к локуму (статичность / динамичность) и т. д.

Много интересных наблюдений представлено в работах Г. А. Золотовой, в том числе – и в её известном «Синтаксическом словаре...», где падежные и предложно-падежные формы представлены как синтаксемы. Синтаксема в понимании Г. А. Золотовой, – это «минимальная, далее не делимая семантико-синтаксическая единица русского языка, выступающая одновременно как носитель элементарного смысла и как конструктивный компонент более сложных синтаксических построений, характеризуемая, следовательно, определённым набором синтаксических функций» [5, с. 4].

Предложно-падежная форма включает в себя первообразные и производные предлоги. Характеристику предложно-падежных форм имени, выражающих языковой смысл «пространство», начнём с тех единиц именованя, которые включают в себя

первообразные предлоги. Они представлены в русском языке в наибольшем объёме по сравнению с другими языковыми смыслами. К ним относятся предложно-падежные формы со следующими первообразными предлогами:

в – **В. п. имени:** *поступить в университет* (куда?); – **П. п. имени:** *встретиться в парке* (где?);

до – **Р. п. имени:** *добиться до телестудии* (куда?);

за – **В. п. имени:** *положил за шкаф, сел за руль трактора* (куда?); – **Т. п. имени:** *отдыхать за городом; писал за конторкой* (где?);

из – **Р. п. имени:** *достал из стола; узнал из Интернета* (откуда?);

из-за – **Р. п. имени:** *из-за туч выглянуло солнышко* (откуда?);

из-под – **Р. п. имени:** *выглядывала из-под шляпки* (откуда?);

к – **Д. п. имени:** *подойти к киоску* (куда?);

на – **В. п. имени:** *взойти на крыльцо; выйти на берег* (куда?); – **П. п. имени:** *лежать на пляже; выступить на телевидении* (где?);

над – **Т. п. имени:** *самолёт сбросил парашютистов над стадионом* (где?);

от – **Р. п. имени:** *отойти от киоска* (откуда?);

перед – **Т. п. имени:** *стоянка находится перед домом* (где?);

под – **В. п. имени:** *положить под ноги* (куда?); – **Т. п. имени:** *отдыхал под Одессой* (где?);

при – **П. п. имени:** *при доме находился бассейн* (где?);

с – **Р. п. имени:** *дельтопланы спускались с горы Клементьева* (откуда?);

у – **Р. п. имени:** *стоять у ручья, быть у цели* (где?).

Остановимся на некоторых вариантах подхода к внутренней группировке значений, предпринятой отдельными авторами. При этом будем иметь в виду, что в традиционной лингвистике представлен семасиологический подход к предлогам: они рассматриваются как единицы языка, обладающие лексическим значением; им приписывается то значение, которое передаёт только предложно-падежная форма, а не сам предлог.

В целом предложно-падежные формы имени с первообразными предлогами могут передавать разные значения динамической и статической локализации предметов, связанных с выражением языкового смысла «пространство»: локализацию внутри и на поверхности предмета (*встретиться в парке, отдыхать на пляже*), разные виды локализации за пределами ориентира (*сбросить парашютистов над стадионом*) и т. д.

Динамическая локализация показывает, куда и откуда направлен предмет (*подошли к киоску, или от реки*) и т. д.

Мы при этом считаем важным отметить следующее замечание В. С. Бондаренко: «Предлог обычно находится в центре предложного словосочетания. Весьма часто бывает так, что достаточно изменить одну составную часть предложного словосочетания, как изменяются и грамматические отношения, выражаемые данным словосочетанием с помощью предлога. Так, например, в словосочетаниях: *жить при станции* (где?), *жить при коммунизме* (когда?), *жить при богатстве* (как?), *жить при детях* (при ком?) один и тот же предлог *при* является показателем различных грамматических отношений. Его значение полностью обуславливается лексическим значением припредложных имён (управляемых членов припредложных словосочетаний)» [2, с. 10]. Таким образом, в конструкциях с предложными формами имени все три компонента имеют своё назначение, но значимость слитности, семантической и синтаксической цельности предложно-падежной формы является в них чрезвычайно важной.

Общепринятым является деление всех предложно-падежных форм имени, обслуживающих языковой смысл «пространство», на те, которые называют место и имеют местоименный категоризатор *где?*, и называющие направление (местоименные категоризаторы *куда?* и *откуда?*): *поступить* (куда?) – **в университет**; *встретиться* (где?) – **в парке**; *вернулся* (откуда?) – **из театра**.

Обратимся к предложно-падежным формам имени, выражающим языковой смысл «пространство» и имеющим в своём составе производные предлоги:

близ – Р. п. имени: *Близ границы не строй светлицы* (Посл.) (где?);

в направлении – Р. п. имени: *Отряд двигался в направлении леса* (куда?);

в области – Р. п. имени: *В области высшего образования произошли в последние годы большие изменения* (где?);

в районе – Р. п. имени: *Охотники сообщили, что в районе горного озера выпал первый снег* (где?);

вне – Р. п. имени: *Учёный не представлял себя вне науки* (где?);

внутри – Р. п. имени: *Внутри стога было оставлено пустое пространство* (где?);

внутри – Р. п. имени: *Софья шагнула внутрь вестибюля* (куда?);

возле – Р. п. имени: *Возле реки паслось стадо коров* (где?);

вокруг – Р. п. имени: *Вокруг фонтана играли дети* (где?);

впереди – Р. п. имени: *Командир шёл впереди отряда* (где?);

между – Т. п. имени: *Между цветущими растениями летали бабочки* (где?);

наверху – Р. п. имени: *Наверху насыпи рабочие укрепляли бетонную стенку* (где?);

навстречу – Д. п. имени: *Татьяна поспешила навстречу женищинам* (куда?);

напротив – Р. п. имени: *Приехавшие поселились **напротив нас*** (где?);

ниже – Р. п. имени: ***Ниже порогов** река успокаивалась и замедляла своё течение* (где?);

около – Р. п. имени: *Мы встретились **около фонтана** перед гостиницей* (где?);

по направлению к – Д. п. имени: *Он медленно шёл **по направлению к Арбату*** (куда?);

поверх – Р. п. имени: ***Поверх льда** стояла вода* (где?);

подле – Р. п. имени: *Сосед на минутку присел **подле ребят*** (где?);

позади – Р. п. имени: ***Позади дома** находился небольшой, но удобный дворик с цветником* (где?);

посередине – Р. п. имени: *Лодка остановилась **посередине озера*** (где?);

против – Р. п. имени: *Он остановился **против** высокого здания на набережной* (где?);

рядом с – Т. п. имени: ***Рядом с книгой** лежали тетради* (где?);

через – В. п. имени: *Её дом находится **через улицу*** (где?).

Данный список не исчерпывает перечень производных предлогов, включаемых в состав предложно-падежных форм, обслуживающих языковой смысл «пространство». Речь идёт о единицах, которые, на наш взгляд, находятся на пути к предлогам, сохраняют определённое «вещественное» содержание, например: *невдалеке от, неподалёку от* и под., а также о предлогах, не употребляющихся в современном литературном языке (устаревшим, со стилистически сниженным содержанием и т. д.), например: *посередь, среди, середь* и под. Они требуют отдельного рассмотрения.

Предложно-падежные формы имени, обслуживающие языковой смысл «пространство», включают в себя 17 из 20 первообразных предлогов, причём некоторые имена существительные при одном предлоге употребляются в двух падежах. Половина из перечисленных предлогов требует после себя Р. п., треть – Т. п. Такое количество предлогов с набором соответствующих существительных позволяет выразить богатство отношений, включаемых в языковой смысл «пространство». Из них 7 типов предложно-падежных форм с учётом двух падежей при одном предлоге имеют местоименный категоризатор *куда?*, 6 – *откуда?*, 9 – *где?* Отметим, что предложно-падежные формы имени с первообразными предлогами при выражении языкового смысла «пространство» дают возможность выражать чаще направление, чем место.

Предложно-падежная форма с *напротив* называет местонахождение лица, предмета непосредственно перед кем-либо или чем-либо на противоположной стороне от них: ***Напротив гостиницы** разместился сквер с цветниками.*

Выводы. Итак, языковой смысл «пространство», по данным наших исследований, выражен наибольшим в сравнении с другими языковыми смыслами количеством предлогов (как первообразных, так и производных), входящих в состав предложно-падежных форм имени. Они имеют интересное функционирование, помогают выразить тончайшие оттенки мысли и поэтому активно используются в речи.

Отмечая обогащение предлогов за счёт притока производных предлогов, необходимо охарактеризовать это явление как рост аналитизма в русском языке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Астафьева Н. И. Предлоги в русском языке и особенности их употребления / Н. И. Астафьева. – Минск : Вышэйшая школа, 1974. – 64 с.
2. Бондаренко В. С. Предлоги в современном русском языке / В. С. Бондаренко. – М. : Учпедгиз, 1961. – 75 с.
3. Воротников Ю. Л. О возможности построения русской грамматики смыслов / Ю. Л. Воротников // Исследования по славянским языкам. – Сеул, 2001. – № 6. – С. 137–147.
4. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / Всеволодова М. В., Владимирский Е. Ю. – М. : Русский язык, 1982. – 264 с.
5. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
6. Клобуков Е. В. Семантика падежных форм в современном русском литературном языке / Е. В. Клобуков – М. : Изд-во Московского университета, 1986. – 120 с.
7. Сидоренко Е. Н. Языковые смыслы и ономаσιологические средства их выражения. – Симферополь : КРП «Издательство “Крымучпедгиз», 2008. – 128 с.
8. Теркулов В. И. Слово и номинатема: опыт комплексного описания основной номинативной единицы языка / В. И. Теркулов. – Горловка : Изд-во ГГПИИЯ, 2007. – 240 с.
9. Устименко И. А. Явление семантической конденсации в русском словообразовании / И. А. Устименко : пособие к спецкурсу. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 132 с.
10. Цыганенко Г. П. Толково-сопоставительный словарь русских и украинских предлогов. – Алчевск : Донбасс-Медиа, 2006. – 600 с.
11. Шведова Н. Ю. Система местоимений как исход смыслового строения языка и его смысловых категорий / Н. Ю. Шведова, А. С. Белоусова. – М. : Ин-т рус. яз РАН, 1995. – 122 с.
12. Шведова Н. Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства / Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1998. – 176 с.

Одержано редакцією 10. 04. 2013 р.

Прийнято до публікації 15. 04. 2013 р.

Олена Шахова

Применниково-відмінкові форми імені як засіб вираження мовного смислу «простір»

У статті розглянуті применниково-відмінкові форми імені з первинними та похідними применниками як засіб вираження мовних значень у сучасній російській мові. Вони вперше кваліфіковані як розчленовані ономасіологічні одиниці (одиниці іменування), за допомогою яких відбувається репрезентація знань про світ. У статті схарактеризована конструкція з применниково-відмінковою формою, що включає в себе головне слово, яке виконує роль засобу, що дозволяє вибір применниково-відмінкової форми імені, і сама форма. Названі групи похідних применників за походженням і їхні структурні групи. Представлені основні особливості применниково-відмінкових конструкцій із первинними та похідними применниками.

Ключові слова: применниково-відмінкова форма імені, первинний применник, похідний применник, мовне значення, розчленована одиниця іменування, ономасіологічна одиниця.

Yelena Shahova

Prepositional and case forms of the name as means of the linguistic concept «SPACE»

The article, prepositional case forms of the name with the primary and derived prepositions as means of expressing linguistic meanings in modern Russian. They are for the 1-st time qualified as

dismembered onomasyological unit (nominating unit), with which the representation of knowledge about the world is presented. The article characterizes the construction of prepositional-case forms, which includes the main word that serves as a means to allow selection of prepositional-case form of the name and the form itself. The groups of derived prepositions are named by origin and their structural groups. The basic features of case-prepositional constructions of primary and derived words are also presented.

Keywords: prepositional-case-form name, the primary preposition, derived preposition, linguistic meaning, dismembered unit of the nomination, onomasyological unit.

КОНТЕКСТ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ДИАЛОГА В ПОЭМЕ Н. В. ГОГОЛЯ «МЕРТВЫЕ ДУШИ»

Статья посвящена описанию контекстуальных параметров встроенной в художественный текст коммуникативной ситуации (диалога). Такой художественный диалог моделируется авторским сознанием и мировосприятием исходя из программы интерпретации, адресованной гипотетическому читателю, и требует обеспечения различными контекстуальными параметрами. Наше понимание контекста опирается на его наиболее широкую дефиницию, предложенную в трудах основоположника Лондонской лингвистической школы Дж. Ферса, базировавшегося на идеях антрополога Б. Малиновского и относящего к контексту не только сам текст, но и ситуацию общения, ее социальную и культурную среду. Понимание читателями художественного диалога обеспечивают различные параметры контекстуализации, рассмотренные на четырех уровнях дискурса. На первом, формально-содержательном уровне контекст представлен вербальным, паравербальным и когнитивным параметрами. Второй уровень, интерактивный, предполагает воздействие на воссоздание и понимание художественного диалога мотивационно-интенционального, стратегического и статусного контекстуальных параметров. На третьем, социокультурном уровне действенными являются социальный и культурный параметры. Четвертый уровень, онтологический, связан с моделируемыми автором местом, временем, окружением, обстановкой общения и задан параметром ситуативности.

Ключевые слова: контекст, художественный диалог, формально-содержательный уровень контекста, интерактивный уровень контекста, социокультурный уровень контекста, онтологический уровень контекста, параметры контекстуализации.

Постановка проблемы. Одним из источников изучения коммуникации, контекстуально-ситуативных параметров дискурса служит художественный текст, в котором в превращенной, имитированной форме фиксируются разноплановые коммуникативные ситуации. Встроенное в художественный текст дискурсивное

пространство характеризуется нами как моделируемая авторским сознанием и мировоззрением коммуникативная ситуация (диалог), импринтированная в текстовую программу читательской интерпретации и требующая особого обеспечения различными контекстуальными параметрами. Данные параметры способствуют построению в художественном тексте ситуативно-дискурсивной модели и эффективному восприятию и пониманию текста читателем. Воссоздание такой модели требует от автора художественного текста особого мастерства. Это мастерство проявляется не только в умении индивидуализировать речь персонажей и создать диалогический континуум в тексте, но и в способности предоставить особый художественный контекст, служащий целям поддержки встроенной дискурсивной модели, погружения читателя в миры слов, мыслей и чувств героев, перемежающиеся функцией автора, осуществляющей локацию как ориентацию языковых средств на авторское «я» [7, с. 82].

Анализ последних исследований. Наше понимание контекста опирается на его наиболее широкую дефиницию, заложенную в трудах основоположника Лондонской лингвистической школы Дж. Ферса, базировавшегося на идеях антрополога Б. Малиновского и относящего к контексту и контекст ситуации, и воздействию социальной системы, и культуру. Контекст в таком значении квалифицируют как глобальный, коммуникативный, или ситуационный. К примеру, Г. В. Колшанский называет коммуникативным контекст, который включает все факторы, сопровождающие коммуникацию: от конкретной ситуации общения до совокупности культурных и социальных условий, определяющих смысловой и языковой комплекс коммуникативных актов [2, с. 38].

Целью нашего исследования является комплексный анализ контекстуализации коммуникативных ситуаций, сформированных в тексте поэмы Н. В. Гоголя «Мертвые души».

Изложение основного материала. В художественном тексте имитация коммуникации персонажей требует контекстуальной поддержки в виде репрезентации всех составляющих таких ситуаций общения, служащих контекстуальными параметрами. Компоненты моделируемой коммуникативной ситуации могут быть параметризованы исходя из ее уровневой стратификации. Исследователи выделяют различные уровни коммуникативной ситуации: формально-семиотический, когнитивно-интерпретационный, социально-интерактивный [5, с. 7–13]; когнитивный, социально-культурный, межличностный [6, с. 276]. Первая дифференциация исходит из концепции унилатеральности языкового знака, исключая из семиотического уровня содержание (передаваемое и интерпретируемое), что создает определенные трудности отграничения

формы от смысла. Вторая стратификация вовсе лишена знакового уровня общения. На этом основании мы предлагаем выделить в структуре дискурса четыре уровня [4].

Первый – формально-содержательный как собственно знаковый, учитывающий вербальные, паравербальные и невербальные способы означивания, а также отсутствие изоморфизма между смыслом, передаваемым автором и интерпретируемым читателем (ср. семиотическую концепцию Ч. Пирса и Ч. Морриса, предусматривающую наличие интерпретанты и интерпретатора). На данном уровне автор задействует вербальный, паравербальный и когнитивный параметры контекстуализации.

Вербальный предусматривает прежде всего индивидуализацию речи персонажей, блестяще осуществленную в тексте поэмы Н. В. Гоголя. Например, речь Манилова изобилует позитивно заряженными прилагательными и существительными (*милый человек, предпочтеннейший и прелюбезнейший человек*), этикетными выражениями (*позвольте, сделайте милость, прошу покорнейше*), перифразами и комплиментами: *Тогда чувствуешь какое-то, в некотором роде, духовное наслаждение... Вот как, например, теперь, когда случай мне доставил счастье, можно сказать образцовое, говорить с вами и наслаждаться приятным вашим разговором; Уж такое, право, доставили наслаждение... майский день... именины сердца.* Вербальная контекстуализация осуществляется и в косвенной речи персонажей: *Чичиков заметил, что в самом деле неприлично подобное безучастие к чужому горю, и потому вздохнул тут же и сказал, что соболезнует.*

Паравербальный параметр требует от автора представления в тексте разноплановых текстовых кинем – авторских квалификаторов речи героев, обеспечивающих общение и интерпретацию его читателями за счет дублирования вербальных средств паравербальными; контрдикции – их семантического противопоставления; дополнения – модификации паравербаликой вербалики; субституции – замены второго первым; акцентирования – повышения внимания за счет паравербальных средств; и регулирования – обеспечения интерактивности говорящего и собеседника [3, с. 13; 1, с. 170–171]. Паравербальные средства общения героев чрезвычайно объемно и выразительно описаны автором поэмы: *Но позвольте прежде одну просьбу... – проговорил он голосом, в котором отдалось какое-то странное или почти странное выражение, и вслед за тем неизвестно отчего оглянулся назад; – Позвольте, позвольте! – сказал Собакевич, не выпуская его руки и наступив ему на ногу, ибо герой наш позабыл побережся, в наказание за что должен был зашипеть и подскокить на одной ноге.*

Когнитивный параметр обеспечивает фиксацию в сознании читателя знаний о партнерах общения, объясняющую взаимопонимание в ходе кооперативной коммуникации

и неясности, недопонимание, коммуникативные шумы в условиях коммуникативного конфликта. К примеру, конфликтное общение Ноздрева и его зятя Мижучева автор контекстуализирует исходя из обобщения типа характера второго: *Белокурый был один из тех людей, в характере которых на первый взгляд есть какое-то упорство. Еще не успеешь открыть рта, как они уже готовы спорить и, кажется, никогда не согласятся на то, что явно противоположно их образу мыслей, что никогда не назовут глупого умным [...], а кончится всегда тем, что в характере их окажется мягкость, что они согласятся именно на то, что отвергали, глупое назовут умным и пойдут потом поплясывать как нельзя лучше под чужую дудку, – словом, начнут гладью, а кончат гадью.* Во внутренней речи Чичикова содержится и характеристика Коробочки, с которой ему трудно найти общий язык: *Эк ее, дубинноголовая какая! – сказал про себя Чичиков, уже начиная выходить из терпения. – Пойди ты сладь с нею! В пот бросила, проклятая старуха!* В свою очередь, Коробочка также оценивает партнера общения устами Н. В. Гоголя: *Старуха задумалась. Она видела, что дело, точно, как будто выгодное, да только уж слишком новое и небывалое; а потому начала сильно побаиваться, чтобы как-нибудь не надул ее этот покупатель; приехал же бог знает откуда, да еще и в ночное время.*

Особое внимание уделяет автор поэмы второму уровню стратификации коммуникативной ситуации – интерактивному (мотивационно-прагматическому), опосредующему коммуникативное взаимодействие персонажей в моделируемой ситуации общения. На данном уровне параметрами контекстуализации служат мотивационно-интенциональный, стратегический и статусный. Первый характеризуется авторской репрезентацией мотивов и целей коммуникантов-персонажей, их коррекции по мере протекания общения. Прогнозирование мотивов и целей собеседника контекстуализируется автором поэмы нередко с помощью внутренней речи. Так, торг Чичикова и Собакевича начинается с неожиданного для Чичикова осознания мотивов Собакевича, переданного внутренней репликой: *«Черт возьми, – подумал Чичиков про себя, – этот уже продает прежде, чем я заикнулся!» – и проговорил вслух...* Расчет на достижение цели мотивирует поступки Чичикова. Он терпит Ноздрева и даже желает ему угодить: *Чичиков в угодность ему пощупал уши, примолвивши: – Да хорошая будет собака; Не желая обидеть его, Чичиков взял и за нос, сказавши: – Хорошее чутье.*

Второй параметр раскрывается преимущественно на примере контекстуализации стратегических программ главного героя поэмы «Мертвые души» Чичикова, который обладает уникальной способностью предупреждать конфликтное общение и стратегически прогнозировать кооперативный результат, несмотря на различие характеров своих партнеров по речи. В ходе коммуникации словами автора текста он умело корректирует

свои стратегии и тактики, контролирует свое поведение, мастерски адаптируется в новой, незнакомой обстановке, приспособляясь к собеседнику. В таких случаях второй контекстуальный параметр взаимодействует с первым и третьим, ибо коммуникативный контроль и адаптацию Чичиков осуществляет в зависимости от статуса партнера общения: *Он даже не любил допускать с собой ни в каком случае фамильярного обращения, разве только если особа была слишком высокого звания.* Однако он терпит откровенно хамское поведение Ноздрева, хоть и пытается изображать оскорбленное достоинство: *Всему есть границы, – сказал Чичиков с чувством достоинства. Если хочешь пощеголять подобными речами, так ступай в казармы.* С Маниловым он приторно вежлив, нередко адаптирует свою речь под собеседника, сыплет комплиментами и прибегает к самоуничижению, с Коробочкой не церемонится, ведет себя свободно и грубо. Примечательно начало разговора с Плюшкиным, которое автор поэмы предваряет внутренней речью Чичикова, строящего и корректирующего стратегический план будущего общения: *Уже несколько минут стоял Плюшкин, не говоря ни слова, а Чичиков все еще не мог начать разговора, развлеченный как видом самого хозяина, так и всего того, что было в комнате. Долго не мог он придумать, в каких словах изъяснить причину своего посещения. Он уже хотел было выразиться в таком духе, что, наслышась о добродетели и редких свойствах души его, почел долгом принести лично дань уважения, но спохватился и почувствовал, что слово «добродетель» и «редкие свойства души» можно с успехом заменить словами «экономия» и «порядок»; и потому, преобразивши таким образом речь, он сказал, что, наслышась об экономии его и редком управлении имениями, он почел за долг познакомиться и принести лично свое почтение.*

Статусный параметр Н. В. Гоголь устами одного из персонажей – образа автора – проецирует на русскую этническую культуру, ее коммуникативные приоритеты, обобщая тем самым факт важности для русского человека статуса собеседника: *Пересчитать нельзя всех тонкостей нашего обращения. Француз или немец век не смекнет и не поймет всех его особенностей и различий; он почти тем же голосом и тем же языком станет говорить и с миллионщиком, и с мелким табачным торгошом, хотя, конечно, в душе поподличает в меру перед первым. У нас не то: у нас есть такие мудрецы, которые с помещиком, имеющим двести душ, будут говорить совсем иначе, нежели с тем, у которого их триста, а с тем, у кого их триста, будут говорить опять не так, как с тем, у которого их пятьсот [...] все найдутся оттенки.*

Социальные и этнокультурные особенности общения нередко становятся в тексте поэмы предметом рассуждений и обобщений автора. Данные отступления характеризуют третий уровень стратификации коммуникативной ситуации – социокультурный. Автор

поддерживает коммуникативную адаптацию своего героя отступлением о Прометее, куропатке и мухе. Данный параметр позволяет читателю декодировать присущие русской культуре паравербальные средства, манеру поведения (например, игру в самоуничтожение, комплимент, оскорбление, тыканье).

Четвертый уровень стратификации – онтологический – связан с моделируемыми автором местом, временем, окружением, обстановкой общения. Так, общение с помещиками автор обычно предваряет описанием их поместья, комнаты, в которой происходит разговор. Автор корректирует коммуникативную ситуацию в зависимости от присутствия других лиц. К примеру, появление детей и жены Манилова, присутствие зятя Мижужева в общении с Ноздревым. Важны для разговора и предметы (например, шипящие и хрипящие часы у Коробочки, которые напугали Чичикова, портреты в ее доме; турецкие кинжалы у Ноздрева, на которых было написано «Мастер Савелий Сибиряков»). На данном уровне воссоздается интегрирующий контекстуальный параметр ситуативности, обеспечивающий не только протекание коммуникации, но и общий текстовый континуум, реализацию авторского замысла и формирование концептуального пространства произведения.

Выводы и перспективы исследования. Изучение воссоздаваемых автором художественного текста параметров контекстуализации коммуникативных ситуаций, участниками которых являются персонажи произведений, позволяет углубить знания о живой, реальной коммуникации, выявить факторы ее эффективности и конфликтности, установить статусный потенциал коммуникантов, зависимость общения от социальных, культурных и фоновых детерминант.

ЛИТЕРАТУРА

1. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации: Учебник / Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попов, А. П. Садохин ; [под ред. А. П. Садохина]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 352 с.
2. Колшанский Г. В. Контекстная семантика / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1980. – 149 с.
3. Потапова Р. К. Коннотативная паралингвистика / Р. К. Потапова. – М. : Триада, 1997. – 67 с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
5. Сусов И. П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая схема / И. П. Сусов // Языковое общение: процессы и единицы. – Калинин : Изд-во Калининского ун-та, 1988. – С. 7–13.
6. Тарасова Е. В. Речевая системность в терминах лингвопрагматики / Е. В. Тарасова // Вісник Харківського національного університету. – 2000. – № 471. – С. 276–283.
7. Тураева З. Я. Лингвистика текста (текст: структура и семантика) / З. Я. Тураева. – М. : Просвещение, 1986. – 127 с.

Одержано редакцією 18. 03. 2013 р.

Прийнято до публікації 19. 03. 2013 р.

Олена Селіванова

Контекст художнього діалогу в поемі М. В. Гоголя «Мертві душі»

Стаття присвячена опису контекстуальних параметрів вбудованої до художнього тексту комунікативної ситуації (діалогу). Такий художній діалог моделює авторська свідомість та

світосприйняття з огляду на програму інтерпретації, адресовану гіпотетичному читачеві, і потребує забезпечення різними контекстуальними параметрами. Наше розуміння контексту ґрунтується на його найбільш широкій дефініції, запропонованій у працях фундатора Лондонської лінгвістичної школи Дж. Фьорса, який спирався на ідеї антрополога Б. Малиновського і зараховував до контексту не лише сам текст, а й ситуацію спілкування, її соціальне та культурне середовище. Розуміння читачами художнього діалогу забезпечують різні параметри контекстуалізації, розглянуті на чотирьох рівнях дискурсу. На першому, формально-змістовому рівні контекст представлений вербальним, паравербальним і когнітивним параметрами. Другий рівень, інтерактивний, передбачає вплив на створення та сприйняття художнього діалогу мотиваційно-інтенційного, стратегічного та статусного контекстуальних параметрів. На третьому, соціокультурному рівні дієвими є соціальний та культурний параметри. Четвертий рівень, онтологічний, пов'язаний із модельованими автором місцем, часом, оточенням та обстановкою спілкування й заданий параметром ситуативності.

Ключові слова: контекст, художній діалог, формально-змістовий рівень контексту, інтерактивний рівень контексту, соціокультурний рівень контексту, онтологічний рівень контексту, параметри контекстуалізації.

Olena Selivanova

Context of literary dialogue in the poem «Dead souls» by M. V. Gogol

This article focuses on the description of the contextual parameters of the communicative situation (dialogue) integrated into the literary text. Such a literary dialogue is modeled by the author's consciousness and worldview judging from the interpretation programme addressed to the hypothetical reader and requires the involvement of different contextual parameters. The conception of the context is grounded by its widest definition provided in the works of the founder of the London school of Linguistics J. Firth and based on the ideas of anthropologist B. Malinowski who related both text and communicative situation, with its social and cultural surrounding to the context. Readers' comprehension of the literary dialogue is provided by different parameters of contextualization, considered on the four discourse levels. On the first, formal, level the context is represented by linguistic, paralinguistic and cognitive parameters. The second, interactive, level presupposes the influence of motivation-intentional, strategic and status contextual parameters and is based on understanding the literary discourse. At the third, sociocultural, level, social and cultural parameters are topical. The fourth, ontological, level, is linked to the place, time and surroundings modeled by the author and determined by the situational parameter.

Key words: context, literary dialogue, formal level of the context, interactive level of the context, sociocultural level of the context, ontological level of the context, parameters of contextualization.

УДК 81. 373.612

Тетяна Бабич

СЕМАНТИКА КОЛЬОРАТИВІВ

У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ Л. В. КОСТЕНКО

У запропонованій статті йдеться про імпліцитні значення слова в тексті художньої літератури на рівні лексем-кольоративів та їхнього значення у відбитку лінгвоконцептуальної та когнітивної картини світу письменника. Імпліцитні значення слова виникають у свідомості людини як результат асоціативної співвіднесеності поетичних образів з певними об'єктами реального або уявного світу. Основним під час дослідження кольоративних концептів вважаємо наявність реальної сукупності деяких

чинників, що вказують на розкриття неявно вираженого смислу в акті комунікації. Саме тому важливою в інтенціональній сфері людських понять, крім лексичного значення, є ще й глибинна сфера відношень, що зорієнтовує як на суспільно-визнані концепти, так і на інтелектуальні можливості мовця.

Ключові слова: асоціації, імпліцитний, прирощення смислу, картина світу, мовні одиниці, комунікація, когнітивний, лексичне значення, концепти, інноваційні перетворення, експліцитні значення, інноваційні перетворення смислу, дискурс, експліцитні значення слова.

Постановка проблеми. Думка про потребу аналізу смислових відтінків мовних одиниць у дискурсивному оточенні є загальноприйнятою серед вчених-семасіологів. У сучасних комплексних дослідженнях акцентовано, що смислові імплікації лексем-кольоративів, крім предметно-логічної інформації, передають ще й оцінну, емоційну та естетичну й відновлюються в конкретному тексті, а не в мові взагалі.

Аналіз останніх публікацій. Особливо плідним це твердження виявилось під час вивчення художньо-поетичного мовлення, специфіку якого значною мірою становлять найнесподіваніші семантичні трансформації мовних одиниць у ході їх використання. Вона стала основою для цілої низки праць, автори яких засвідчують сучасні погляди на особливості та структуру значення слів у системі літературно-художнього твору та в мовленні загалом. До таких праць зокрема належать розвідки Л. І. Белехової, Ю. О. Карпенка [1], Ю. С. Лазебника, В. М. Манакіна [2], О. О. Семенець [3], Н. В. Слухай (Молотаєвої), Ж. П. Соколовської, В. А. Чабаненка та інших.

Метою статті є дослідження закономірностей імпліцитних прирощень смислу лексем-кольоративів у тексті художньої літератури та їхніх значень у відбитку лінгвоконцептуальної та когнітивної картини письменника.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання такого завдання: встановити семантичні зв'язки, які містять логічну вказівку на можливість мотивації ознак одного об'єкта іншим.

Стилістика кольору в поезії Л. В. Костенко зумовлена переважно світом символів, що презентують колір як одну з форм авторського бачення навколишньої дійсності. Л. В. Костенко постає перед нами як митець, художник, який протестує проти сірого „безславного сьогодні” різнобарвним поєднанням кольорів.

Саме звідси складність функції символіки кольоративів. Звернемося до найбільш уживаних та естетично значущих кольорів, що властиві дискурсивним особливостям поетичного твору.

Почнемо зі слова *сірий* (сірий – колір середній між білим і чорним, барва попелу, мишастий, сталевий, сріблястий, слив'яний [4, IX, с. 229]). У різних поетичних творах лексема *сірий* може вказувати на основну ознаку якості:

*Люблю хати древлянського Полісся,
ті старовинні рублені хати –
кремезні, довгі, **сірі** од сльоти* (1, с. 412).

Водночас сірий колір символізує буденність, невиразність, в'ялість, одноманітність:
*Був **сірий** день. І **сірий** був сусід.*

*І **сірий** стіл. І **сірі** були двері* (1, с. 383).

У цій поезії („Кольорові миші”) йдеться про дівчинку, яка як доросла постала перед судом за дивне злодіяння: з багряних кленових листочків „вона робила ... кольорові миші”. Так повідомляє судові сусід-скаржник. Від тієї забави, за словами сусіда, немає спокою. ”Чаклунка” Анна збила з пуття його дітей, і тому тепер навіть „вночі їм сняться миші кольорові” (4, с. 16). А дитину насправді судять за протест проти одноманітності. У поезії лексема *сірий* наповнена новим смислом („безликість” та „безбарвність”), повторюючись чотири рази, підсилює відчуття дисгармонії. Створено пейзаж дискомфорту в безглуздому навколишньому світі.

Розглянемо ще один приклад:

*Такий туман, аж піють **сірі** півні.*

Людина йде з туману у туман.

Ми всі, по суті, живемо

*якоюсь мірою в **тумані***

Прозріння нам уже не притаманні (1, с. 547).

Лексема *туман* (туман – скупчення найдрібніших крапель води або кристалів льоду, яке робить повітря непрозорим; про те, що перешкоджає правильному сприйманню дійсності’ [4, X, с. 583]) наближається, здавалось би, до зовсім іншого семантичного поля, проте створює єдиний тьмянний фон, що викликає відчуття незатишної, сумної дійсності саме завдяки імпліцитній присутності семи ‘*сірий*’, яка асоціюється з туманом.

Слово *синій* позначає один із кольорів спектра, середній між голубим і фіолетовим [4, IX, с. 183]. За свідченням М. П. Чикало, у народному побуті ця назва кольору має певний символічний сенс – у повір’ях пекельний вогонь має синій колір. Символіка синього кольору репрезентує поганий вогонь, щось страшне [7, с. 188].

Звернемося до прикладів:

*І він упав. І руки аж **посиніли*** (1, с. 364).

Лексему *посиніли* (синіти – ставати, робитися синім, набувати синього кольору; ставати дуже блідим або червоніги, набувати аж синього відтінку від нездужання, люті, холоду [4, IX, с. 182]) ужито тут із загальнонародним значенням. Вона вміщує повний спектр гнітючих характеристик, зокрема семи ‘нездужання’, ‘лють’, ‘холод’.

У наступних поетичних рядках у лексемі *синій* спостерігаємо реалізацію периферійних сем ‘воля’, ‘спокій’, тому слову *синій* можна приписати значення ‘спокійний’, ‘вільний’:

*Мої думки, як дикі голуби,
в полях шукали **синього** притулку* (1, с. 293).

В усній народній творчості та в давніх українських писемних пам’ятках цей колір постає зі значенням ‘святковий’, ‘багатий’ і саме з таким значенням найчастіше вжитий у поезіях Л. В. Костенко:

*Двори стоять у хуртовині айстр.
Яка рожева й **синя** хуртовина!* (1, с. 324).

У наступному прикладі смислоутворювальними стають асоціативні семи ‘достаток’, ‘зрілість’:

***Синіє** день, як пізні капусти* (1, с. 345).

Для аналізу звернемося до фрагменту:

*Дніпро, старенький дебаркадер, **левино-жовті** береги
лежать, на кігті похиливши зелену гриву шельюги* (1, с. 45).

Під впливом контексту в семантичній структурі лексеми *левиний* (левиний – такий, як у лева [4, IV, с. 459]) спостерігаємо вихід за межі об’єктивного змісту значення. Унаслідок цього відбувається підсилення основного значення лексеми *жовтий* (жовтий – який має забарвлення одного з основних кольорів спектру, середній між оранжевим і зеленим; який має колір золота, яєчного жовтка, соняшникового суцвіття [4, II, с. 540]), крім того, ця лексема набуває семантичних ознак ‘об’ємність’, ‘величність’.

У прикладі:

*У нього були дивні очі –
кольору повільної грозової хмари* (1, с. 393)

у значенні лексеми *хмара* також спостерігаємо подібний семантичний процес, в основу якого покладено усунення основних семантичних ознак слова *хмара* (хмара – ‘скупчення краплин води, кристаликів льоду та їхньої суміші в атмосфері у вигляді суцільної маси світлого або темного кольору’ [4, XI, с. 93]) та активізацію мінливих потенційних сем, які вказують на сірий колір хмари. Сполучення із лексемою *грозова* (грозова – яка супроводжується грозою [4, II, с. 173]) надає кольористичній образності особливого відтінку, і її сприймаємо як влучну

психологічну оцінку. Вона імпліцитно набуває значення „дивні”, „загадкові”, а також „які виражають погрозу”.

Л. В. Костенко використовує в поезії часто „засіб пропущеної ланки” [6, с. 222], коли пряма назва кольору відсутня, а застосовані інші засоби для передачі відповідних значень:

Але очі – як буре небо в сірім клоччі

А то прокотить по лицю –

Як блиск остиглого свинцю

В зіницях зашморги гойдає,

Химерно вигнута брова (2, с. 74).

В індивідуальних асоціаціях авторки непривабливий, холодний, колючий, пронизливий погляд сірих очей подібний до *бурого неба в сірім клоччі* та до *блиску остиглого свинцю*. І як наслідок такого своєрідного поєднання смислів „бурого неба в сірім клоччі” та „блиску остиглого свинцю” – затемнення значень ядерних лексем *небо* (небо – видимий над поверхнею землі повітряний простір у формі купола [4, V, с. 249]) та *свинець* (свинець – важкий, м’який легкоплавкий метал [4, IX, с. 70]) та формування в них не характерних у загальнонародному використанні сем на позначення кольору.

Подібне перетворення спостерігаємо також і в поетичних рядках:

Вже дожились – забули колір неба,

воно буває кольору досад (1, с. 68).

Уживання лексеми *досада* (досада – почуття незадоволення, гіркоти, викликане чим-небудь [4, II, с. 38]) для характеристики кольору неба пояснене, очевидно, актуалізацією на асоціативному рівні негативних сем, пов’язаних зі світом емоцій, унаслідок чого семантика лексеми *небо* набуває додаткового нашарування, а абстрактне поняття *досада* стає незвичним позначенням „психоемоційного” кольору.

Так само в прикладі:

Як важко їй писати! Нема в латинці літер

для кольору печалі і голосу води (1, с. 410)

лексема *печаль* (печаль – те, що засмучує кого-небудь, задає комусь горя, журби [3, VI, с. 364]) в індивідуально-авторському використанні актуалізує сему кольору, яка не властива їй поза наведеним поетичним дискурсом.

Висновки. Отже, колористичні семи здатні нейтралізувати семантику кольору та створювати цілий арсенал імпліцитних прирощень смислу. Тому колір слід вважати однією з форм художнього пізнання та ідейно-естетичного зображення дійсності. Адже кожен колір створює навколо себе певну дискурсивну зону та містить вказівку на певний склад ідей та задумів автора, одним словом, окрім смислової та описової функцій кольоративів, їх

сполучення реалізують емоційну функцію, яка впливає на почуття людини, формуючи певний настрій.

Перспектива подальших досліджень. Запропонований підхід дає змогу розглядати суб'єктивне сприйняття кольору, що провокує до семантичного перетворення смислової структури кольоративної номінації, оскільки лексичне значення слова дає назву будь-якому кольоропозначенню, інтерпретуючи індивідуальні мовні знання та уявлення про будь-який колір. У перспективі подальших досліджень джерело імпліцитних прирощень смислу слів можна розглядати завдяки символіці кольоративів, яка за естетичними законами та асоціативними зв'язками виникає у свідомості людини як наслідок співвіднесеності відповідних кольорів із об'єктами реального або уявного світів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика Ліни Костенко / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник [відп. ред. Карпенко Ю. О.]. – Одеса : Астропринт, 2004. – 215 с.
2. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология / В. Н. Манакин. – К. : Знання, 2004. – 326 с.
3. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова / О. О. Семенець. – Кіровоград : Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
4. Словник української мови : в 11-ти томах. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
5. Пасік Н. М. Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного і пареміологічного значень / Н. М. Пасік // Мовознавство. – 1999. – № 4. – С. 21–31.
6. Федосюк М. Ю. Способы передачи новой информации в художественном тексте / М. Ю. Федосюк // Филологические науки. – 1983. – № 6. – С. 40–46.
7. Чикало М. П. З історії назв кольорів в українській мові XIV – XVIII століття / М. П. Чикало // Записки наукового товариства ім. Шевченка : Праці філологічної секції. – Львів, 1997. – С. 186–209.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Костенко Л. В. Вибране / Л. В. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 560 с.
2. Костенко Л. В. Берестечко : [історичний роман] / Л. В. Костенко. – К. : Укр. письменник, 1999. – 157 с.

Одержано редакцією 20. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 25. 03. 2013 р.

Татьяна Бабиц

Семантика цветоименований в поэтических текстах Л. В. Костенко

В предлагаемой статье речь идет об имплицитных значениях слова в тексте художественной литературы на уровне лексем на обозначение цвета, их значениях в отражении лингвоконцептуальной и когнитивной картины мира писателя. Имплицитные значения слова возникают в сознании человека как результат ассоциативной соотнесенности поэтических образов с определенными объектами реального или воображаемого мира. Главным при исследовании цветовых концептов считаем наличие реальной совокупности некоторых факторов, указывающих на раскрытие неявно выраженного смысла в акте коммуникации. Именно поэтому важное значение в интенциональной сфере человеческих понятий, кроме лексического значения, приобретает еще и глубинная сфера отношений, ориентирует как на общественно признанные концепты, так и на интеллектуальные возможности говорящего.

Ключевые слова: ассоциации, имплицитный, приращение смысла, картина мира, языковые единицы, коммуникация, когнитивный, лексическое значение, концепты, инновационные преобразования, эксплицитные значения, инновационные преобразования смысла, дискурс, эксплицитные значения слова.

Tetyana Babych

Colour semantics in L. Kostenko's texts of poetry

The article regards the implicit word meanings in the texts of literature at the level of lexical units with colour semantics and their importance in the imprint of the lingual-conceptual and cognitive world

view of the writer. Implicit meanings arise in human mind as a result of associative correlation of the poetic images and specific objects either of the real or imaginary world. The main concept in the research of colour units is believed to be a real combination of some factors that reveal the meaning, implicit in the act of communication. It is therefore important in the field of human intensional concepts that besides the lexical meaning, the sphere of deep relationship becomes as well important which brings into focus both socially recognized concepts and the intellectual abilities of the speaker.

Key words: association, implicit, increment of meaning, world view, linguistic unity, communication, cognitive, lexical meaning, concepts, innovative transformation explicit value, innovative transformation of meaning, discourse, explicit meaning.

УДК 811.161.2 23

Лариса Кардаш

ПРОТИСТАВЛЕННЯ З ЕКСПЛІЦИТНО ПРЕДСТАВЛЕНИМ ЛИШЕ ОДНИМ КОМПОНЕНТОМ

Питання протиставлення з лінгвістичного погляду розробляли не досить активно, і стосувалися вони передусім сфери фонології та структурної фонетики. Лише останнім часом у мовознавстві виокремився перспективніший «ухил» у бік розгляду протиставлення як складного структурно-семантичного явища.

У статті проаналізовано питання, присвячені сутності імпліцитного протиставлення – складного мовного явища, утвореного шляхом виведення сентенції протиставлення із іншої сентенції, у якій безпосередньо відображено той чи той факт дійсності, виокремлено підтипи протиставлення, що ґрунтуються на різних принципах.

Ключові слова: імпліцитне протиставлення, імплікація, експліцитність, релат, референт, мисленнєва діяльність, логічні, психологічні та когнітивні основи імпліцитності, семантика, комунікативна настанова, варіативність, рематичність, асиметричний дуалізм мовних знаків, діалектичне протиріччя, реципієнт, концептуальність.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що багато мовознавців досліджували питання, що стосуються імпліцитного, усе ж «нез'ясованими залишаються проблема психологічних, логічних, когнітивних та інших основ імпліцитності, а також механізмів її виявлення, типів невираженості їхнього співвідношення, способів і закономірностей «кодування» імпліцитного мовцем і «декодування» слухачем та багато інших» [6, с. 106].

Через те що не існує загального розуміння імпліцитного протиставлення в лінгвістиці, слід розглянути різні погляди на ці питання. Дослідники пропонують різні визначення цього явища, розглядаючи імплікацію з різних боків. Більшість науковців одностайні в тому, що імплікація – це те, що маємо на увазі, але, урахувавши різні аспекти розгляду цього поняття, лінгвістика доповнює і розгортає його [4, с. 174].

Актуальність статті визначена зростанням уваги до цієї проблеми та зумовлена розбіжностями поглядів і суперечностями щодо статусу й трактування такої мовної категорії, як протиставлення.

Актуальність теми також увиразнює відсутність єдиного погляду на цілий спектр теоретичних питань, що стосуються ієрархії і взаємодії семантико-синтаксичного та формально-синтаксичного рівнів речення певної семантики й комунікативної настанови та умов його функціонування.

Аналіз основних досліджень і публікацій. К. Долінін вважає, що імплікація ґрунтується «на ситуативних зв'язках або на взаємозв'язку частини та цілого», а також звертає увагу на семантичні елементи, які «не виражені просто мовними засобами, а впливають з експліцитно виражених елементів у їхній взаємодії» [5, с. 76]. Ф. Бацевич зауважує, що імплікацію характеризують такі риси, як «варіативність, рематичність, тобто здатність передавати нову й додаткову інформацію, та обмеженість мікроконтекстом» [2, с. 18]. М. Нікітін трактує імплікацію як «тип концептуальних зв'язків, які ґрунтуються на відображенні реальних залежностей у свідомості, тобто розумовий аналог зв'язків дійсності» [9, с. 87]. На думку В. Кухаренко, основою імплікації є «усвідомлення додаткового змістового або емоційного значення» [8, с. 43]. Е. Шендельс стверджує, що існує «загальна об'єктивна мовна система, яка відкривається у вигляді імплікації» [12, с. 31]. С. Кацнельсон трактує імплікацію як «формальну невираженість елементів глибинного висловлювання, яка не може виявлятися у вигляді слів, морфем або словосполучень» [6, с. 185]. Т. Спільман вважає, що імплікація – це вияв «асиметричного дуалізму мовних знаків, до того ж знак та значення не охоплюють один одного повною мірою» [10, с. 16]. Деякі дослідники трактують мовну імпліцитність з погляду співвідношення форм мислення з відповідними мовними одиницями, водночас йдеться про їхній зв'язок, що виявляється в пізнавально-комунікативних процесах [4, с. 173].

Метою статті є комплексний аналіз структурних та семантичних особливостей висловлювань, що реалізують актомовленневе значення імпліцитного протиставлення.

Виклад основного матеріалу. Розкривати поняття імпліцитного пропонуємо в його зіставленні з експліцитним: «Експліцитним, або явним, є те, що має своє власне, повне, безпосереднє словесне вираження, імпліцитним же, чи неявним, є те, що не має такого

словесного вираження, але домислюється з опорою на експліцитне, виражається й сприймається адресатом за допомогою експліцитного, а також контексту та інших чинників» [1, с. 5]. Уточнюють наведене визначення ще такі твердження: імпліцитне «існує не на поверхні, а в глибині мови, як нижній, прихований шар змісту, воно є «щось несамостійне, залежне, похідне» [1, с. 6].

Поряд із з'ясуванням сутності імпліцитного дослідники аналізують випадки, у яких простежено приховане, окреслюючи межі поширення імпліцитного. Перелік таких випадків охоплює різні лінгвальні явища, факти. До класичних виявів імпліцитного належать скорочення, аббревіатури, переносне вживання слів, уживання загальних іменників в одиничному смислі, займенники, логічний наголос, питання, неповні речення, ентимема, тобто умовивід, у якому одне з його суджень виражене імпліцитно, наведення прикладу, який наводять не сам для себе, а для підтвердження іншої думки, яку він представляє, а також дипломатична мова або деякі особливі випадки того, що є зрозумілим само собою [1, с. 29–64].

Часто межі розгляду категорії протиставлення є вужчими, і дослідники намагаються зарахувати її або до категорії поняттєвої, або до мовної категорії. Однак ми дотримуємося думки про те, що протиставлення – складне явище, зовсім не периферійне, важливі фактори, обмежувальний і модифікаційний вплив яких тією чи тією мірою актуальний на всіх рівнях мовної структури [7, с. 98–105].

Як філософську категорію протиставлення співвідносять із протилежністю і розуміють як «одну зі сторін діалектичної суперечності. Єдність протилежностей утворює діалектичну суперечність, яка є джерелом розвитку усіх предметів, явищ і процесів у природі, суспільстві й мисленні» [3, с. 210].

Протиставлення, як і інші універсальні мовні категорії, також може бути виражене як безпосередньо, експліцитно, так і опосередковано, тобто імпліцитно.

Пропонуємо протиставлення, коли один компонент протиставлення представлений експліцитно, а інший відновлений завдяки самій ідеї протиставлення. Реконструкція цього компонента протиставлення ґрунтуються або на знанні першого компонента, або на екстралінгвістичних знаннях реципієнта – знанні змісту художнього твору, фактів реальної дійсності, особистості мовця тощо.

У такому різновиді протиставлення розглядаємо кілька підтипів, які ґрунтуються на різних принципах.

1. Протиставлення, за якого експліцитно представлений лише релат, а референт протиставлення імпліцитний, напр.: *«Гм, – сказав хтось у нім єхидно. – Ті дядьки кинулись назад. Але в них є ще **оте «назад», а от у тебе...**»* [13].

У наведеному прикладі релат протиставлення сформований на основі сполучення об'єкта із ствердженням у ньому ознаки й виражений експліцитно (*в них є ще оте «назад»*). Референт повністю експліцитно не виражений (названий лише другий об'єкт протиставлення), проте логічно відтворюється з експліцитного елемента протиставлення. В експліцитному компоненті стверджено ознаку в певному об'єкті (*в них є ще оте «назад»*), в уявному, імпліцитному, компоненті цю саму ознаку заперечено (*у тебе немає того «назад»*). Водночас спостерігаємо одночасне, одноаспектне протиставлення. Формальним показником імпліцитності також є багатокрапка, яка вказує на навмисне замовчування.

У прикладах такого зразка, як правило, мовцю щось заважає висловити свою думку до кінця, проте реципієнт легко відновлює пропущений компонент протиставлення.

Та й іншої тварі тут до ката, от тільки не вглядиш їх просто. Козулі ще сяк-так, особливо котрі неполохані. А от інші... [13]. У наведеному прикладі протиставлене сполучення заперечення однієї ознаки з іншим об'єктом сполученню ствердження цієї самої ознаки в іншому об'єкті. Одне сполучення (релат) представлено у висловленні експліцитно (*козулі ще сяк-так*), референт же імпліцитний, проте логічно виводимо його завдяки контексту (*козулі ще сяк-так, а от інші – не так*).

Основа протиставлення – наявність/відсутність ознаки в певному об'єкті. Імпліцитність референта не заважає розумінню загального змісту висловлення (співрозмовники розуміють один одного й без мовного вираження референта протиставлення). Мовним засобом вираження ідеї протиставлення є протиставне сполучення *а от*.

В аналогічному прикладі: *Вони всі такі щасливі, такі радісні, – думала вона, схиливши голову на руку. – А я?..* [16] – замість реалізації референта протиставлення вжито питання.

В описаній ситуації мовець використовує питання замість референта протиставлення, очевидно, через невпевненість у своїй думці, тобто не може точно відповісти на питання – чи щасливий він, чи радісний? Однак протиставлення можливе в тому разі, якщо референтом є сполучення об'єкта-особи з ознакою, яка суперечлива стосовно до властивої іншому об'єкту ознаки (*Вони щасливі і радісні, а я нещаслива і нерадісна*).

Ідея протиставлення в наведеній конструкції виражена протиставним сполучником *а*.

2. Протиставлення, за якого експліцитно представлений лише референт, а релат протиставлення імпліцитний, напр.: *В нього не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками. Але ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали: – Ви б, знаєте, того... чи застібнулись би, чи що... Тут жінки й діти, а у вас того, не можна ж, справді, так...* [14].

У наведеному прикладі протиставлений один об'єкт у сполученні з ознакою (*гірше, коли на вулиці підходили й казали*) іншому об'єкту в сполученні з протилежною ознакою

(*погано, що в нього не все гаразд із краваткою або ж гудзиками*). Проте релат у цій конструкції експліцитно не представлений, хоча логічно його можна вивести за допомогою контексту. Тут передбачено той факт, що коли *не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками* – це погано, тому при відтворенні пропущеного компонента виникає таке протиставлення: *Погано, коли в нього не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками. Але ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали*. Очевидно, мовець переживає драматизм цієї ситуації, а отже, не може спокійно говорити про це, тому виникає імпліцитність висловлювання (відсутність мовного вираження релата).

Люба була трохи схожа на матір, але в неї був ширший вид і трохи більші, жваві та веселі карі очі [16]. Ця конструкція містить протиставлення з експліцитно представленим лише одним його компонентом (*в неї був ширший вид і трохи більші, жваві та веселі карі очі*). Проте релат відновлюється з контексту завдяки самій ідеї протиставлення. Сполучення об'єкта з ознакою більшого ступеня вияву (*ширший вид і трохи більші, жваві та веселі карі очі*) протиставлене сполученню іншого об'єкта з цією самою ознакою меншого ступеня вияву, яке логічно виводимо з названої конструкції (*у матері було вузьке обличчя і маленькі очі*).

Більший ступінь вияву ознаки виражають прикметники вищого ступеня порівняння (*ширший, більші*), а менший ступінь цієї самої ознаки у складі релата не має мовного вираження і виведений імпліцитно. Мовним засобом вираження протиставлення є також протиставний сполучник *але*.

Окремим різновидом протиставлення в межах аналізованого типу є протиставлення ситуацій, за якого кілька сполучень об'єктів з ознаками зливаються в один елемент, протиставлений іншому елементу, також утвореному внаслідок злиття кількох сполучень ознак з об'єктами, напр.: *Було колись – в Україні Ревіли гармати; Було колись – запорожці Вміли панувати. Панували, добували І славу, і волю; Минулося – осталися Могили на полі. Високії ті могили, Де лягло спочити Козацьке біле тіло, В китайку повите. Високії ті могили Чорніють, як гори, Та про волю нишком в полі З вітрами говорять. Свідок слави дідівщини З вітром розмовляє, А внук косу несе в росу, За ними співає* [17].

В аналізованому складному синтаксичному цілому спостерігаємо протиставлення не об'єктів, а ситуацій, бо кілька сполучень об'єктів з ознаками зливаються в один елемент, протиставлений іншому елементу, також утвореному внаслідок злиття кількох сполучень ознак з об'єктами. Протиставлення має дворівневий характер, пов'язаний із тим, що комунікативний і мисленнєвий процеси двоетапні. Спочатку (на нижчому ступені цих процесів) кілька простих ситуацій мислимі як самостійні, протиставлені одна одній; кожна з них постає як особливий об'єкт, відображений у змісті окремого речення. Після осмислення

кожної простої ситуації окремо відбувається перехід до вищого ступеня, на якому кілька мисленневих і комунікативних актів, що відповідають окремим реченням, зливаються в єдиний мисленневий і комунікативний акт, який відображає складну ситуацію, де поєднані всі колись самостійно відображувані прості ситуації і яка тепер є єдиним об'єктом думки. Досить докладний аналіз таких складних багатоетапних порівнянь на матеріалі російської мови здійснив П. Чесноков [11, с. 57–71].

У центрі відображення спостерігаємо загальне відношення між однією складною ситуацією, в якій поєднано кілька ознак і об'єктів, та іншою ситуацією, яка поєднує кілька інших сполучень ознак і об'єктів. Отже, на нижчому ступені протиставленими стають окремі одиниці, які на вищому ступені поєднані в одну цілісну макроодиницю (*осталися Могили на полі; Високії ті могили Чорніють, як гори, Та про волю нишком в полі З вітрами говорять. Свідок слави дідівщини З вітром розмовляє, А внук косу несе в росу, За ними співає*) – ситуацію, протиставлену іншій ситуації (*в Україні Ревіли гармати; запорожці Вміли панувати. Панували, добували І славу, і волю*).

Між такими ситуаціями можуть виникати різні види відношень протиставлення. Наприклад: *Князь Єремія той не дуже. Той не привабливий з лиця. Воно у нього зле, байдуже, – щось од вчорашнього млинця. Бліде, холодне, невиразне. Не пригадаєш, скільки б раз не дививсь на нього. Але очі – як буре небо в сірім клоччі. А то прокотить по лицю – як блиск остиглого свинцю. В зіницях зашморги гойдає химерно вигнута брова. Лиця ніхто не пригадає. Очей ніхто не забува* [15].

У наведеному складному синтаксичному цілому протиставлені по суті дві основні ситуації, одну з яких заперечено, а іншу – стверджено. Ідея протиставлення виражена протиставним сполучником *але*. Кілька окремих заперечуваних ситуацій, які представлено на нижчому рівні як самостійні мисленневі акти, після осмислення зливаються в єдиний мисленневий і комунікативний акт, що відображає складну ситуацію, у якій поєднані всі, перед тим самостійно відображувані, прості ситуації і яка тепер постає як єдиний об'єкт думки (*лиця ніхто не пригадає – очей ніхто не забува*). І вже цей окремий самостійний об'єкт (ситуація) протиставлений іншому об'єкту (ситуації), який також виник унаслідок поєднання кількох окремих об'єктів в один об'єкт (ситуацію). Протиставлення містить у своєму значенні «поступальне» відношення (референт є панівним, а релат – тим, над чим панують).

Кожен із розглянутих типів імпліцитного заперечення своєю основою має принцип невираженості одного з компонентів, які вступають у відношення негації. Схожим механізмом реалізації в мовленні послуговується і категорія імпліцитного протиставлення.

Висновки. Аналіз конструкцій із протиставною семантикою засвідчує, що імпліцитне протиставлення – це складне мовне явище, утворене шляхом виведення сентенції

протиставлення з іншої сентенції, у якій безпосередньо відображено той чи той факт дійсності. Імпліцитно виражене протиставлення орієнтоване на мовленнєву компетентність реципієнта, урахування ним підтекстових, контекстових і різноаспектних дискурсивних характеристик висловлювання. Наявність у висловлюваннях імпліцитного протиставлення підтверджує відображення онтологічних особливостей мови як системи й мовлення як продукту мисленнєвої діяльності. За допомогою таких висловлювань уможливлено передачу необмеженого обсягу інформації за допомогою обмеженого мовного матеріалу.

Перспективи подальших розвідок. Загальною тенденцією висловлювань із імпліцитним протиставленням є логічне тяжіння до протиставлення певної реальної ознаки ірреальній (бажаній, уявній, необхідній, можливій тощо), референтом під час протиставлення може бути як реальна ознака, так і ірреальна, а основою протиставлення слугує опозиція реальність / ірреальність явища дійсності.

Аналіз категорії протиставлення та можливостей її реалізації засобами української мови відкриває нові можливості розвитку категорійної граматики, удосконалення методики комунікативно-прагматичного та когнітивно-дискурсивного аналізу мовних одиниць.

Стаття не окреслює всього кола проблематики імпліцитного протиставлення, однак це не применшує важливості тих концептуальних висновків, які можуть стати основою для теоретичного узагальнення мовознавчих підходів до розв'язання цієї багатогранної проблеми.

У ході подальшого дослідження аналізованої теми висновки, зроблені на основі самостійно дібраного й покласифікованого фактичного матеріалу, поглиблюють теорію граматики, зокрема таку важливу його царину, як категорійна організація, багаторівнева структура речення (параметри у співвідношенні формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних рівнів), сформулюють нові принципи для синтезованого підходу до аналізу категорійної системи української мови на функціональних засадах, сприятимуть розумінню механізмів побудови мовних одиниць та їхнього семантичного наповнення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багдасарян В. Х. Проблема імпліцитного (логіко-методологічний аналіз) / Владимир Хачатурович Багдасарян. – Ереван : АН АрмССР, 1983. – 198 с.
2. Бацевич Ф. С. Співвідношення типів смислової імпліцитності в мові (на матеріалі російської мови) / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 17–22.
3. Богданов В. В. Текст и текстовое общение / В. В. Богданов. – М. : Наука, 1993. – 297 с.
4. Долбіна В. К. Поняття мовної імпліцитності на сучасному етапі розвитку лінгвістики / В. К. Долбіна // Актуальні питання філології. – К. : КиМу, 2011 – № 1. – С. 173–176.
5. Долинин К. А. Імпліцитное содержание высказывания. Интерпретация текста / Константин Аркадьевич Долинин. – М. : Академия, 2007. – 124 с.
6. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / Соломон Давидович Кацнельсон. – М. : Просвещение, 1972. – 213 с.
7. Кржижкова Е. Дистинктивные семантические признаки и структура предложения. Грамматическое описание славянских языков / Е. Кржижкова. – М. : Наука, 1974. – С. 98–105.
8. Кухаренко В. А. Интерпретация текста / Валерия Андреевна Кухаренко. – М. : Просвещение, 1988. – 188 с.

9. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения / Михаил Валентинович Никитин. – М. : Мысль, 1988. – 248 с.
10. Спильман Т. И. Подтекст как лингвистическое явление / Т. И. Спильман // Филологические науки. – 1979. – № 1. – С. 15–24.
11. Чесноков П. В. Грамматика русского языка в свете теории семантических форм мышления / П. В. Чесноков. – Таганрог, 1992. – 166 с.
12. Шендельс Е. И. Имплицитность в грамматике / Евгения Иосифовна Шендельс. – М. : Просвещение, 1982. – 205 с.

ДЖЕРЕЛА

13. Багрянний І. П. Тигролови : [роман] ; Огненне коло : [повість] / І. П. Багрянний – К. : Укр. письменник, 1996. – 350 с.
14. Йогансен М. Подорож ученого доктора Леонардо і його майбутньої коханки прекрасної Альчести у Слобожанську Швейцарію / М. Йогансен. – Харків : Пролітарій, 1930. – 385 с.
15. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К. : Дніпро, 1989. – 559 с.
16. Нечуй-Левицький І. С. Твори : в 2-х т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 1. – 412 с.
17. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Всеукраїнське товариство «Просвіта», 1993. – 512 с.

Одержано редакцією 25. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 26. 02. 2013 р.

Лариса Кардаш

Противопоставление с эксплицитно представленным лишь одним компонентом

Вопросы противопоставления с лингвистической точки зрения разрабатывали не достаточно активно и касались они прежде всего сферы фонологии и структурной фонетики. Лишь в последнее время в языкознании выделился более перспективный «уклон» в сторону рассмотрения противопоставления как сложного структурно семантического явления.

В статье анализируется вопрос, посвященный сущности имплицитного противопоставления – сложного языкового явления, созданного путем выведения сентенции противопоставления из другой сентенции, в которой непосредственно отображено тот или иной факт действительности, выделяются подтипы противопоставления, которые основаны на разных принципах.

Ключевые слова: имплицитное противопоставление, импликация, эксплицитность, релат, референт, мыслительная деятельность, логические, психологические и когнитивные основы имплицитности, семантика, коммуникативная установка, вариативность, рематичность, асимметричный дуализм языковых знаков, диалектическое противоречие, реципиент, концептуальность.

Larysa Kardash

Antithesis with sole explicitly represented antithesis-forming component

From the viewpoint of linguistics, the problem of antithesis has not been a subject to much active research, with the available studies focusing mostly on the field of phonology and structural phonetics. It is only of recent time that a prospective inclination has emerged in the linguistic science to view antithesis as a complex structural and semantic phenomenon.

The article analyzes issues dedicated to the essence of implicit antithesis – a complex linguistic phenomenon formed by means of deducing an antithesis sentence from another sentence which gives a direct representation of some fact of reality. It also distinguishes subtypes of antithesis based on various principles.

Key words: implicit antithesis, implication, explicitness, relate, referent, cogitative activity, logical, psychological and cognitive basis of implicitness, semantics, communicative instruction, variation, rheme vision, asymmetric dualism of linguistic signs, dialectical contradiction, recipient, conceptuality.

«ДЗВЕНЯТЬ СВІТІВ ОБЛЕДЕНІЛІ ДЗБАНИ»

(екзистенційне смислове наповнення номінації *світ* у поетичній мові другої половини ХХ ст.)

*У статті розглянуто лінгвостилістичний зміст екзистенційного наповнення поетичної номінації **світ** як стрижневої одиниці в сегменті просторової національної мовної картини світу. Автор аналізує загальні тенденції та індивідуально-авторські параметри стилістичної й семантичної модифікації номінації, особливості її контекстного оточення, низку стійких асоціативно-образних зв'язків та аксіологічних опозицій. З'ясовано, що семантичне зміщення просторової номінації **світ** відбувається у зв'язку з філософським переосмисленням категорій буття людини та її призначення, часу й простору, проблеми свободи й вибору, взаємостосунків людини й Бога. Конкретизацію відповідних уявлень здійснює їх лінгвальне представлення в лексико-тематичних групах та мікрогрупах, побудованих за інтралінгвальними законами асоціації, тематичної стратифікації та виокремлення спільних домінантних сем.*

Дослідження параметрів асоціативно-образного розгортання цієї номінації в поетичних текстах виявило і часову, й ідіостильову специфіку її експресивно-оцінного та аксіологічного освоєння.

Ключові слова: екзистенційний сегмент простору, екзистенційно-аксіологічне навантаження, просторова національна картина світу, індивідуальний поетичний словник, тропи (епітет, метафора, порівняння), антропоморфізація, зооморфізація, химероморфізація, кореляція, конотація, конвенціоналізація, десемантизація, периферизація.

Постановка проблеми. У сучасній теорії мови актуальні міждисциплінарні дослідження, у яких поєднано лінгвальні й екстралінгвальні ракурси розгляду мовних явищ, ураховано теоретико-практичні здобутки різних галузей гуманітарного знання – філософії, психології, соціології, антропології, культурології, етнології тощо. Вони формують стереометричну модель вивчення способів вербалізації уявлень людини про довкілля та саму себе як носія певної культури в контексті антропоцентричної парадигми мовознавства.

Із другої половини ХХ ст. у форматі наукових зацікавлень значне місце посідає аналіз *простору* як важливого фрагменту мовної картини світу.

Проблема вивчення *простору* в лінгвопоетиці не втрачає дискурсивної актуальності й у сучасному мовознавстві.

Аналіз останніх досліджень. Низку дисертаційних і монографічних досліджень, пов'язаних із моделюванням простору та вербалізацією категорій, співвідносних із простором, диференціюємо за кількома взаємодоповнюваними напрямками: когнітивної лінгвістики (В. Бялисток, Дж. Лакофф, Л. Талмі, А. О. Шиленко); структурної семантики (Н. Д. Арутюнова, Р. Гжегорчикова, Т. А. Щебликіна); функціональної семантики (Л. А. Моря-Міцик); семіотики (В. М. Топоров, В. В. Іванов, Ю. М. Лотман, Ю. С. Степанов, Н. В. Слухай, Т. В. Цив'ян); лінгвофольклористики (Н. О. Данилюк, Т. П. Беценко, Н. В. Іовхімчук).

На сьогодні такі підходи засвідчили, зокрема, дослідження концептів *час* (О. М. Задорожна, Л. В. Кравець, О. В. Кравченко, О. О. Петрушенко); *воля* (С. М. Романчук, О. О. Яцкевич); *земля* (С. Я. Єрмоленко, Н. В. Калинюк, Т. І. Панскіна); *краса* (О. О. Маленко); *природа* (І. М. Дишлюк); *дорога, шлях* (Т. В. Радзівська, О. С. Пальчевська, С. В. Сірик).

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Попри репрезентативність наведеного переліку напрямів, у межах яких *простір* актуалізований як базова категорія лінгвосвідомості й один з опорних термінів метамови лінгвостилістики, поки що немає праць, де було б системно окреслено специфічний екзистенційний сегмент *простору* в проекції на мову сучасної української поезії.

Екзистенційний тип мислення можна вважати потенційним типом мислення поетів другої половини ХХ ст.

Мета наукової розвідки – з'ясувати лінгвостилістичний зміст екзистенційного наповнення поетичної номінації *світ* як ключової одиниці в сегменті просторової національної картини світу, простежити загальні тенденції та індивідуально-авторські параметри семантичної модифікації номінації, особливості її контекстного оточення, виявити стійкі асоціативно-образні зв'язки та аксіологічні опозиції.

Джерельну базу дослідження становлять тексти поетичних творів Л. Костенко, В. Симоненка, В. Стуса, М. Вінграновського, М. Руденка, І. Гнатюка, І. Калинця, І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка.

Виклад основного матеріалу. Поетична мова другої половини ХХ ст. насичена словесно-образними знаками, які виявляють лінгвоментальну структурованість мовно-просторової картини світу, зокрема засвідчують активне метафоричне окреслення специфічного – *екзистенційного* – сегмента простору.

Із вербалізацією метафоричної теми «буття людини» пов'язане функціональне навантаження іменника *світ* – «1. Сукупність усіх форм матерії як єдине ціле; всесвіт. 2. Окрема частина всесвіту. 3. Земна куля, Земля з усім, що на ній є» [СУМ, IX, с. 84]. Ці значення формують своєрідний каркас для смислового й оцінного розростання номінації *світ* у процесі її метафоризації, мовно-естетичної трансформації у поетичному дискурсі. У цьому виявляється динамічна природа поетичного слова, його здатність інтенсивно входити в змінні контексти, унаслідок чого змінюється смислове наповнення слова.

Екзистенційне смислове наповнення образу *світ* тісно пов'язане з номінацією *всесвіт*. В українській поетичній мові другої половини ХХ ст. вони не тільки активно актуалізуються, але й ускладнюються, збагачуються новими відтінками, асоціативними нашаруваннями.

Передусім відзначимо, що в прямому лексичному значенні *Всесвіт* (в обох графічних варіантах його написання – і з великої, і з малої літери) вживається рідко. Таке наше спостереження суголосне з одним із висновкових положень монографічного дослідження О. О. Маленко. Наскрізно простежуючи лінгвопоетику Всесвіту в українському художньому тексті, дослідниця доводить: *Всесвіт* – це родове поняття, ядерна номінація, семантичну еволюцію якої в мовотворчості І. Драча, Д. Павличка, Б. Олійника, М. Вінграновського, В. Стуса, Л. Костенко забезпечують образи *небо, сонце, місяць, зірка, зоря, хмара, гроза, грім, блискавка, райдуга*, назви планет, сузір'їв, галактик. До того ж текстотвірна актуальність, уживаність слова *Всесвіт* не констатовані в укладеному авторкою як додаток до монографії «Словнику-покажчику смислових інтерпретацій назв-космонімів у текстах української поезії».

Зафіксовані в поетичній мові другої половини ХХ ст. уживання номінації *всесвіт* засвідчують периферизацію її власне просторового значення, послаблення актуальності смислотвірних сем 'сукупність усіх форм матерії', 'світобудова'. Натомість спостерігаємо семантичне зміщення в площину вербалізації екзистенційних проблем. Наприклад, таку еволюцію засвідчує кореляція *Всесвіт – людина*. Для української поетичної традиції ця тенденція – не нова, зокрема її ретельно описала Л. О. Ставицька як стильотвірну ознаку поетичної творчості 10-х років ХХ ст., зазначивши, що «складовою частиною єдності світобудови в символістській естетичній концепції постає взаємопроникнення Людина – Всесвіт» [4, с. 45]. У цьому сенсі концептуальну співзвучність із поезією символістів демонструє мовотворчість М. Руденка, напр.: *Без людини Всесвіту нема* (17, с. 45); *Я стверджую, що Всесвіт є Людина...* (17, с. 205); *Я і Всесвіт – це одна судьба* (17, с. 25); *всесвіт у тобі пульсує...* (17, с. 328); *Розкована душа із Всесвітом злилась* (17, с. 328). Пор. певну сакралізацію цього мотиву в авторській метафорі-ідентифікації з оцінним

високопоетичним епітетом *святе*: *Чи знали ви, філософи й поети, / злиття із Всесвітом – святе злиття* (17, с. 20).

Логічним продовженням розвитку цього мотиву є антропоморфізація образу *Всесвіт* у різнотипних образних конструкціях. Зокрема, це предикативні метафори з дієсловом на позначення фізичної, фізіологічної, психоемоційної діяльності людини, напр.: *Всесвіт має радити, зітхати, страждати* (17, с. 114); *У вікнах Всесвіт сліп* (20, с. 27); ... *бринить космічна музика струмка, / неначе ним усесвіт обізвася / до себе* (20, с. 151); *Цілий Всесвіт плакав і стогнав* (17, с. 175). Знаковими для наведених ілюстрацій є також імпліковані в структуру поетичного вислову експресивно марковані звукові характеристики *зітхати, плакати, стогнати* тощо.

На думку В. М. Русанівського, «метафоричний образ побудований на дієсловах, виступає як засіб подвійного бачення світу: реально виступає на фоні фантастичного, створеного уявою поета, і все ж уявний образ [...] повторює реальний світ» [3, с. 11].

Суттєва ознака екзистенціалізації образу *Всесвіт* крізь призму духовного світу людини – його ототожнення з *храмом*: *Всесвіт храмом стане* (17, с. 269); *Всесвіт – наш єдиний храм* (17, с. 134).

Знаковий параметр сприйняття й показу *Всесвіту* – його колірна характеристика, актуалізована в безпосередньому контекстному зв'язку: *Там чорний Всесвіт наляга на плечі* (9, с. 104) або опосередковано: *Всесвіт кине на плечі блакитну кирею* (17, с. 34).

Просторовість номінації *світ* зі значенням «світ як сфера буття, проживання» параметризують епітети *великий, безмежний, широкий, безкрайї*. Пор.: *Великий світ мені постав знова! / Ти в нього йдеш, як у пекельну штольню* (20, с. 91); *Світ великий* (9, с. 7); *Великий світ над прірвою* (9, с. 262); *І ти моливсь до неба, ти благов: / Безмежний світе, відгорни запону* (17, с. 348); *Великий, і складний, і незбагнений світ* (9, с. 8). Базова для наведених слововживань смислотвірна сема 'великий, безмежний' – визначальна для низки інших за типом структурного оформлення контекстів, зокрема тих, що змодельовані за структурою формувального вислову *ні краю ні кінця*, іменників *огром* (діал. «1. Громаддя. 2. Шум, гамір» [СУМ, V, с. 622]), *безмір* («1. Те, що неможливо або важко виміряти; неозорі простори, безмежжя» [СУМ, I, с. 134]) тощо. Пор.: *Світ ясний – ні краю, ні кінця* (18, с. 63); *Огромом всім постане раптом світ, / і ви під небом – хлопчик, ви – дитина!..* (8, с. 112).

Порівняймо актуальний зміст антитетичних образів, у яких «звуження» всеохопної просторової семантики номінації *світ* вербалізує метафоричний вислів *світ вузький*: *А світ вузький, мов погрібець* (17, с. 151).

Оперта на пряме лексичне значення слова *світ* семантична кореляція *світ – простір* акцентована в дієслівній метафорі *блукаати у світах*, пор.: **В яких світах блукає той блукалець** (9, с. 422).

У багатьох контекстних реалізаціях іменниково-прийменникової сполуки *на світі* прочитуємо загальноекзистенційне значення «у житті», пор.: **Людей на світі смуток не трима** (9, с. 267); **Усе на світі неземними узами, – / Чебрець і сніг, журавку і печаль, – / Єднає мудро благовісна музика, – / Землі і неба голубий хорал** (13, с. 42).

Поетична мова другої половини ХХ ст. засвідчує емоційне наповнення екзистенційного світопростору ліричного героя:

– позитивне: **І карим сміхом двері в світ розчинено** (4, с. 304); **Світ мій налитий надіями до дна** (4, с. 106); **Мені над світом райдугою висне / Пругка надія сонячного дня** (3, с. 182). Позитивну налаштованість ліричного героя на сприйняття й оцінювання *світу* в цьому разі засвідчують образи *карий сміх, надія, райдуга, сонячний день*, інтимізувальний займенник *мій*. Семантику відкритого екзистенційного простору, який не сковує ні внутрішньої, ні зовнішньої свободи ліричного героя, вербалізує образна деталь *двері розчинено*;

– негативне: **Піднявшись над голоблями зірок, / Я цілий світ своїм наповню болем** (17, с. 83). Вербалізатор негативних емоцій – експресема *біль*.

Позитивне сприйняття *світу* в поетичному мовомисленні співвідноситься також із мотивом *рідної землі*, пор.: **І той любов'ю повниться до світу, / Хто рідну землю має під собою** (2, с. 93).

Оцінність просторового дистрибута *світ* переконливо демонструють уживані щодо нього в поетичній мові епітети *ясний, добрий, благословенний*: **Але мене фантазія проворна / Несла галопом у ясні світи** (18, с. 168); **Світ ясний – мереживо казкове!** (18, с. 56); **І світ благословенний, / караючи, у душу увійшов / і душу геть обліг** (20, с. 128).

Оцінну опозицію до наведених епітетних характеристик формують означення *сухий, жорстокий, злий, суворий, прагматичний, черствий, скрипучий, хижий, кривавий, проклятий, оманний, гріховний, сторчголовий* та ін. Пор.: **Світ робиться сухий і прагматичний** (9, с. 265); **У цьому черствому скрипучому світі / тільки любити тепер – екзотика** (9, с. 304); **Ми закохані в цей хижий світ** (17, с. 63); **У світ кривавий** (9, с. 73); **Цей світ химерний та оманний / лиш хитроці в смертельній грі** (17, с. 40); **Кривавий світ** (9, с. 31); **Проклятий світ! – я мовив після бою, / коли побачив трупи у траві** (17, с. 55); **А світ гріховний котить хвилі повні, / що б'ють об пекло, вибившись із сил** (19, с. 134); **О білий світе сторчголовий** (20, с. 194); **У світі злomu і холодному, / де щастя зіткане з прощань, / чи ми пробачим одне одному / цю несподівану печаль?** (9, с. 85); **І**

перше слово / повоєнний Київ / благословив на цей **суворий світ** (7, с. 61); *Немає нічого в цім жорстокім світі:* / єдина мить – мелодія й любов (7, с. 217); **Трудним** світом білим падай, але йди (2, с. 63).

Епітет *білий* – традиційне для національної (зокрема народнопісенної) поетики художнє означення *світу*. Природно, отже, що в багатьох контекстах відповідні сполуки зберігають базовий фольклорний колорит: *що білий світ – він завжди білий і завжди добрий – білий світ* (21, с. 162); *Матусям, пташкам сивочолим, / Щоб білий цей світ не погас, / То в полі самі стали полем / І дихають хлібом до нас* (6, с. 171).

Традиція активного послуговування епітетною словосполучкою *білий світ* зумовила її конвенціоналізацію, перехід у розряд десемантизованих формульних висловів, пор.: *Скільки біліти ще / Білому цвіту, / Скільки боліти ще Білому світу* (4, с. 143); *А білий світ – без кольору і звуку, / ні форми, ні ваги, ані смаку, / роздався безберегою водою* (20, с. 48); *Серце ... – вистукує любов у білий світ* (18, с. 98); *І добре тобі, і весело / На білому світі жити* (9, с. 126); *Забутий білий, аніж знаний / Мені відкрився білий світ* (20, с. 165); *Розмовляють голуби / Про білий світ, про небо з далиною* (9, с. 70).

Натомість відновлення стертої образності вислову, «повернення» прикметника *білий* у первинну тематичну зону «кольоропозначення» спостерігаємо в заперечно-предикативній метафорі Л. Костенко: *А світ чадить. А світ уже не білий* (9, с. 243). Ефект внутрішнього контрастування забезпечує семантична несумісність епітета *білий* та дієслова *чадить*, пов'язаних із номінацією *світ*.

Експресивність сполуки *білий світ* засвідчує також мовостиль В. Стуса. Контекстна семантика відповідних індивідуально-авторських слововживань дає підстави зарахувати їх до мікрогрупи епітетів із семою 'вільний'. Пор.: *Як я жив / питаєш? Краєм, скраєчку, на жєбрах, / лиш прориваючись крізь віти заборон / (білий світ – заборонений); Збагни, що біди вічності не знають. / Вони з тобою разом позчезають. / Тож білий світ за це благовістуй; А білий світ... розлився безберегою водою* (20, с. 48).

Колірна ознака *чорний* щодо дистрибута *світ* актуалізує традиційне символічне значення 'страждання' в епітетних та дієслівних метафорах: *Там чорний всесвіт наляга на плечі* (9, с. 72); *І світ нехитрий, / в якому люди не живуть, а сплять, / проблискує густою чорнотою, / що стала мов закляття над тобою* (20, с. 121). Негативний зміст чорного кольору в наведених ілюстраціях інтенсифікують дієслівні метафори *наляга на плечі, стала мов закляття*, звукова характеристика *тиша*.

Парадигму колірних означень дистрибута *світ* розбудовують традиційні (*голубий*) та okazіонально віднайдені (*брунатний, гарячо-жовтий, карий*) прикметникові характеристики. Наприклад: [пісня] *манила мрійно в голубі світи* (20, с. 16); *Хоч десь поза окрайцем неба / Світи*

кружляють голубі (17, с. 164); *І даленів брунатний світ* (20, с. 108); *Крізь соняшний, крізь карий світ* (4, с. 83).

У мовостилі В. Стуса традиційне означення *блакитний* набуває новаторського, експресивно переацентованого звучання завдяки звуковому перегукові з номінацією *блекота* («1. Отруйна бур'янова рослина родини пасльонових. Блекоти наїстися (об'їстися) – одуріти. 2. *перен.* Все, що отруює, одурманює, притуплює розум» [СУМ, I, с. 55]. Пор.: *Блакитний світ – як блекота. / Блакитний світ – звечірнів* (20, с. 83).

До оказіональних, не зафіксованих у СЕУМ епітетів зараховуємо слововживання Ліни Костенко *світ сосновий: Сосновий світ* здивовано вивчаю (9, с. 291).

Численні мікрогрупи означень до дистрибута *світ* формують епітети зі спільною семантичною ознакою:

- ‘віддаленість’: *Жага світів далеких воскрес* (17, с. 54);
- ‘психологічна характеристика’: *Твоя відкритість чиста і дітклива, / як гожий добрий світ твоїх дітей* (7, с. 157); *Пестила б очима огірковий цвіт / та в очах теляти пораділий світ* (7, с. 83);
- ‘особливості сприйняття’: *Прибудьмо з Києва на дині і на сливи / На світ святий, на серце і чоло* (1, с. 124); *Тільки манить ввечері дорога / І казково загадковий світ* (18, с. 111); *Я – спомин про небуле в тайнім світі / твоїх фантазій і кружлянь* (8, с. 216); *В ту дірку в паркані відкрився світ поету – / великий, і складний, і незбагнений світ* (9, с. 68); *Цей незбагнений світ, де так багато смерті, / Дорожчий за тюрму, де можна вічно жити* (14, с. 54); *Світ незбагнений здалеку і зблизька...* (9, с. 28); *Колись я думав: радощі – це путь / у світ незнаний із моїх Покуть* (14, с. 148).

Продуктивна модель актуалізації семантики іменника *світ* у мові української поезії другої половини ХХ ст. – генітивна метафора. За спостереженням дослідників, текстотвірна активність цього структурного різновиду метафор пов'язана з тим, що «метафорична генітивна конструкція містить в собі смислове ядро, тобто виражає думку або ідею, підпорядковану авторському задуму. Кожен компонент такого словосполучення виражає певну семантику, яка тією чи іншою мірою стосується всього речення або контексту, а в граматичному аспекті повністю залежить від родового відмінка» [1, с. 137]. Пор.: *Ти мене даремно, нене, в світ неправди привела* (20, с. 89).

Зафіксовані численні метафори-ідентифікації актуалізують загальне для табірної поезії авторів-дисидентів негативне сприйняття й оцінювання світу як сфери людського буття: *Світ – тільки свист мигаючий* (19, с. 38); *Мій Боже, білий світ – / це біле божевілля – не варт твого зусилля, / то й бідкатися встид* (20, с. 45); *Цей світ – це сон.*

Оця діра – цвинтарна (20, с. 156); *Мій світ – екран безмовного кіно, / Обрамлений печаллю світовою* (3, с. 73).

Повноту лексико-семантичної репрезентації екзистенційної номінації *світ* забезпечують метафоричні вияви його *звукового наповнення*. У цьому корпусі метафор виокремлюємо:

– епітетні структури: *Гримучий світе, ти хоч тут помовч* (9, с. 243);

– генітивні метафори: *Це зойк світів? Чи надсвідома згадка? / Чи може сон прекрасний наяву* (9, с. 102); *Лаконічний крик усесвіту* (20, с. 43);

– предикативні метафори (двочленні та багаточленні): *Ловлять антени м'яку твою мову кленову / Спів златоустів чарує заслуханий світ...* (10, с. 142); *Бодем риб'ячого схлипу / Голосить світ* (3, с. 109); *Дзвенять світів обледенілі дзбани* (9, с. 294);

– звуконаслідувальні метафори: *Болюче, до нестерпну, синь / небес, пацьорки віт – / з добра аж жовті – цілий світ: дінь-дон, дінь-дон, дінь-дон* (19, с. 74).

У корпусі дієслівної метафоричної репрезентації *світу* домінують слововживання з негативною оцінністю та аксіологією, пор.: *Вигоряє світ шарами* (20, с. 91); *Світ – і без нас сконає, / скільки він жне, пожинає, / нищити він мастак* (20, с. 197); *Світ утратив вісь* (20, с. 113); *Здибився світ од наруг* (4, с. 69); *Ніби кінь аркані, / світ стає дубала* (20, с. 84); *Сміється світ. Недобре так сміється* (19, с. 130); *Світ, мов атомний реактор, / горить у безумі своїм* (3, с. 96); *Хай світ збожеволів, та розум ясний* (20, с. 119); *Дивлюсь, як світ спливає горем* (17, с. 66); *Світ розмінявся на кроки причасних надкатастроф* (20, с. 130); *І світ – далекий – а малою тінню / миттєвих роздоріжж – посиротіє / од холоду розлуки, і од стужі* (20, с. 184).

Семантичні моделі освоєння й мовно-поетичної репрезентації номінації *світ* підтверджують:

– антропоморфізацію: *А світ стояв у синіх постолах, / Стояв в моїх очах і придивлявся, / Як саме світися він, світ, в моїх очах* (1, с. 47); *Світ кидається й спить на ногах / Їсть і п'є, і нема йому свята* (1, с. 92); *Та світ ще спав, хоч був уже во плоті* (10, с. 68);

– зооморфізацію: *Дивиться радо ніжний світ / М'яким коневим оком* (2, с. 118);

– химероморфізацію: *А світ звіріє в сотню пащ* (19, с. 87).

Такі метафоричні образи засвідчують активну семантичну розбудову номінації *світ*, прирощення нових відтінків значення, що відбиває емоційне, а не раціональне сприйняття світу.

Мовно-естетичне та семантичне розгортання номінації *світ* спостерігаємо також у порівняннях: *Світ глибокий, мов колодязь. / Де я в ньому? Крикнув: «Де я?»* (10, с. 211); *Цей світ, немов митець* (16, с. 52); *а світ, немов горіх, розпався* (20, с. 173); *Як понічна вишня, тужавіє світ* (19, с. 87). Зіставлення світу з конкретними предметами, побутовими реаліями (*колодязь, горіх, вишня*) можуть бути потрактовані як характерні для мови поезії другої половини ХХ ст. мововияви національно маркованої картини світу.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, традиційно домінуючу позицію щодо окреслення сфери буття людини займає слово-образ *світ*. Контекстний зміст аксіологічно маркованої номінації *світ* постає внаслідок мовно-естетичного освоєння й прямого номінативного значення й вторинного семантично розбудованого в сторону осмислення філософських категорій буття, місії людини, часу й простору, проблеми свободи й вибору, взаємостосунків людини та Бога. У поетичній мові розглядуваного періоду ця лексема виявляє активність як вторинна номінація екзистенційного простору ліричного героя.

У подальших наукових розвідках будуть розглянуті функціонально й семантично навантажені екзистенційно марковані номінації *пустеля, дорога, горб, пагорб, долина* тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дятчук В. В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В. В. Дятчук, Л. О. Пустовіт. – К. : Наук. думка, 1983. – 156 с.
2. Маленко О. О. Лексико-семантична група «небо» в українській поезії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. О. Маленко. – Х., 1996. – 18 с.
3. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Рад. школа, 1977. – 111 с.
4. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 10–30-х рр. ХХ ст. / Л. О. Ставицька. – К. : Правда Ярославичів, 2000. – 155 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Вінграновський М. Поезії / М. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1982. – 156 с.
2. Вінграновський М. Цю жінку я люблю / М. Вінграновський. – К. : Дніпро, 1990. – 205 с.
3. Гнатюк І. Нове літочислення : Вірші та поеми / І. Гнатюк. – К. : Рад. письменник, 1990. – 199 с.
4. Драч І. Вибрані твори : в 2 т. Т. 1. / І. Драч. – К. : Дніпро, 1986. – 351 с.
5. Драч І. Вибрані твори : в 2 т. Т. 2. / І. Драч. – К. : Дніпро, 1986. – 326 с.
6. Драч І. Лист до калини : Поезії / І. Драч. – К. : Веселка, 1994. – 286 с.
7. Йовенко С. Бузочок у січні : Лірика / С. Йовенко. – К. : Рад. письменник, 1977. – 159 с.
8. Йовенко С. Міст через осінь : Поезії / С. Йовенко. – К. : Дніпро, 1981. – 247 с.
9. Костенко Л. Вибране / Л. Костенко. – К., 1989. – 559 с.
10. Олійник Б. Вибрані твори : в 2 т. – Т. 1. / Б. Олійник. – К. : Дніпро, 1985. – 269 с.
11. Олійник Б. Вибрані твори : в 2 т. – Т. 2. / Б. Олійник. – К. : Дніпро, 1985. – 245 с.
12. Олійник Б. Сива ластівка : Поезії / Б. Олійник. – К. : Веселка, 1995. – 127 с.
13. Олійник Б. У дзеркалі слова / Б. Олійник. – К. : Молодь, 1981. – 145 с.
14. Павличко Д. Вибрані твори : в 2 т. – Т. 1. / Д. Павличко. – К. : Дніпро, 1979. – 517 с.
15. Павличко Д. Вибрані твори : в 2 т. – Т. 2. / Д. Павличко. – К. : Дніпро, 1979. – 478 с.
16. Павличко Д. Ялівець : Поезії / Д. Павличко. – К. : Веселка, 2004. – 68 с.
17. Руденко М. Поезії / М. Руденко. – К. : Дніпро, 1991. – 413 с.
18. Симоненко В. Лебеді материнства / В. Симоненко. – К. : Молодь, 1990. – 580 с.
19. Стус В. Вікна в позাপростір : Вірші, статті, листи, щоденникові записи / В. Стус. – К. : Факт, 1992. – 145 с.
20. Стус В. Дорога болю : Поезії / В. Стус. – К. : Рад. письменник, 1990. – 222 с.

Умовні позначення

СУМ – Словник української мови: в 11тт. / [ред. кол. І. К. Білодіда (голова) та ін.]; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

Одержано редакцією 21. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 22. 02. 2013 р.

Лидія Прокопович

«Дзеньть світів обледенілі дзбани» (экзистенционное смысловое наполнение номинации мир в поэтическом дискурсе второй половины XX ст.)

*В статье рассматривается лингвостилистическая составляющая экзистенциального наполнения поэтической номинации **мир** как ключевой единицы в сегменте пространственной национальной картины мира. Автор анализирует общие тенденции и индивидуально-авторские особенности стилистической и семантической модификации номинации, специфику ее контекстуального окружения, ассоциативно-образные связи и аксиологические оппозиции. Определено семантическое смещение пространственной номинации **мир** в сторону философских категорий бытия и предназначения человека, времени и пространства, свободы и выбора, взаимоотношения человека и Бога. Конкретизация соответствующих представлений номинации реализована в лексико-тематических группах и микрогруппах, сконструированных по законам интралингвальной ассоциации, тематической стратификации и выделения общих ключевых сем.*

*Определение параметров ассоциативно-образного развертывания номинации **мир** в текстах подчеркивает временную и индивидуально-авторскую специфику и экспрессивно-оценочного, и аксиологического.*

Ключевые слова: экзистенциальный сегмент пространства, экзистенциально-аксиологическое наполнение, пространственная национальная картина мира, индивидуальный поэтический словарь, тропы (эпитет, метафора, сравнение), антропоморфизация, зооморфизация, химероморфизация, корреляция, коннотация, конвенционализация, десемантизация, периферизация.

Lydia Prokopovych

Existential semantic contents of the nomination “world” in the poetic discourse of the late XX century

*In this article the linguostylistic contents of poetic nomination **world** of existential character as a chief unit in the segment of spatial national linguistic picture of the world is considered. The author analyzes general tendencies, individual and author features of stylistic and semantic modifications of nominations, peculiarities of its contextual background, fixed associative and figurative relations and axiological oppositions.*

*It has been found that semantic shifting of the space nomination **world** is realized through philosophical categories of human existence, a person's mission, time and space, problems of freedom and choice, relationships between the God and a human. Concretization of corresponding conceptions is accomplished by means of their lingual representation in lexical-thematic groups and microgroups, based on laws of intralingual association, thematic stratification and determination of common dominant meaning.*

The investigation of data of associative and figurative expression of this nomination in poetic texts revealed both time and idiostyle specificity of its expressive – evaluative and axiological reinterpretation.

Key words: spatial existential segment, existential and axiological connotation, axiologically marked unit, individual poetic vocabulary, tropes (epithet, metaphor, simile), anthropomorphic correlation, zoomorphic correlation, chimeramorphic correlation, connotation, conventionalizing conceptual change, desemantizing change, peripherizing change.

ФАСЦИНАЦІЯ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ВИД МІЖСОБИСТІСНОГО КОНТАКТУ В АНГЛОМОВНОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена аналізу організації комунікативного зв'язку між співрозмовниками. У ній запропоновано особливе розуміння мовленнєвого контакту як fascinaції, тобто такого виду міжособистісного контакту, який позначається інтенцією зачарувати співрозмовника, сподобатися йому шляхом впливу на його емоційний стан і поведінку. Виявлено визначення контакту в психології та лінгвістиці; вивчено організацію комунікативного зв'язку між людьми через встановлення мовленнєвого контакту, позначеного fascinaцією; досліджено засоби fascinaції в мовленнєвому спілкуванні між комунікантами; показано, що в процесі комунікації fascinaція є особливим видом міжособистісного контакту.

Ключові слова: контакт, мовленнєвий контакт, фатика, встановлення контакту, підтримання контакту, спілкування, дотик, fascinaція, fascinatивний сигнал, fascinatивний вплив, fascinatивне мовчання.

Постановка проблеми. Однією з найбільш характерних рис лінгвістики сучасності є звернення до феномену комунікації як до специфічного предмета, без якого неможливий жодний метод дослідження гуманітарної сфери знання. Але багато її аспектів ще залишаються невизначеними, зокрема організація комунікативного зв'язку між людьми, завдяки якому повідомлення набуває експресивності, можливої за наявності в мові спеціальних засобів, котрі забезпечують ефективність мовленнєвого контакту. Цим зумовлена актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мовленнєвий контакт, засоби його реалізації не раз ставали об'єктом дослідження в лінгвістиці [2; 4]. Увага до контактного компонента спілкування сприяє комфортності комунікативної атмосфери і вдалого сприйняття комунікантами один одного. На контакт спрямована фатична функція мови, від актуалізації якої залежить успіх комунікативного задуму в цілому. Оскільки контакт постає одним із компонентів спілкування, можна кваліфікувати фатику як комунікацію власне контактного типу. Термін «фатичне спілкування» уведений етнологом Б. Маліновським, який виокремив спеціалізоване використання мови для контактовстановлення, є типом мовленнєвого спілкування, у якому стосунки спільності та єдності між комунікантами

створюються завдяки обміну словами [18, с. 64]. Р. Якобсон співвідносить фатичну функцію з контактом, що становить фізичний канал та психологічний зв'язок між адресантом і адресатом [8, с. 193].

Метою нашого дослідження є уточнення дефініції мовленнєвого контакту в гуманітарних студіях та визначення фасцинації як особливого виду мовленнєвого контакту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із необхідних комунікативних факторів поряд з адресантом, адресатом, повідомленням, контекстом і кодом, постає контакт. Під час вступу в спілкування і в ході спілкування партнери так чи так перевіряють наявність контакту та «сигналізують» один одного про продовження або переривання контакту. Установлення, підтримання мовленнєвого контакту – важливий засіб регулювання стосунків та умова успішного здійснення комунікації.

Етимологічно слово контакт (лат. *contactus*– «дотик»), указує на: 1) види дотиків; 2) погляд на партнера; 3) мовленнєве звертання; 4) увага до мовлення; 5) прагнення зрозуміти зміст висловлень; 6) урахування інтересів; 7) увага до партнера [1, с. 11]. Контакт близький до таких понять, як близькість, інтимність, прив'язаність, приєднання, відкритість тощо.

Контакт – вираження спільності, єдності інтересів, єдиний прояв переживань – від поверхневої зацікавленості до глибокого занурення, висловлення «ми», близька проксеміка, утворення внутрішнього простору, «перехрестя» психологічних меж [16, с. 6]. Серед психологів розповсюджене уявлення про міжособистісний контакт як про короткий початковий момент, що створює можливість міжособистісного спілкування (сприйняття, обмін інформацією, взаємодія) [19, с. 21]. Міжособистісний контакт варто розглядати як стан, у якому перебувають партнери.

Дослідники вказують на особливості міжособистісного контакту: безпосередній контакт у спілкуванні; зміна спрямованості інформації та комунікативних ролей; організований і спонтанний характер спілкування; зворотній зв'язок; наявність спільної території; приватна індивідуальність комуніканта [4, с. 24].

Поведінковий прояв контакту полягає в спрямованості на партнера й наближення до нього, фокусування на іншому. Сутність контакту забезпечує те, що вектори активності партнерів спрямовані один на одного.

Контакт – важливий аспект спілкування: від того, як буде вирішене завдання привернення уваги та встановлення контакту, залежить успіх конкретного акту спілкування. Л. Жучкіна підкреслює, що розуміння контакту охоплює не лише комунікативний аспект – встановлення взаємодії, але й соціальний – підтримання стосунків між співрозмовниками [3, с. 20]. Тим самим орієнтація на контакт передбачає завдання як встановлення, так і

підтримання контакту. Згідно з думкою Є. Ф. Тарасова, контакт – вся сукупність дій адресанта на початковому етапі спілкування [7, с. 80].

До того ж підхід до мовленнєвого контакту дещо неоднозначний. З одного боку, він є первинною умовою усього спілкування. Відомо, будь-який комунікативний вплив є ефективним, якщо встановлюється психологічний контакт між співрозмовниками. Б. А. Єрмолаєв зазначає, що стан контакту може бути різним: в одному разі реципієнт розуміє те, що від нього вимагають, в іншому – осмислює ситуацію своєї діяльності з боку впливу, приймаючи результати такого осмислення як власну мету діяльності, у третьому – не усвідомлюючи впливу на собі, змінює свою діяльність, формує нові мотиви й завдання [Цит. за: 1, с. 17].

Під мовленнєвим контактом ми розуміємо діяльність, унаслідок якої адресант планує, моделює й реалізує визначену вербальну та невербальну дію, яку повинен здійснити адресат. Мовленнєвий контакт має свою специфіку й засоби реалізації, вибір яких здебільшого залежить від мети комунікації, обставин і сфери спілкування, форми та стилю мови, від традиції використання мовних засобів, від комунікативної компетенції носіїв мови [4, с. 65].

Будь-який контакт починається з конкретно-чуттєвого сприйняття зовнішності, особливостей поведінки інших людей. У цей момент домінують емоційно-поведінкові реакції, які свідчать про симпатії людей. Ставлення прийняття / неприйняття виявляються в міміці, жестах, позі, погляді, інтонації, прагненні завершити або продовжити спілкування.

Для опису входження в контакт Ю. М. Жуков використовує три незалежні вісі, кожна з яких описує дихотомія:

- 1) домінування – субдомінантне налаштування;
- 2) контактність (відкритість) – дистантність (закритість), причому контактність передбачає скорочення дистанції, а повна дистантність, навпаки, передбачає збільшення дистанції, вияв закритості;
- 3) дружелюбність (позитивне сприйняття) – ворожість (негативність співрозмовника) [Цит. за: 1, с. 10].

Контакт – особисте включення [21, с. 19]. Мовленнєвий контакт має свою специфіку та засоби вираження, що залежать від мети комунікації.

Як пройти крізь фільтри партнера, апелювати до його почуттів? А. Войскунський співвідносить контакт із фасцинацією – мовленнєвими засобами захвату, привернення й утримання уваги реципієнта [Цит. за: 6, с. 16].

Перша й основна функція фасцинації як інформації – організаційно-управлінська, «функція менеджменту». Заклик до виконання дій – ядро фасцинтативної комунікації.

Фасцинація – це наказ, спонукання до дії. Фасцинативний сигнал не просто хвилює і збуджує, але й мобілізує на досягнення мети [6, с. 18].

Успішна міжособистісна комунікація передбачає те, що співрозмовникам вдалося встановити контакт один з одним: фізичний, психологічний, мовленнєвий. Фасцинація слугує встановленню комунікативного контакту.

Під час фасцинативного впливу усувається все те, що було в психіці й нейроструктурах до впливу фасцинативного сигналу. На цю особливість звернув увагу Ю. Кнорозов [Цит. за: 6, с. 67]. Якщо інформація діє поступово, накладаючись на інформаційний банк знань, то фасцинація все перекреслює – зачаровує. Сигнали фасцинації виконують функцію переключення уваги. Лише захват, утворення нової домінанти уваги, здивування, інтересу здатні переключити психіку. Інакше кажучи, сигнали фасцинації викликають хвилювання. Під час впливу фасцинативного сигналу в мозку утворюється моментально домінанта (від лат. *Dominans* – домінантний) – тимчасово визначальна рефлекторна система, яка зумовлює роботу нервових центрів. Домінанта накопичує імпульси в центральній нервовій системі, одночасно долає активність інших центрів [13, с. 9]. Домінанта утворює в психіці той стан, який називають зачаруванням. Прослідкуємо процес розгортання фасцинації в наведеному дискурсі:

As I approached the invader of my space, I realised just how pretty she was. She was slim, with tanned skin and wonderfully dark curly hair. She seemed engrossed in the book she was reading and at first was oblivious to me standing over her. As I picked up my briefcase, she looked up momentarily, smiled at me and returned to her book. In that one instant I was both incensed by her apparent lack of concern that she had stolen my seat, as well as totally enchanted by her allure. On the one hand I wanted to let her know how ignorant I considered her; on the other I wanted to take her hand and tell her how beautiful I thought she was. I wanted to get as far away from her as possible out of anger; yet at the same time I desired to sit down next to her. Resolving my dilemma, I compromised and slung my briefcase down onto a seat more or less opposite her and sat down next to it.

With no newspaper to occupy myself, I was thankful for the overhead screen directly above her. Leaning back in my seat, I began to study the departure information with apparent interest. Every so often I found my eyes lowering towards her, stealing a glance. I watched her eager eyes move as she scoured the pages of her book. She looked relaxed and at one with herself.

And then down again. She was staring back at me. I didn't realise at first, such was the rhythm of my glances. I must have looked a little shocked when I did become aware, for she started to laugh, but concealed it well by smiling instead. I smiled back and she quickly returned to her book. I too quickly looked up again to hide my embarrassmen (Lette, p. 15).

Фасцинація здійснює такий вплив, що виходить за межі мовленнєвої експліцитності. Можна виокремити три основні види фасцинативних сигналів: **тілесно-предметні** (тіло, предмети, сміх, посмішка) – *(how pretty she was. She was slim, with tanned skin and wonderfully dark curly hair. She seemed engrossed in the book she was reading and at first was oblivious to me standing over her. She looked up momentarily, smiled at me)* **символічні** (спеціальні звуки, жести, символи) – *her eager eyes move as she scoured the pages of her book. She looked relaxed and at one with herself* і **ритуалізовані** (ритуали залицяння, паради) – *Every so often I found my eyes lowering towards her, stealing a glance.*

Оскільки сигнали фасцинації спрямовані на активну наказову дію й очікування реакції, фасцинативний вплив у адресата виявляється у хвилюванні, схвилюваності, жвавому інтересі, радості. Отримавши фасцинативний сигнал, адресат збуджується й налаштовується на насолоду, задоволення, комфорт: *I turned and there she was by my side, a large leather handbag slung over her shoulder, her book in her hand. She caught me by surprise and before I could thank her she was off, walking away from me. I looked on for a moment as she headed towards Gate 25. As if in a trance I began to follow her, almost not caring where she was going. If she was boarding my flight to New York, then so be it. If she wasn't, then I wasn't sure I wanted to go there anymore! But as she joined the ever-growing queue at Gate 25, a rush of sheer panic and excitement came over me and I suddenly felt sixteen again* (Lette, p. 12).

В. Соковник визначив такі критерії фасцинації: задоволення; бажання повторити; подобається [6, с. 16], напр.:

Suddenly the curtain billows once again and fills the room. As I turn to look, the image of a young woman's face appears within the folds of swirling linen. I watch transfixed as she glides into the room, shrouded within the curtain, the outline of her body unfolding before my eyes. Using her hands she finds a way through her snare and is finally able to free herself. Rising high, she circles above me and I see her in all her splendour for the very first time. A semitransparent figure with long dark hair and a slender body dressed in what appears to be a cream satin dress. As she continues to roam about the room in a shark-like manner, her hair and dress flail wildly in the wind. I am captivated as I struggle to remain focused on her enchanting smiling face. I long for her to stop a while and allow me a moment to absorb her beauty. As if reading my mind she does just that. She hovers high above me for ten, maybe twenty seconds. There is no doubt she is everything I desire. There is also no doubt that she knows it too. In a sudden graceful action, she dives down towards me, stopping inches from my face. With a ghostly outstretched hand she motions as if to caress my forehead. We stare knowingly into each other's eyes. I find myself unable to stop from softly uttering her name... (Lette, p. 21).

Під час фасцинативного спілкування доречно уміти уважно мовчати, не втручаючись у мову співрозмовника. Адже він і без того емоційний, збуджений і, формулюючи свої думки, має труднощі. Слід також виразити своє розуміння і схвалення його поведінки. У зв'язку з цим ми вводимо поняття «фасцинативне мовчання». Психологічні процеси, позначені поняттями «слухати» і «чути», суттєво відрізняються [14]. Слухати означає напружувати орган слуху, а чути – напружувати мозок, концентруючи увагу на словах партнера [10, с. 11]. Саме тому слухаючи можна не чути, оскільки свідомість у цей час зайнята іншими проблемами, думками, інформацією «слухати всім тілом»: коли інформація цікава, співрозмовник несвідомо повертається до партнера, встановлює з ним візуальний контакт, намагається невербально продемонструвати свою зацікавленість. Таке вміння слухати – це сприймання інформації, за якого реципієнт виражає заохочувальне ставлення до того, хто говорить, своєрідно стимулюючи спілкування, стримується від зайвих зауважень, сприяє обміну інформацією [14]. Фасцинативне мовчання передбачає, що учасник спілкування приділяє більше уваги «зчитуванню» почуттів, а не слів. Воно буває ефективним, якщо комунікатор викликає у співрозмовника (реципієнта) позитивні емоції (радість, сподівання на краще, впевненість у собі тощо). Отже, без мовленнєвого контакту комунікація не може відбутися, успішність реалізації комунікації здебільшого залежить від фасцинації.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок.

Фасцинація виникла в процесі еволюції для оптимізації комунікації, оскільки вона забезпечує покращення комунікативних контактів. Дослідження процесу комунікації показує, що спілкування є основним видом міжособистісної комунікації, яку реалізують через мовленнєвий контакт – фасцинацію, розгляд засобів та форм якої перспективно продовжити в ході вивчення її у філософсько-лінгвістичному аспекті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Василина М. А. Основы теории коммуникации / М. А. Василина. – М., 2003. – 194 с.
2. Дементьев В. В. Фатические речевые жанры / В. В. Дементьев // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 37–55.
3. Жучкина С. Е. Социально-психологические особенности построения и поддержания контакта с аудиторией : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.05. / С. Е. Жучкина. – М. : РГБ, 2006. – 206 с.
4. Киселева Е. А. Языковые и неязыковые параметры фатического дискурса // Традиции и новаторство в гуманитарных исследованиях : Сб. науч. тр. посвящ. 50-летию ф-та иностр. яз. Мордов. гос. ун-та им. Н. П. Огарева / Редкол. : Ю. М. Трофимова (отв. ред.) и др. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2002. – С. 24–27.
5. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
6. Соковнин В. Что такое фасцинация / В. Соковнин // Изд-во авторской Академии фасцинологии (АФА), 2009. – 66 с.
7. Тарасов Е. Ф. Психологические особенности языка рекламы // Психолінгвістическіе проблемы массовой коммуникации. – М. : Наука, 1974. – С. 80–96.
8. Якобсон Р. Лінгвістика і поезика / Р. Якобсон // Структуралізм: «за» і «проти»: Сб. ст. – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–231.
9. Berscheid E. Physical Attractiveness / E. Berscheid, E. Walster // In L. Berkowitz (ed.) *Advances in*

Experimental Social Psychology. – Vol. 7, 1974. – P. 178–203.

10. Burgoon J. K., Buller D. V., Woodall W. G. Nonverbal Communication. The Unspoken Dialogue. – The McGraw–Hill Companies, INC, 1996. – 522 p.

11. Byrne D. The Attraction Paradigm / D. Byrne. – New York : Academic Press, 1971. – 240 p.

12. Chaiken Sh. Communicator physical attractiveness and persuasion / Shelly Chaiken // Journal of Personality and Social Psychology, 1979. – Vol. 37 (8). – P. 1387–1397.

13. Cialdini R. B. Influence / R. B. Cialdini. – N. Y. : William Morrow and Company, 1984. – 302 p.

14. Gamble T. K. Communication Works. Second Edition / T. K. Gamble, M. Gamble. – N. Y. : Random House, 1987. – 440 p.

15. Hooper J. L. The Ethics of Discourse / J. L. Hooper. – W. : Georgetown University Press, 1986. – 283 p.

16. Knapp M. L., Hall J. A. Nonverbal Communication in Human Interaction. – Wadsworth. Thomson Learning, USA, 2002. – 482 p.

17. LaFrance M., Mayo C. A Review of Nonverbal Behaviors of Men and Women // Western Journal of Speech Communication. – 1979. – № 43. – P. 96–108.

18. Malinowski B. The Dilemma of Contemporary Linguistics // Language in Culture and Society / B. Malinowski ; [ed. By D. Hymes]. – N. Y. : Harper and Row. – 1964. – P. 63–65.

19. Richmond V. P., McCroskey J. C. Non-verbal Behavior in Interpersonal Relations. – Boston : Pearson Education, Inc., 2004. – 350 p.

20. Schiffrin D. Approaches to Discourse / D. Schiffrin. – Oxford : Blackwell, 1994. – 470 p.

21. Trenholm S. Interpersonal communication / S. Trenholm, A. Jensen. – Wadsworth Publishing Company. Belmont, California, 2000. – 372 p.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Lette K. Altar Ego / Kathy Lette. – L. : Picador, 1999. – 353 p.

Одержано редакцією 06. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 13. 02. 2013 р.

Ліана Козяревич

Фасцинация как специфический вид межличностного контакта в англоязычном художественном дискурсе

Статья посвящена анализу вопроса относительно организации коммуникативной связи между собеседниками. В статье предлагается особое понимание речевого контакта в виде фасцинации. Фасцинация (от англ. fascination – очарование) – это такой вид межличностного контакта, который маркируется интенцией очаровать собеседника, понравиться ему посредством влияния на его эмоциональное состояние и поведение. Автором выявлено определение контакта в психологии и лингвистике; изучено организацию коммуникативной связи между людьми через установление речевого контакта, обозначенного фасцинацией; исследовано средства фасцинации в речевом общении между коммуникантами; показано, что в процессе коммуникации фасцинация выступает специфическим видом межличностного контакта.

Контакт сопровождается вербальными и невербальными действиями. Контакт охватывает: 1) виды касаний; 2) взгляд на партнера; 3) речевое обращение; 4) внимание к речи; 5) попытка понимать смысл высказываний; 6) интерес; 7) внимание к партнеру.

Фасцинация помогает привлечь внимание, установить контакт, вызвать интерес. Существует три вида фасцинирующих знаков: телесные (улыбка, смех и т. д.), ритуальные (флирт и т. д.), символические (жесты и т. д.). Исследование показывает, что общение реализуется через определенный вид контакта – фасцинацию.

Ключевые слова: контакт, речевой контакт, фатика, установление контакта, поддержание контакта, общение, касание, фасцинация, фасцинирующий сигнал, фасцинирующее воздействие, фасцинирующее молчание.

Liana Koziarevych

Fascination as a specific type of Interpersonal Contact In The English Discourse

The article is devoted to the issue of organization of communicative connection. The article suggests a specific understanding of speech contact as fascination. Fascination (English.fascination — enchantment) is a kind of interpersonal contact, marked by the intention to fascinate the interlocutor, to arouse his affection through influencing his emotional state and behavior. The author defines contact in psychology and linguistics; investigates the organization of communicative connection via establishing a speech contact, known as fascination; considers the means of fascination in speech communication; proves the specificity of fascination in communication.

A speech contact is the activity carried out by verbal and nonverbal actions. The word contact means: 1) types of touch; 2) a look at the partner; 3) spoken address; 4) attention towards the spoken utterance; 5) attempt to understand the contents of utterances; 6) taking interest in conversation; 7) attention towards the partner. The contact is an important aspect of communication. The way of attracting attention and establishing the contact predetermines the further process of communication.

Fascination helps to attract attention, to establish the contact, to evoke the interest. There are three kinds of fascinating signs in communication: bodily (smile, laughter, etc.), ritual (flirt, etc.), and symbolic (gestures, etc.). Fascination was invented by evolution to make interpersonal contacts optimized. The research of communication shows that it is realized through a speech contact – fascination.

Key words: contact, speech contact, phatics, establishing the contact, maintaining the contact, communication, touch, fascination, fascinating signal, fascinating affect, fascinating silence.

УДК 811.161.2'271

Людмила Завальнюк

ЗАСОБИ МОВОТВОРЧОСТІ В РОМАНІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА «ЧОТИРИ БРОДИ»

У статті зроблено спробу проаналізувати ідіостиль Михайла Стельмаха з погляду вживання розмовних дієслів, діалектизмів та архаїчної лексики в романі «Чотири броди». Встановлено, що письменник у цьому творі послуговується однаково кількісно як розмовними дієсловами дії, так і стану. Акцентовано увагу на дієслівній синонімії та простежено застосування зневажливих, іронічних та фамільярних дієслів. Проаналізовано використання діалектизмів та застарілої лексики в романі Михайла Стельмаха «Чотири броди».

Ключові слова: дієслово, семантичні групи дієслів, розмовні дієслова, дієслівна синонімія, діалектизми, провінціалізми, архаїчна лексика, пряме й переносне значення дієслів, фамільярні дієслова, літературна мова, художній стиль, розмовний стиль.

Літературна мова як форма мови національної складалася поступово й має кілька джерел. Одним із них є усна мова народу; це найстійкіша частина словника мовця, що живе дуже довго й часто служить основою, на якій створюються новіші слова [2, с. 349].

Зміна статусу народнорозмовної мови пов'язана зі становленням й унормуванням української літературної мови. На початковому етапі розмовна мова була джерелом формування літературної мови української нації. У процесі стилістичної диференціації української літературної мови в її системі виокремився розмовний стиль як один із функціональних різновидів. У структурі художнього твору, залежно від його ідейного змісту, від галузі зображуваної дійсності й творчого методу автора, почали сполучатися і вступати у взаємодію

найрізноманітніші стилі літературної мови, а саме розмовний стиль, а також стиль народнорозмовної мови [3, с. 200]. Письменники досить часто апелювали до тривіального мовлення як одного з основних джерел мовотворчості, і тому багато слів розмовного походження, засвоєних художньою літературою, стали, зрештою, здобутком літературної мови.

Проблема дослідження елементів розмовного стилю в художній літературі постійно перебуває в полі зору мовознавців. Розмовні елементи художньої мови традиційно розглядають у зв'язку з вивченням індивідуального стилю письменника. Такі українські мовознавці, як І. К. Білодід [1], В. С. Ващенко [2], М. А. Жовтобрюх [7], І. Г. Чередниченко [3], досліджували питання входження розмовного стилю в художню літературу. І. Г. Чередниченко зазначав, зокрема, що «розмовна народна мова є, по суті, тією стихією, із якої постійно живиться літературна мова і якою користуються письменники, зображуючи реальну дійсність із живими людьми та їхньою живою мовою; тому при розгляді стилістичної структури мови увагу привертають насамперед ті синтаксичні явища розмовної мови, які захоплені течією художньої літератури й виконують у ній певні художньо-стилістичні функції» [3, с. 335]. Серед російських лінгвістів окреслену проблему досліджував В. В. Виноградов [3]. Значна кількість мовознавців зауважує, що письменники послуговуються розмовним стилем у художньому творі для створення певного колориту.

Творчість Михайла Стельмаха є одним із зразків інтеграції розмовного стилю й літературної норми в художньому творі. Мовотворчість письменника позначена наповненням усіма елементами загальнонародної мови без спотворення та втрати при цьому глибокого змісту твору. Поєднання загальнонародного та індивідуального засвідчує досконале занурення майстра слова в народне життя та вивчення живої розмовної мови.

Специфіку використання засобів мовотворчості у творах Михайла Стельмаха в аспекті розмовності ще не було докладно досліджено.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності функціонування розмовних дієслів та дієслів-діалектизмів у романі Михайла Стельмаха «Чотири броди» (1). Мета передбачає реалізацію таких **завдань**: 1) окреслити зміст понять «розмовні дієслова» та «дієслова-діалектизми»; 2) схарактеризувати авторську специфіку у функціонуванні дієслів розмовних та діалектизмів у романі «Чотири броди» Михайла Стельмаха.

Михайло Стельмах був повністю занурений в народне життя, мову якого він майстерно залучав у мовну тканину своїх творів. Розмовні елементи в романі «Чотири броди» не виокремлюються, вони повністю вписуються в канву твору й надають йому значного експресивно-емоційного забарвлення.

Основну увагу в дослідженні звернено на розмовні дієслова в романі «Чотири броди». Як відомо, саме дієслова «як засіб відтворення динаміки життя» [6, с. 200] найчастіше

використовують у розмовному й художньому мовленні. А. П. Загнітко наголошує на домінантності дієслова над іншими частинами мови: «Іменник і дієслово є ядерними частинами мови через їхню предикативну й аргументну спеціалізованість, навколо них групуються інші частини мови» [9, с. 9]. Зважаючи на синтаксичну роль дієслова, розмаїття його форм і функцій, здатність робити мову цілісною, у системі частин мови воно посідає центральне місце.

Дієслово як частина мови позначене великим багатством семантичної структури, складністю системи граматичних форм, багатством лексико-граматичних і граматичних категорій [4, с. 4]. Із семантичного погляду дієслово можна витлумачувати як складну частину мови, адже при його семантичній кваліфікації з'являються певні труднощі, оскільки виокремити семантичні групи дієслів є досить складним завданням. В історії мовознавства цю проблему студіювала значна кількість дослідників: В. М. Русанівський, А. П. Загнітко, І. Р. Вихованець (на матеріалі української мови) та Р. М. Гайсина, Л. О. Новикова (на матеріалі російської мови). Узагальнюючи їхні думки щодо семантичних властивостей дієслова, робимо висновок про те, що ця частина мови може означати дію як процес, стан як процес [9, с. 179], рух, мислення, поведінку, почуття, фізичний стан, відношення, властивість, якість тощо [5, с. 51]. А. П. Загнітко дотримується погляду на дієслово як частину мови, що позначає дію або стан як процес. Поняття дії охоплює семантичні ознаки активності, доцільності, каузативності, об'єктності, інструментальності. Дієслова дії об'єднують лексеми на позначення фізичної та інтелектуальної дії, мовлення, відношення, простору, володіння, належності тощо [9, с. 179]. Дієсловам стану характерна елементарна смислова структура, вони називають приписувані субстанціям ознаки, які лише їм властиві й не виходять за межі суб'єкта. Мовознавець зазначає, що центром дієслів стану є абсолютивні дієслова на позначення фізичного, психічного або фізіологічного станів суб'єкта, поведінки, звучання, буття тощо [9, с. 180].

Якщо спиратися на семантичний поділ дієслова за А. П. Загнітком, а саме на дієслова стану та дії, то розмовні дієслова, що їх використовує Михайло Стельмах у романі «Чотири броди», можна розподілити на:

– дієслова, що означають дію як процес (*бовкнути, витріщатися, вибалушити, приплентатися, гайнути, бухкати, зобиджати, галакати, почоломкатися, насталакати, чимчикувати, торохтіти, просвіщати* тощо);

– дієслова, що означають стан як процес (*накострічитися, наворохобитися, чманіти* тощо).

Як бачимо, письменник вживає як дієслова дії, так і стану. Але такий поділ є досить умовним. Зважаючи на значні дослідження мовознавців, доводиться констатувати, що семантичні класифікації дієслів є чисельними та неоднозначними.

Вищезгадані розмовні дієслівні лексеми, що позначають дії та стани, притаманні людині, а саме *говорити, дивитися, ходити, чванитися, напрацюватися, образжати, цілувати* тощо, у романі Михайла Стельмаха «Чотири броди» реалізують таку синонімічну семантику:

– *говорити*: – *Таки боюся сідати в цю душогубку, – і стулив губи: нащо він **бовкнув** таке про човен?...* (1, с. 39); – *Ти **не галакай**, – скрадливо озирнувся Магазанчик: чи не почув їх хтось із вулиці* (1, с. 36). Також письменник послуговується розмовними дієсловами з переносним значенням, які розкривають семантику аналізованого дієслова *говорити*: *У нас не любляють крепко сурйозних, у нас гості **повинні орудувати язиком**, щоб і якась кумерція, і якась політика була* (1, с. 8); *Послухав би ці розмови цинік типу Магазаника, **загелготів** би гусаком...* (1, с. 4);

– *дивитися*: – *Влас Кундрик! Отой, що в магазині крамує?! – зловісно зрадів і **випріщився** на жінку Магазанчик* (1, с. 40); *І тільки нечупари **випріщувалися** на дівчину...* (1, с. 6); *Син zarazом вихилив питво, хекнув, **вибалушив** очі на богів...* (1, с. 21); – *Бойся, що моє око **попасеться** (перен. зн.) на твоєму личку?* (1, с. 12);

– *ходити*: *А ввечері, шукаючи поживи, Семен негадано **приплетав** до хати старого Човняра* (1, с. 24); *Та несподівано коса наскочила на камінь, а тут іще Ярослав прочув, як у громадянську війну **колобродив** Магазанчик у державній варті його світлості гетьмана Скоропадського* (1, с. 31); *Чого це ти в присілок **чимчикуєш**?* (1, с. 38);

– *чванитися*: *Тоді старий і **накостричився**, наче птах у негоді* (1, с. 21);

– *обурюватися*: – *Які проценти? – **наворохобився** Магазанчик* (1, с. 38);

– *бігати*: – *Побула я трохи в присілку, подивилася на щастя своєї сестри, на діток її та й незридними заридала. Тому й **гайнула** до вас* (1, с. 29);

– *кашляти*: *А в татарському броді глухо **бухикають** весла: похилі, неначе давнина...* (1, с. 3);

– *напрацюватися*: *І вдова **чманіла** в роботі – від рання й до смеркання, від смеркання й до опівнічної години* (1, с. 32);

– *образжати*: – *Чим я тебе **зобидив**? Своєю любов'ю?* (1, с. 37); *Їх можна було б викинути руками на лід, але в такий вечір не хотілося **зобиджати** навіть рибу* (1, с. 27);

– *цілувати*: *Мирон засміявся, **почоломкався** з Корнієм, поторсав його задубілу на холоді кирею і враз насторожився...* (1, с. 30).

Знижену стилістичну оцінку простежено:

– у розмовних зневажливих дієсловах, наприклад: *У хаті про щось без угаву **торохтів** Семен Магазанчик, набивав собі вченістю ціну й набивався на вишняк* (1, с. 7); *А він прийшов з цим викрутнем Магазанчиком, що править податок і **теревенить** несусвітнє* (1, с. 8); – *Став, Оксано, могорич, не скупись, бо знаю, які чари і на виду, і в відерковім барильці! – **пасталакав** присадкуватий, тугим вузлом зав'язаний Магазанчик...* (1, с. 8); – *Дядьку, як вам не соромно таке страмовище **варнякати**?!* (1, с. 37);

– іронічних: – *Зараз «нейтралом» сидіти не можна, бо епоха! – **просвіщав** своєю затуркану ним і роботою жінку* (1, с. 18);

– фамільярних: *Нічого не відповів на це Семен, тільки набундючено глигнув на старого і мовчки, наче лантух, **вимівся** з хати...* (1, с. 26).

Підбором синонімів до дієслів на позначення руху, стану, дії тощо Михайло Стельмах яскраво передає внутрішній стан, почуття, настрої персонажів роману й цим викликає в читача відповідне ставлення до зображуваної особи. «Мовна майстерність письменника значною мірою визначається вмінням відібрати з багатства синонімів загальнонародної мови найточніші слова... Михайло Стельмах є одним з тих митців, які вміло... користуються синонімічними засобами української мови...» [8, с. 22].

Поряд із розмовними дієсловами авторській ідіостиль визначають діалектизми та застаріла лексика. М. А. Жовтобрюх послуговується ще терміном **провінціалізм**, до яких зараховує слова, уживані в окремих говорах або наріччях і не поширених у мові всього народу [7, с. 74]. У наш час, коли українська літературна мова почала обслуговувати державні потреби українського народу, постало питання про нормалізацію її лексичного складу. Діалектизми стали менше проникати в літературну мову через її унормованість. Але це зовсім не означає, що говори вже перестали бути джерелом збагачення літературної мови. Адже діалектна лексика все ж поповнює функціональні стилі сучасної української мови і передусім художній стиль. Діалектизми проходять атестацію на життєздатність у мові художньої літератури, а потім стають або не стають надбанням усєї літературної мови [10, с. 26].

Загалом у літературних творах, у яких немає потреби відбивати місцеві розмовні риси, на діалектну лексику не натрапляємо. Вона вживається в художній літературі з метою підсилення реалістичності, забарвлення твору місцевим колоритом [7, с. 74]. Для цього діалектизми вводять у мову дійових осіб, що й спостерігаємо в мовотворчості роману «Чотири броди». Академік І. К. Білодід наголошував, що до діалектної лексики як засобу мовної характеристики персонажів у післявоєнній українській прозі вдається лише небагато письменників. Причинами цього є дедалі менше значення діалектної лексики в

словнику населення, а також той факт, що до неї вдаються письменники, які пов'язують мову своїх героїв із конкретною місцевістю і ставлять собі додаткове мовне завдання, уміння для правильного розв'язання якого має не кожний письменник [1, с. 154].

Діалектизми в романі Михайла Стельмаха є засобом продукування найбільш наближеного до дійсності опису життя людей та характеристики персонажів через їхнє мовлення. Проаналізуємо елементи мовної діяльності персонажа з роману «Чотири броди» Семена Магазанчика. За допомогою діалектизмів Михайло Стельмах оцінює Семена з негативного погляду. Наприклад: – *Тож і навчив мене безрогий, як менжувати грішми...* (1, с. 23); *У селі десь стрепенулася чутка, що Ярослава присочив Семен Магазанчик або, як звали його по-вуличному, Чорт-із-Свічечкою* (1, с. 18). «Словник української мови» [11] пропонує таке трактування розглядуваних діалектизмів: *присочити* – підстергати, прослідити (Т. 8, с. 30), *менжувати* – баришувати (Т. 4, с. 672). Досить часто письменник послуговується діалектизмом *глипати* – дивитися, поглядати (Т. 2, с. 85): – *Це ж як? – занепокоївся Миколка, глипнув синьоцвітом на маму, на Володимира й знову на маму* (1, с. 33); – *Я на неї давно по-добросусідськи оком накидаю, – і так глипнув своєю зеленню з піщаником, що дівчина знітилася* (1, с. 9); – *Ти чого? – незрозуміло глипнув на неї Магазанчик* (1, с. 111).

Як синоніми до загальноживаних слів *зустрічати, забажати, заглиблювати, двигіти* вживаються діалектизми *стрічати (стрівати), забег, глибити, движати*: ... і до цієї віри навертав інших, тому й *стрічали* його одні усміхом, другі – шипінням (1, с. 7); *Стрічає* вона його віястим усміхом, проводить печаллю... (1, с. 6); *Забег*, щоб перепросив його, а я теж затявся, і тепер у дзвони калатає Милентій, якому ведмідь на вухо наступив (1, с. 30); *Отам і почну глибити* свого плуга (1, с. 38); *Я про той [капітал], що в науці лежить і движить* движенієм уперед... (1, с. 16).

У романі Михайла Стельмаха на слова застарілого пласту лексики натрапляємо не так часто, як на діалектизми. Подекуди спостерігаємо лексичні архаїзми, напр.: *Все їй не було часу, все вона вививалась і в жіночій, і в чоловічій роботі, вививалась, як у танку...* (1, с. 6) (*вививатися* – розмотуватися, звільнятися від того, що обгортає (Т. 1, с. 363); ... як ти *привертаси* до себе людей, хай до мене *привертеться* Ярослав... (1, с. 14) (*привертати* – за народними повір'ями – причаровувати до себе (Т. 7, с. 570). Загалом основні функції діалектизмів та застарілої лексики в романі Михайла Стельмаха «Чотири броди» полягають у відтворенні місцевого оточення, що допомагає йому глибше розкрити реальні життєві умови, у яких діють його герої. Ці словоформи також характеризують мову персонажів.

Дієслова як семантично й граматично розгалужена система своєрідних повнозначних слів широко вживаються і в прямому, і в переносному значенні [6, с. 201]. Михайло

Стельмах сповна використав таку властивість дієслова й залучив до мови свого роману велику кількість дієслів із переносним значенням. Здебільшого такі дієслова у творі характеризують стан героїв: ... *така за виграшки всяке ділечко переробить, та й красу її не змило горе, тільки очі притемнилися* (1, с. 32); *Наче коня, осадив здиблену душу і клятим насінням гонору засипав той невиразний спалах добра, що ворухнувся в ній* (1, с. 26); *наміри ... і лебідкою проходила між захланністю тих, що з потом і брудом греблись до багатства* (1, с. 6); *дії: Біля татарського броду він зустрівся з дебелим Стахом, покосував на його м'язи, що горнятами ворушилися на руках* (1, с. 38); *Ще зовсім недавно, де не йшла вона, людські очі, немов здивовані зорі, осявали її* (1, с. 6); – *Так треба, тату, – щоб не ятрити всяких заздренників. Бідність ніколи не розуміє багатства* (1, с. 22).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок.

С. П. Залигін зауважує: «Для одного народна мова, хоча б і сьогоднішня, – то поховання, моці, які хтось і для чогось ще витягує на білий світ, для другого – це мова цілком жива, в усякому разі – сприйнятна, для третього – його власна і єдина творча мова» [12, с. 265]. Михайло Стельмах жив і творив народнорозмовною мовою. Він синтезував лексичні одиниці в єдиному творі, незалежно від їхніх джерел. Послуговуючись розмовними дієсловами, діалектизмами, архаїзованою лексикою, значною кількістю дієслів із переносним значенням, письменник зумів створити оригінальний ідіостиль, досяг індивідуалізації своїх персонажів, підсилив виразність мови роману «Чотири броди».

Автор зовсім не претендує на вичерпний аналіз розмовної лексики у форматі роману Михайла Стельмаха «Чотири броди». На подальші студії сподіваються інші романи письменника-подолянина з погляду окреслення в них семантико-функціонального потенціалу слів для позначення дій, процесів та станів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І. К. Питання розвитку мови української радянської художньої прози / І. К. Білодід – К. : «Вид-во Акад. наук укр. РСР», 1955. – 327 с.
2. Ващенко В. С. Українська мова / В. С. Ващенко. – Харків : Вид-во Харків. ордена труд. черв. прапора держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1959. – 349 с.
3. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов // Нариси з загальної стилістики сучасної української мови. – К. : Рад. школа, 1962. – 495 с.
4. Возний Т. М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. М. Возний – Львів : Вища школа, 1981. – 186 с.
5. Гайсіна Р. М. Лексико-семантическое поле глаголов отношения в современном русском языке / Р. М. Гайсіна. – Саратов, 1981. – 195 с.
6. Дудик П. С. Стилїстика української мови : [Навчальний посібник] / П. С. Дудик. – К. : «Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.
7. Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Рад. школа, 1961. – 407 с.
8. Завальнюк І. Я. Дієслівна синоніміка в творчості М. П. Стельмаха (синонімічний ряд іти-ходити) / І. Я. Завальнюк, Т. Л. Мазур // Студії української мови. Лексикологія. Граматика. Лінгводидактика : зб. наук. праць. – Вінниця, 2002. – 187 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

10. Матвіяс І. Г. Діалектна основа лексики і фразеології в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – № 3. – 2007. – С. 23–27.
11. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
12. Штонь Г. М. Романи Михайла Стельмаха / Г. М. Штонь – К. : Наук. думка, 1985. – 270 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Стельмах Михайло. Чотири броди : [Роман] / М. Стельмах. – К. : «Дніпро», 1995. – 592 с.

Одержано редакцією 15. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 20. 02. 2013 р.

Людмила Завальнюк

Средства языкотворчества в романе Михаила Стельмаха «Четыре брода»

В статье сделана попытка проанализировать идиостиль Михаила Стельмаха с точки зрения употребления разговорных глаголов, диалектизмов и устаревшей лексики в романе «Четыре брода». Установлено, что писатель в данном произведении употребляет в одинаковом количестве как разговорные глаголы действия, так и состояния. Акцентировано внимание на глагольной синонимии и прослежено применение пренебрежительных, иронических и фамильярных глаголов. Проанализировано использование диалектизмов и устаревшей лексики в романе Михаила Стельмаха «Четыре брода».

Lyudmyla Zavalnyuk

The means of revealing idiostyle in Mykhailo Stelmakh's novel "Four fords"

The article analyses Mykhajlo Stelmakh's idiostyle under the view of using in the novel «Four fords» colloquial verbs, dialectal vocabulary and archaisms. The writer appears to use in this novel both the colloquial verbs of action and verbs of state in the identical number. Special attention is given to verbal synonyms and usage of scornful, ironical and familiar verbs. The usage of dialectal vocabulary and outdated lexical units in the novel «Four fords» by Mykhajlo Stelmakh is analyzed.

Key words: verb, semantic verb groups, verbs of familiar usage, verb synonyms, dialect vocabulary, provincial vocabulary units, archaisms, direct and figurative meaning of verbs, verbs of familiar usage, literary language, literary style, familiar style.

КОГНІТОЛОГІЯ.

КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'373.7

Валентина Калько

ВЕРБАЛЬНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ МАТИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ

У статті комплексно проаналізовано специфіку лінгвокультурного представлення концепту МАТИ в українській паремійній картині світу. Виявлено характерні ознаки досліджуваного концепту: 1) унікальність, незмінність матері та її важливу роль у долі людини; 2) ступінь сприйняття материнської кари дитиною; 3) різна оцінка потреби батька й матері; 4) необхідність шанобливого ставлення до матері; 5) потребу піклуватися про матір у старості. Установлено, що практично всі ознаки вербалізовані в українських прислів'ях, пов'язані з архетипом матері, оскільки викликають асоціації з турботою, співчуттям, добротою, піклуванням, підтримкою тощо. Також простежено чіткий і закономірний зв'язок між концептами МАТИ – ДИТИНА, який є двобічним, МАТИ – МАЧУХА, МАТИ – БАТЬКО. Концепт МАТИ належить до ключових етноконцептів національної картини світу, займає одне з центральних місць у світогляді українського народу, його екзистенційно-аксіологічній системі, визначає формування культурного семіотичного універсуму.

Ключові слова: концепт, вербалізація, паремія, лінгвокультурний аналіз, концептуальний аналіз, мати, стереотип, опозиція, архетип, аксіологічність, аналогізація, метафора, семантика.

Постановка проблеми. Упродовж чотирьох останніх десятиліть когнітивісти багато разів переглядали свої позиції. Нині основну увагу теоретиків зосереджено на дискурсі, а не на лексиці, культурних схемах, а не на семантиці мови; теоретичні дискусії розгорнуто навколо того, як колективно інтерпретований досвід створює фундамент мислення індивідів [23, с. 68]. Розширення дослідницьких горизонтів концептуального аналізу неодмінно призводить до вивчення як традиційних, так і нових концептів крізь призму сенсорного, рухового, емоційного досвіду представників етноспільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним із перспективних напрямів сучасного мовознавства є лінгвокультурне вивчення концептів, оскільки, як зауважують Д. С. Лихачов, О. С. Кубрякова, А. Вежбицька, Є. Бартмінський, О. О. Селіванова, В. В. Жайворонок та

ін., установлення їхньої культурної зумовленості – невід’ємна частина концептуального аналізу. Так, С. Є. Нікітіна визначає концепт як ключове культурне слово, знання виражене в певних мовних формах (словах, словосполученнях) [11, с. 117]. На думку С. М. Толстої, концепт – це семантична репрезентація культурного слова, а слово – це знак концепта [16, с. 103]. Як зауважує Н. Д. Арутюнова, концепти – поняття повсякденної, практичної філософії, що виникають унаслідок взаємодії національної традиції і фольклору, релігії та ідеології, життєвого досвіду й образів мистецтва, відчуття й системи цінностей [3, с. 3]. Ми, слідом за О. О. Селівановою, розуміємо концепт як інформаційну структуру свідомості, різносубстратну, певним чином організовану одиницю пам’яті, яка містить сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п’яти психічних функцій свідомості у взаємодії з позасвідомим [14, с. 292].

Концепт МАТИ проаналізовано як репрезентант макроконцепту РОДИНА чи ЖІНКА (Ю. А. Абрамова, А. Д. Алієва, Г. Вальтер, О. Г. Євечук, Я. І. Калініна, А. В. Кириліна, І. І. Ковалик, Й. С. Страшнюк, Т. М. Сукаленко, В. М. Телія та ін.). Вивчено також його функціонування в художніх дискурсах (Х. В. Старовойтова, В. Б. Яковлева та ін.), описано асоціативне поле за даними вільного асоціативного експерименту на матеріалі німецької, польської, російської, української та інших мов (Л. В. Адоніна, Т. В. Бісовецька, У. Б. Марчук та ін.) тощо. Так, З. Г. Коцюба дослідила особливості вербалізації стереотипних національних уявлень про статус і функції батьків у прислів’ях та приказках слов’янських, германських і романських мов, диференціювавши універсальні та національно зумовлені характеристики батька й матері в різних культурах [9, с. 293–303]. А. В. Чернова описала поняття “батько”, “мати” як константні величини української лексико-фразеологічної системи мови, виокремивши ядерну та периферійну зони їхнього номінативно-сміслового поля та створивши когнітивні метафоричні моделі концептуалізації сегментів периферійної зони [19]. В. М. Телія, аналізуючи номінативні одиниці на позначення жінки, родовим вважає концепт ЖІНКА / БАБА, а всі інші, зокрема й пов’язані з сімейним статусом, – видовими [15, с. 261]. Ми ж, спираючись на дані досліджуваного матеріалу, припускаємо, що в паремійній картині світу українців репрезентовано два неієрархічні й незалежні концепти ЖІНКА та МАТИ. Зважаючи на це, проблема опису особливостей вербального наповнення та функціонування концепту МАТИ в мовній картині світу українців не втрачає актуальності й потребує уваги з боку лінгвістів, оскільки всебічний його аналіз уможливить пояснення процесів категоризації світу, механізмів віддзеркалення в мові внутрішньорефлексивного досвіду народу.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз лінгвокультурного представлення концепту МАТИ в українській паремійній картині світу.

Виклад основного матеріалу. На думку Дж. Лакоффа, поняття «мати» не може отримати універсального визначення, оскільки є «експериментальним кластером» і жодна дефініція «не охоплює всього спектра випадків», це ідеальний приклад, на ґрунті якого виникають прототипні ефекти [24, с. 83]. Як зауважує Є. Бартмінський, стереотипи родинних ролей вирізняє яскрава ознака цінності, причому щодо матері й батька таке оцінювання є позитивним і сягає рівня ідеалізації. У мовно-культурному образі світу матір насамперед представлено як люблячу, турботливу й поблажливу [22, с. 103]. Найуживанішими мовними знаками, які характеризують психосферу матері, є любов, тривога, жаль, гнів, що засвідчує високий ступінь суб'єктно-реляційних відношень матері й дітей. У паремійних одиницях найвищу репрезентованість має лексема *любов*, що реалізує семантику «почуття глибокої сердечної прив'язаності матері до дітей», пор.: *Любов матірня й на віддалі гріє* (ПП-90, с. 109); *Матірня любов ніколи не змінюється* (ПП-90, с. 110). Підкреслимо, що паремійна картина світу відображає необмеженість материнської любові в часі, надаючи їй квалітативної ознаки – *вічна*: *Матірня любов сягає аж поза гріб* (ПП-90, с. 110). Діти як об'єкт любові становлять для матері абсолютну позитивну оцінку. Ідею материнської любові передовсім передано за допомогою базового культурного архетипу «свій» і «чужий», напр.: *Всякій матері свої діти милі; Кожна мати свою дитину хвалить, а чужу ганить; Людям, як болото, а матері, як золото* (ПП-90, с. 109). Прислів'я також акцентують увагу на силі материнської любові, напр.: *Молитва матері з дна моря рятує* (ПП-90, с. 109). Однак у них указано й на різну спрямованість почуттів матері й дітей, пор.: *Мати пазуху порвала, діткам прядучи, а дітки пазуху порвали, од матері ховаючи* (ПП-90, с. 110); *Материне серце в дітях, а дитяче – в камені* (ПП-90, с. 119); *Дочки залишають матір без сорочки* (ПП-90, с. 125); *Прийшла мати до сина – гірка її година, прийшла до доньки – навіділась бідоньки* (ПП-90, с. 127). Українські паремійні одиниці засвідчують, що в етносвідомості зафіксовано християнську спрямованість почуття материнської любові: спокій, терпимість, жертвність, всепрощення: *Мамина лайка – байка, а битва – молитва; Матері кожної дитини жаль, бо котрого пальця не вріже, то все болить* (ПП-90, с. 109); *Мати однією рукою б'є, а другою гладить; Мати сама не з'їсть, а дітей нагодує* (ПП-90, с. 110). Такі мовні знаки відображають також семантику «відносність матеріної кари». Отже, у паремійній картині світу материнська любов – це сильне, глибоке, суто позитивне, справжнє, вічне почуття, реалізоване через ласку, турботу, ніжність, доброту й захист.

Зазначимо також, що в паремійній картині українців концепт МАТИ має високу позитивну аксіологічну маркованість. Так, у мовних одиницях *Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матіночки; Нема в світі цвіту цвітнішого, як маківочка, нема і роду ріднішого, як матіночка* (ПП-90, с. 110) матір оцінено як одного з

найближчих, найрідніших представників роду, що досягнуто внаслідок використання форм вищого ступеня порівняння прикметників, протиставлення та метафоричної аналогізації. Загалом, глибока щира повага й шанування матері як найближчої, найріднішої особи є нормативною, і, як зауважує М. А. Алексєнко [1, с. 422], таке мовне представлення – елемент культури багатьох мов.

Не зупиняючись докладно на аналізі зв'язку концептів МАТИ і СЕРЦЕ, принагідно зауважимо, що материнське серце виконує важливу психічну функцію, є вмістилищем позитивних почуттів й емоцій, спрямованих на дітей: добра, щедрості, великодушності, ніжності, турботи тощо, пор.: *До людей по розум, до матері по серце* (ПП-90, с. 109); *Дитину заболить пальчик, а матір – серце* (ПП-90, с. 112); *Візьмеш дитину за руку, а матір – за серце* (ПП-90, с. 115).

Серед негативних емоцій, які переживає мати, представлено горе, вербалізоване за допомогою предиката емоційного стану *плакати*: *Де мати плаче, там ріки течуть, де сестра плаче, струмки біжать, а де жінка плаче – роси нема* (ПП-90, с. 109), а також гнів: *Материн гнів, як весняний сніг, рясно впаде, то скоро розтане* (ПП-90, с. 109). Причому гнів матері нетривалий у часі, що імпліковано в метафоричному компаративі *весняний сніг*.

Як зауважує Є. Бартмінський, мати зазвичай пов'язана з буттям, існуванням людини, домом, сім'єю, землею, народом [21, с. 151]. Тому стереотипною поведінкою матері в паремійній картині світу є реалізація захисної функції, представленої як турботу про дітей та їхню охорону, пор.: *Біля рідної матки добре дитятку; В кого є ненька, в того й голівка гладенька* (ПП-90, с. 108); *Мати годує дітей, як земля людей; Мати праведна – опіка і охорона камінна; На сонці тепло, а коло матері добре* (ПП-90, с. 110); *При сонці тепло, а при матері добре* (ПП-90, с. 111); *Сорочка біленька – є мати рідненька* (ПП-90, с. 112). Беззаперечно, виконуючи одну з основних функцій у сім'ї, мати насамперед здійснює виховання дітей, визначає їхню подальшу долю, є ангелом-охоронцем, напр.: *Матчина доля витає з її дітьми* (ПП-90, с. 110); *Одна мати рожає, да не один обичай дає; Одна мати родила, одну й смерть дала; Одна мати родить, та не один розум дає* (ПП-90, с. 111); *Чого мама не дала, того не купиш і в пана; Що мати навчить, то й батько не перевчить; Чого мама научить, те й дочка знає; Якого родила ненька, такого прийме земелька* (ПП-90, с. 112).

В українській паремійній картині світу також вербалізовано такі ознаки концепту МАТИ:

1) унікальність, незмінність матері та її важливу роль у долі людини, пор.: *Матері ані купити, ані заслужити* (ПП-90, с. 109); *На світі знайдеш усе, крім рідної матері; Немає*

тих яток, де продають рідних маток (ПП-90, с. 110); *Сліпе щеня і те до матері лізе* (ПП-90, с. 112);

2) ступінь сприйняття материнської кари дитиною: *Мати однією рукою б'є, а другою гладить* (ПП-90, с. 110); *Рідна мати високо розмахує, а помалу б'є* (ПП-90, с. 111); *Батькова лайка дужча за материну бійку* (ПП-90, с. 104);

3) різна оцінка потреби батька й матері: *Батько – не мати, не поцілує і не приголубить* (ПП-90, с. 104); *Що мати навчить, то й батько не перевчить* (ПП-90, с. 112); *Батьків багато, а мати одна; Лягай, дитя, спати: десять батьків, а єдна мати* (Н, с. 409);

4) необхідність шанобливого ставлення до матері: *Шануй батька й неньку, то буде тобі скрізь гладенько* (ПП-90, с. 107);

5) потреба піклуватися про матір у старості: *Хто матір забуває, того бог карає* (ПП-90, с. 112); *Шти отця-матір, будеш долголітен на землі* (Н, с. 416).

В українців образ матері з давніх часів був у пошані [8, с. 164]. Лексема мати одержує значне емоційно-експресивне навантаження у своїх видозмінах: *матінка, матуся, неня, ненька* та в поєднанні з постійним квалітативом-супроводжувачем: *рідна*, пор.: *Жінка для совіту, теца для привіту, матінка рідна лучче всього світу* (ПП-90, с. 91); *Рідної мати слівце єсть як літнє сонце, бо хотя й єсть не раз на світі хмар ненько, а все-таки від нього тепленько; Нене моя рідна, тебе б'ють, а я бідна* (ПП-90, с. 111); *Любо й ненці, як дитина в честі* (ПП-90, с. 109); *Ой матінко-зірко, служить панам гірко* (Н, с. 63). Концепт МАТИ також метафорично взаємодіє з концептами ЗЕМЛЯ: *Земля – мати; Земля – наша мати, всіх годує* (ПП-89, с. 46); *Сира земля, ти не мати моя* (ПП-89, с. 46); ПРИРОДА: *Природа одному мама, а другому мачуха* (ПП-89, с. 49); *Місяць – отець, зіздар – матка, сонце – їх дитячко* (ПП-89, с. 50); *Вода – наша мама* (ПП-89, с. 53). З цього приводу В. І. Кононенко зазначає, що основними компонентами символічного значення образу матері є мир, злагода, щастя, родина, рідний край, Україна [8, с. 164].

Н. В. Уфимцева, за даними вільного асоціативного експерименту, робить висновок, що поняття «чоловік», «батько» як соціальні іпостасі «мало репрезентовані в повсякденній свідомості сучасних росіян», тоді як «найпоширеніша соціальна роль жінки, закріплена в суспільній свідомості, – це мати» [18, с. 153–154]. Проаналізувавши репрезентованість концептів БАТЬКО та МАТИ у збірникові «Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру» (1990), ми виявили практично рівну кількість паремійних одиниць, у яких представлено ці мовні знаки. Це стало підґрунтям для висновку, що в паремійній картині світу рівноцінно описано соціальну роль батька й матері. Як зауважує А. Вежбицька, лексеми «мати» й «батько» – це своєрідна корелятивна пара, на ґрунті якої

побудована вся система термінології спорідненості [6]. В українських прислів'ях сполучення *батько – мати*, «зберігаючи синтаксичну самостійність і виражаючи одне складне уявлення» [2, с. 299], функціонують як єдине ціле, пор.: *Батько і мати виховують дванадцять дітей, а дванадцять дітей не можуть прокормити на старість двох батьків* (ПП-90, с. 104); *В тата-мамі не до віку* (ПП-90, с. 105); *Яка мама й татко, таке й дитячко* (ПП-90, с. 113). О. О. Потебня вбачав у такому явищі прийом узагальнення: хоча слова-пари не виходять за обсяг значення, визначений їхнім поєднанням, проте виражають тільки спільні ознаки [12, с. 415]. Частина паремійних одиниць побудована на протиставленні *батько – мати*, напр.: *Батько вмере – то півсиротина, а мати – то вже ціла сиротина*; *Батько – не мати, не поцілує і не приголубить* (ПП-90, с. 104); *Що тато, то не мама* (ПП-90, с. 107); *Як помре мати, розбігаються діти з хати, батько їх не здержить* (ПП-90, с. 112). Такі мовні знаки відображають аксіологічне зіставлення батьків у системі цінностей етносу, тому можемо припустити, що для українців ключовою фігурою є мати. Образ матері, яка виношує, народжує, годує, оберігає й піклується, реалізує «комфортний архетип», що діє на рівні позасвідомого в психіці людини, перебуває поза межами раціональності; батько ж символізує суспільний порядок, є джерелом набуття навичок культурного існування, засвоєння національно зумовлених соціальних законів [13, с. 55]. Підтвердженням позитивної маркованості матері порівняно з батьком може бути етимологічний зв'язок **māter* «мати» і слов. **matogь* «сильний, старий», лат. *matūrus* «зрілий», що, на думку О. М. Трубачова, репрезентують «один зі слідів становища жінки-матері в давнину» [17, с. 32].

У паремійній картині світу також чітко простежуємо протиставлення *мати – мачуха*, яке ґрунтується на архетипній опозитивності цих понять: «рідний / нерідний», «свій / чужий». Саме свій / чужий – одна з основних бінарних опозицій [див. 16] світової культури. Ю. М. Лотман вважав, що «будь-яка культура починається з поділу світу на внутрішній («свій») простір і зовнішній («іхній») <...>, яке належить до універсалій. Межа може <...> мати державний, соціальний, конфесійний чи інший характер» [10, с. 175]. У досліджуваних мовних одиницях показником протиставленості є ознака кровної спорідненості, пор.: *Горілка – не дівка, а мачуха – не мати*; *Добра мачуха, а все не рідна мати!*; *Мати дітей пушить, а мачуха сушить* (ПП-90, с. 113); *Мачуха – не мати*; *Мачуха не буде дітям рідною матір'ю* (ПП-90, с. 114). Більшість таких прислів'їв є констатувальними й побудовані на дезідентифікації понять *мати – мачуха*. Т. Г. Бочина вважає, що контраст у пареміях – це висновок «діахронного діалогу, згорнутого в риторичний монолог, відображення певного витку в пізнанні світу й відмови від штампів і стереотипів» [5, с. 109]. На зіставлення матері й мачухи вказує етимологія останньої лексеми. Так, О. М. Трубачов, зауважуючи поширеність у слов'янських мовах похідних від **matjexa*,

пояснює його як *mat-'es-a, де індоєвропейське mat- пов'язано зі слов. *matі «мати», а -'es- – індоєвропейський порівнювальний суфікс. Отже, *mat-'es-a «подібна до матері. В українській мові лексема мачуха зазнала неорганічних змін, під впливом поширених утворень із суфіксом -ух < *ous- [17, с. 34]. Хоча, на думку авторів Етимологічного словника української мови, слово мачуха похідне від matі «мати», утворене, очевидно, різними суфіксами лайливості і згрублості (-jexa, -jаха, -jоха) [7, с. 423]. Більш наочно аксіологічна маркованість матері й мачухи представлена в пареміях, у яких описано сценарій биття, пор.: *Мачуха низько замахує, а боляче б'є, а рідна мати високо замахує, а помалу б'є; Мати рідна б'є – так гладить, а мачуха і гладить, так б'є* (ПП-90, с. 114). Вираження психоемоційних ознак рідної та нерідної матері пов'язане із концептосферами ПРИРОДА, напр.: *Мачушине добро – як зимне тепло* (ПП-90, с. 113); *Мачушине серце – що зимнеє сонце: воно, хоч і світить, та не гріє і буйним вітром од його віє, а рідної матері серце – як літнеє сонце: хоч воно й хмарненьке, а все-таки від його тепленько; Мачуха так чужих дітей жаліє, як зимою сонце гріє; Мачуха – як місяць: світить, та не гріє* (ПП-90, с. 114) та СМАК, пор.: *Мачуха хоча би з цукру, єсть все ж гірка* (ПП-90, с. 114). Окрім того, лексеми *мати* й *мачуха* в паремійній картині світу є своєрідними маркерами позитивної оцінки, оскільки їх застосовують як аксіологічні предикати для реалізації ціннісно значущого відношення до різних предметів і явищ, напр.: *Земля – мати* (Н, с. 57); *Піч – мати* (Н, с. 487); *Ніч – мати* (Н, с. 491); *Хліб – батько, вода – мати* (НС, с. 55); *Голод – не тітка, а люті мачухи лютіший* (НС, с. 53). Як зауважує Т. Г. Бочина, саме широка відносність слів *мати* й *мачуха* як ціннісних кваліфікаторів абстрактних і конкретних понять засвідчує їхню тенденцію до вираження універсальної оцінки [4, с. 35].

У паремійній картині світу українців концепт МАТИ корелює з концептами ПРИРОДА, напр.: *Без матері і сонце не гріє* (ПП-90, с. 108); *При сонці тепло, при матері добро; Пташка радіє весні, а дитя – матері* (ПП-90, с. 111) та ПРАВДА, пор.: *Одна мати – вірна порада* (ПП-90, с. 111); *Тільки в світі правди, що рідная мати* (ПП-90, с. 112).

Висновки й перспективи подальших розвідок. Можемо констатувати, що в українській паремійній картині світу відображено архетипне сприйняття матері, яке, як зауважував К. Юнг, асоційоване з такими якостями, як турбота і співчуття, з усім тим, що вирізняється добротою, піклуванням і підтримкою [20, с. 218]. Унаслідок аналізу було виявлено характерні ознаки концепту МАТИ, вербалізовані в українських прислів'ях: унікальність, незмінність матері та її важлива роль у долі людини; різна потреба дитини в батькові й матері; необхідність шанобливого ставлення до матері; настанова піклуватися про матір у старості. Ми не виявили жодної паремійної одиниці, у якій би було представлено стереотипні жіночі риси: сварливість, надмірна балакучість, відсутність інтелекту, нещирість,

хитрість, – тому можемо зробити висновок, що мати в етносвідомості українців має суто позитивну оцінку. Передовсім в українських пареміях простежуємо чіткий і закономірний зв'язок мати – дитина, який є двобічним, тобто передбачає висвітлення погляду матері на дитину й навпаки. Мати й батько є джерелом турботи, любові, поваги, але особливу позитивну аксіологічну маркованість має концепт МАТИ, що, імовірно, пов'язане з її засадничим положенням у родині. Для прислів'їв характерна актуалізація близькості матері й дитини, причому почасти підкреслено різницю між силою материнської та батьківської любові. Запропонований лінгвокультурний підхід до вивчення засобів вербального наповнення одного з ключових концептів українського етносу відкриває перспективи для комплексного опису концепту СІМ'Я на матеріалі паремійного фонду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеенко М. А. Концепт 'мать' в синхронной динамике языковой картины мира / М. А. Алексеенко // Грани слова : Сборник научных трудов к 65-летию проф. В. М. Мокиенко. – М. : ЭЛПИС, 2005. – С. 415–422.
2. Аникин В. П. Теория фольклора : Курс лекций / В. П. Аникин. – М. : Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова, 1996. – 406 с.
3. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
4. Бочина Т. Г. Ключевые слова фольклорной картины мира в пословице-антитезе / Т. Г. Бочина // Русская сопоставительная филология. – Казань : КГУ, 2003. – С. 34–37.
5. Бочина Т. Г. Стилистика контраста : Очерки по языку русских пословиц / Т. Г. Бочина. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2002. – 196 с.
6. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – М. : Языки славянской культуры, 2001 – 288 с.
7. Етимологічний словник української мови: У 7-и т. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 3. – 554 с.
8. Кононенко В. І. Символи української мови : Монографія / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
9. Коцюба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbs'яльному просторі (від універсального до національного) : монографія / З. Г. Коцюба. – Львів : ДП Видавничий дім «Укрпол», 2010. – 472 с.
10. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – Текст – Семиосфера – История / Ю. М. Лотман. – М. : Языки русской культуры, 1996. — 464 с.
11. Никитина С. Е. О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М. : Наука, 1991. – С. 117–124.
12. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1–2. – 536 с.
13. Седых А. П. Языковое поведение, конвенциональная семантика и национальные архетипы / А. П. Седых // Филологические науки : Научные доклады высшей школы. – 2004. – № 3. – С. 51–56.
14. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К., 2010. – 844 с.
15. Телия В. Н. Русская фразеология. Сематический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
16. Толстая С. М. Слово в контексте народной культуры / С. М. Толстая // Язык как средство трансляции культуры. – М. : Наука, 2000. – С. 101–111.
17. Трубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя / О. Н. Трубачев. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 212 с.
18. Уфимцева Н. В. Русские: опыт еще одного самопознания / Н. В. Уфимцева // Этнокультурная специфика языкового сознания : сб. ст. – М. : Ин-т языкознания РАН, 1996. – С. 139–162.
19. Чернова А. В. Концепти «батько», «мати» в українській лексико-фразеологічній системі світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / А. В. Чернова. – Д., 2010. – 20 с.
20. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К. : Государственная библиотека литературы для юношества, 1996. – 384 с.
21. Bartmiński J. Polski stereotyp matki / J. Bartmiński // Językowe podstawy obrazu świata. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – S. 151–166.
22. Bartmiński J. Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne / J. Bartmiński. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. – 360 s.

23. Holland D. The Woman who Climbed up the House: Some Limitations of Schema Theory / D. Holland // *New Directions in Psychological Anthropology*. Edited by Theodore Schwartz, Geoffrey M. White, Catheneri A. Lutz. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – P. 68–79.
24. Lakoff G. Women, fire and dangerous things. What categories reveal about the mind / G. Lakoff. – Chicago : Chicago University Press, 1987. – 614 p.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Н – Українські прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис / [упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
- НС – Народ скаже – як зав'яже : українські народні прислів'я, приказки, загадки / [упоряд. Н. С. Шумада]. – К. : Веселка, 1973. – 232 с.
- ПП-89: Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1989. – 480 с.
- ПП-90 – Прислів'я та приказки. Людина. Родинне життя. Риси характеру / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наукова думка, 1990. – 528 с.

Одержано редакцією 18. 03. 2013 р.

Прийнято до публікації 19. 03. 2013 р.

Валентина Калько

Вербальная репрезентация концепта МАТЬ в украинских паремиях

В статье комплексно проанализирована специфика лингвокультурного представления концепта МАТЬ в украинской паремиологической картине мира. Выявлены характерные признаки исследуемого концепта: 1) уникальность, неизменность матери, ее важная роль в судьбе человека; 2) степень восприятия материнского наказания ребенком; 3) различную степень потребности отца и матери; 4) необходимость уважительного отношения к матери; 5) необходимость заботиться о матери в старости. Установлено, что практически все признаки вербализованные в украинских пословицах, связанные с архетипом матери, поскольку ассоциируются с заботой, сочувствием, добротой, поддержкой и т.д. Также прослеживается четкая и закономерная связь между концептами МАТЬ – РЕБЕНОК, которая является двусторонней, МАТЬ – МАЧЕХА, МАТЬ – ОТЕЦ. Концепт МАТЬ принадлежит к ключевым этноконцептам национальной картины мира, занимает одну из центральных позиций в мировоззрении украинского народа, его экзистенциально-аксиологической системе, определяет формирование культурного семиотического универсума.

Ключевые слова: концепт, вербализация, паремия, лингвокультурный анализ, концептуальный анализ, мать, стереотип, оппозиция, архетип, аксиологичность, аналогизация, метафора, семантика.

Valentina Kalko

The verbal representation of the concept MOTHER in Ukrainian proverbs

In the article was complex analyzed the specific of linguistic cultural representation of the concept MOTHER in Ukrainian proverb picture world. It was detected the characteristic features of study concept: 1) uniqueness, immutability of the mother and her important role in the destiny of human; 2) the perception degree of the maternal punishment of child; 3) the different degree in the need of father and mother; 4) the necessity of respectful treatment to the mother, 5) the necessity to take care of the mother in old age.

It was ascertained, that practically all signs are verbalized in Ukrainian proverbs and they are combined with the archetype of the mother, because they are associated with care, compassion, kindness, care, support and more one. It was also watched the clear and logical connections between concepts MOTHER – CHILD, which is bilateral, MOTHER – STEPMOTHER, MOTHER – FATHER. The concept MOTHER belongs to the key ethnic concept of national picture of the world, it takes one of the central places in the outlook of the Ukrainian nation, its existential-axiological system, it determines the formation of the cultural semiotic universe.

Keywords: concept, verbalization, proverb, linguistic cultural analysis, conceptual analysis, mother, stereotype, opposition, archetype, axiology, analogy, metaphor, semant.

МОДУСНА МОТИВАЦІЯ ДЕРИВАТІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСНЯХ ПРО КОХАННЯ

У статті досліджено когнітивно-ономасіологічний механізм модусної мотивації номінативних одиниць. Предметом вивчення є мотиваційний зв'язок ономасіологічної структури й семантики номінативом із фрагментом знань про позначуване. Ономасіологічну структуру розглянуто як таку, що обов'язково містить ономасіологічну ознаку (мотиватор, його конкретну семантику) й ономасіологічний базис, або формант. Для когнітивно-ономасіологічного аналізу дериватів використано модель ментально-психонетичного комплексу, ядром якого є диктум пропозиції, що корелює з асоціативно-термінальною частиною, модусом та психічними функціями.

Матеріали дослідження підтвердили, що модусна мотивація автономно представлена у формах суб'єктивної оцінки іменників, прикметників і прислівників.

Ключові слова: дериват, диктум, когнітивна ономасіологія, когнітивно-ономасіологічний аналіз, когнітологія, концепт, ментально-психонетичний комплекс, модус, модусна мотивація, мотиватор, мотивація, ономасіологічний базис, ономасіологічна ознака, ономасіологічна структура, пропозиція.

Постановка проблеми. Трагування мотивації та виокремлення її типів – одна з актуальних проблем сучасного словотвору й теорії номінації. Однак, як слушно зауважує О. О. Селіванова, мотивація – феномен не тільки мовної системи, але й людської свідомості, що інтеріоризує певні мотиваційні зв'язки в дійсності [8, с. 157]. На думку дослідниці, вищеназвані проблеми тривалий час не були вирішені через ігнорування зв'язку словотвору й теорії номінації з когнітологією [7, с. 36].

Упровадження когнітивної наукової парадигми в ономасіологічні дослідження зумовило формування нової інтегративної галузі лінгвістики – когнітивної ономасіології. Її завданнями є «встановлення когнітивно-семіотичного механізму породження найменувань, пояснення зв'язку ономасіологічної структури зі структурами знань про об'єкт номінації, аналіз мотивації номінативних одиниць як когнітивно-ономасіологічного феномена, створення її нової типології тощо» [8, с. 27].

Ці та інші завдання окреслені й здебільшого розв'язані в монографії О. О. Селіванової «Когнитивная ономасиология». У ній дослідниця обґрунтувала психолінгвістичну модель

номінативного процесу, запропонувала нове трактування мотивації, розробила когнітивно-ономасіологічну типологію мотиваційних процесів, увела поняття ономасіологічної імплікації тощо. Незаперечною заслугою О. О. Селіванової є те, що дослідниця вперше розробила й апробувала методику когнітивно-ономасіологічного аналізу. Науковці Черкаської когнітивно-ономасіологічної школи О. Я. Кресан, І. М. Литвин, Г. В. Кочерга, В. В. Калько, О. В. Шапарева та ін. успішно застосували цю методику під час дослідження мотивації різних груп лексики української, російської та інших мов.

У контексті вищесказаного актуальним є когнітивно-ономасіологічний аналіз модусної мотивації номінативних одиниць, що «може пролити світло не лише на особливості оціночного сприйняття світу етносом, а й на оцінці пріоритети, стереотипізовані в етносвідомості, механізм їхнього використання в процесах номінації» [11, с. 165].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблем, порушених і висвітлених у монографії «Когнитивная ономасиология», О. О. Селіванова неодноразово поверталася у своїх наступних наукових працях. Зокрема, у монографії «Нариси з української фразеології» дослідниця запропонувала нову концепцію мотиваційних процесів фразеологічних одиниць української мови, підґрунтям якої послужило співвідношення ономасіологічних структур фразем і складників етносвідомості в проекції на культуру народу, його звичаї, обряди, вірування тощо [9].

Використавши методику когнітивно-ономасіологічного аналізу, І. М. Литвин дослідила мотивацію російських відсубстантивних прислівників, усебічно схарактеризувала мотиваційну специфіку дериватів із огляду на функціонування та процеси вторинного позначення [6].

В. В. Калько комплексно проаналізувала когнітивно-ономасіологічний механізм мотивації назв лікарських рослин в українській мові, описавши типологію мотиваційних процесів українських фітонімів, визначивши різновиди пропозиційно-диктумної мотивації та схарактеризувавши специфіку змішаної мотивації, що ґрунтується на зв'язках різних компонентів концепту [4].

Г. В. Кочерга дослідила пропозиційно-диктумну, модусну, асоціативно-термінальну мотивацію відіменникових дієслів сучасної української мови, висвітлила закономірності їхньої псевдомотивації та мотиваційну специфіку дериватів-полісемантів [5].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Як засвідчує огляд наукової літератури, у когнітивно-ономасіологічному аспекті докладно проаналізовано різні типи (зокрема й модусний) мотивації українських

фразеологічних одиниць, фітонімів, відіменникових дієслів і віддієслівних іменників. Проте модусна мотивація похідних в українських піснях не була об'єктом спеціального дослідження.

Мета статті – схарактеризувати ономасіологічну структуру дериватів, утворених шляхом модусної мотивації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Застосування когнітивного підходу до вивчення номінаційних процесів дало змогу кваліфікувати мотивацію як «наскрізну лінгвопсихоментальну операцію формування ономасіологічної структури на підставі вибору мотиватора із мотиваційної бази структури знань про позначене у складній системі зв'язків різних пізнавальних функцій етносвідомості» [11, с. 160]. Ономасіологічна структура похідних, яка є результатом мотиваційного процесу, обов'язково містить ономасіологічний базис, що категоризує дериват і є показником його семантичного розряду, ономасіологічну ознаку – мотиватор, його конкретну семантику; факультативно – зв'язок ознаки й базису з імплікованими компонентами мотиваційної бази в пропозиції чи асоціативному ряді, конотативні, акцентологічні характеристики, можливість вторинного позначення.

Вивчення мотивації дериватів передбачає використання певної моделі інформаційної структури свідомості. На наш погляд, для когнітивно-ономасіологічного аналізу похідних доцільно застосувати модель ментально-психонетичного комплексу. Ментально-психонетичний комплекс «інтегрує пропозиційну (істинну) інформацію з асоціативно-метафоричною, яка формується шляхом переінтерпретації знань у термінах інших предметних сфер на підставі мисленневої аналогії, синестезії, образного сприйняття об'єкта. Компонентами ментально-психонетичного комплексу є також модус як оцінна складова інформаційної структури, концептуальний план, що контролює відповідність умовам використання знань в актах номінації й комунікації» [9, с. 322].

В ономасіологічній структурі найменувань можуть відображатись як слоти – елементи пропозиції, так і термінали – елементи асоціативної частини комплексу. Урахування концептуального місця мотиватора уможливило виділення таких типів мотивації, як-от: пропозиційна, асоціативна, модусна, змішана, концептуально-інтеграційна, псевдомотивація [9, с. 402].

Важливим компонентом пропозиції в ментально-психонетичному комплексі є модус. Це термінологічне поняття, транспоноване в лінгвістичну науку з логіки Ш. Баллі, до сьогодні є предметом обговорення вітчизняних і зарубіжних науковців. На думку Ш. Баллі, «речення складається з двох частин: одна з них корелятивна процесові, що творить уявлення – це диктум. Друга містить головну частину речення, без якої взагалі не може бути речення, а саме, вираження модальності, корелятивної операції, яку здійснює суб'єкт мислення, – це модус» [1, с. 43].

І. Р. Вихованець, спираючись на погляди мовознавця, зауважує, що «речення охоплює дві сфери значень – диктумну, яка стосується інформації про світ і його пізнання, та модусну, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки, почуття й волевиявлення мовця» [3, с. 117].

Отже, однією з важливих кваліфікаційних категорій модусу є категорія оцінки. Вона тісно пов'язана з категоріями емоційності й експресивності. Оцінкою прийнято вважати судження, підґрунтя якого становить позитивне чи негативне ставлення суб'єкта до оцінюваного об'єкта на основі його порівняння з обраним еталоном. Оцінне ставлення до реальної дійсності є унікальною антропоцентричною формою сприйняття, що зумовлено особливостями фізичного й психічного складу людини, раціональним, творчим характером її мислення. «Концептуальна організація модусу, зауважує О. О. Селіванова, так само як організація частин мови належить до вищого рівня ієрархії концептів: будь-який об'єкт розміщується на одній із позначок шкали «добре – нейтрально – погано» [8, с. 170].

Модусна мотивація дериватів характеризується тим, що під час означування концепту визначальну роль відіграє оцінно-емоційне сприйняття його мотиватора. Цей тип мотивації найчастіше взаємодіє з пропозиційним й асоціативним, проте може виявлятися автономно.

Модусна мотивація широко представлена в народнописенній лексиці, зокрема в назвах членів родини. Так, ономасіологічна структура лексем *матуся, матінка, матюнка* містить конотовану ономасіологічну ознаку й ономасіологічний базис – суфікси *-ус-, -інк-, -юнк-*, що в назвах осіб уживаються тільки зі значенням пестливості.

Суб'єктивну категорію позитивної оцінки в дериватах *батенько, доненька, синочок, братик, сестронька, тестонько, невісточка, зятенько* виражено за допомогою суфіксів *-очк-, -очок-, -еньк-, -оньк-, -ик-*. Емоційно-оцінні суфікси є носіями негативних і позитивних оцінних сем, їх правомірно вважати засобами творення оцінного значення на словотворчому рівні, хоч оцінна сема властива передусім основі слова і є частиною його понятійного змісту [2, с. 305].

Слід зауважити, що в українських народних піснях під час називання найближчих членів родини нерідко діє тенденція до надмірності, що забезпечує мовцям свободу вибору того чи того ономасіологічного базису для однієї й тієї самої ономасіологічної ознаки: *синочок, синопько; сестронька, сестриця; братик, братчик* тощо.

Значення зневаги одночасно виражають й ономасіологічна ознака, й ономасіологічний базис лексеми *свекрушище*. Утім твірною основою *свекрух-* може сполучатися зі зменшено-пестливим суфіксом *-еньк-*, що певною мірою нейтралізує її забарвлення. Деривати, ономасіологічна структура яких містить негативно конотовану ономасіологічну ознаку, а також базис – суфікс зі значенням пестливості, прийнято зараховувати до фольклорно-

пісенних дериваційних okazіоналізмів. Такими похідними в українських народних піснях про кохання є лексеми *воріженьки, гадинонька, п'яниченько* та ін.

Шляхом модусної мотивації утворено низку характерних для пісенної мови слів, що є назвами людей за професією, родом діяльності: *кравчик, косарик, купчик, шевчик, чумаченько* тощо. Такі емоційні форми зумовлені передусім естетичним змістом слова в народній пісні, тією задушевною атмосферою, що народжується у взаємодії, єдності музики, ритму й слова. Окрім того, модусну мотивацію репрезентують похідні від назв частин тіла (*брівоньки, личенько, ніжки, рученька, серденько* тощо), тварин і птахів (*зозуленька, кониченько, півник, соловейко, телятка* тощо), рослин (*барвіночок, калинонька, ожинонька, пшениченька, чорнобривчик* тощо), небесних світил (*місяченько, зіроньки, сонечко* тощо), назв музичних інструментів (*скрипочка, сопілочка, цимбалоньки* тощо), абстрактних назв (*розмовонька, славонька, правдонька, ділечко* тощо).

Численними в українських народних пінях про кохання, як і народних загалом, є також пестливі форми власних імен: *Андрійко, Василик, Ганнуся, Горпинка, Михасенько, Семенко, Софійка* та ін.

Шляхом модусної мотивації утворено не лише іменники, а й прикметники та прислівники. Зменшено-пестливе значення в них виражене переважно за допомогою модифікаційних суфіксів *-еньк-* та *-оньк-*: *близенька, зелененький, дрібненький; вірненько, жалібненько, докупоньки* та ін. Мотиваторами емоційно забарвлених адвербативів нерідко є прислівники місця та часу: *додолоньку, додомоньку, щораночку, щовечеринки* тощо.

Висновки. Отже, більшість похідних, зафіксованих у текстах українських народних пісень про кохання, утворено шляхом модусної мотивації, яка ґрунтується на оцінно-емоційному сприйнятті носіями мови знака мотиватора. Цей тип мотивації автономно представлений у формах суб'єктивної оцінки іменників, рідше прикметників і прислівників. Домінантним є вираження позитивної суб'єктивної оцінки. Конотація мотивативів найчастіше зумовлена конотацією ономазіологічних базисів – модифікаційних суфіксів. Модусна мотивація в народнопісенній лексиці нерідко корелює з асоціативною.

Перспективи подальших досліджень. Подальше вивчення мотивації номінативних одиниць на матеріалі народних пісень сприятиме поглибленню уявлення як про національно-мовну картину світу українців, так і про специфіку їхньої номінативної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языкознания : Пер. с 3-го фр. изд. Е. В. Вентцель, Т. В. Вентцель / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.

2. Бацевич Ф. С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф. С. Бацевич, Т. А. Космеда. – Львов : Свит, 1997. – 392 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Калько В. В. Когнітивно-ономасіологічний аналіз лікарських рослин в українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Калько. – Одеса, 2003. – 20 с.
5. Кочерга Г. В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. В. Кочерга. – Одеса, 2003. – 20 с.
6. Литвин І. М. Мотивація російських відсубстантивних прислівників у когнітивно-ономасіологічному аспекті : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / І. М. Литвин. – К., 2002. – 20 с.
7. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
8. Селіванова Е. А. Когнитивная ономасиология : [монографія] / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології : [монографія] / О. О. Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. – К. : Дніпро, 1964. – 586 с.

Одержано редакцією 01. 04. 2013 р.

Прийнято до публікації 01. 04. 2013 р.

Галина Ярмоленко

Модусная мотивация дериватов в украинских народных песнях о любви

В статье исследован когнитивно-ономасиологический механизм модусной мотивации номинативных единиц. Предметом изучения послужила мотивационная связь ономасиологической структуры и семантики номинатива с фрагментом знаний об обозначаемом. Ономасиологическая структура обязательно включает ономасиологический признак (мотиватор, его конкретную семантику) и ономасиологический базис. Для когнитивно-ономасиологического анализа использована модель ментально-психонетического комплекса, ядром которого является диктум пропозиции, который коррелирует с ассоциативно-терминальной частью, модусом и психическими функциями.

Материалы исследования подтвердили, что модусная мотивация автономно представлена в формах субъективной оценки существительных, прилагательных и наречий.

Ключевые слова: дериват, диктум, когнитивная ономасиология, когнитивно-ономасиологический анализ, когнитология, концепт, ментально-психонетический комплекс, модус, модусная мотивация, мотиватор, мотивация, ономасиологический базис, ономасиологический признак, ономасиологическая структура, пропозиция.

Galina Yarmolenko

Modus motivation of derivatives in ukrainian folk love songs

The article regards cognitive onomasiological mechanism of modus motivation of the nominative units. The object of study is the motivational relationship of onomasiological structure and semantics of nominatemes with a fragment of knowledge of the designated phenomena. Onomasiological structure is considered as the one, that necessarily has both an onomasiological sign (motivator, its specific semantics) and an onomasiological basis, or a formant. For cognitive onomasiological analysis of derivatives the model of the mental-psyhonetic complex is used, the kernel of which is dictum of suggestion that is correlated with the associative-terminal part, modus and mental functions.

The materials of the research confirm that the modus motivation is independently represented in the forms of subjective estimation of nouns, adjectives and adverbs.

Key words: derivatives, dictum, cognitive onomasiology, onomasiological cognitive analysis, cognitive science, concept, mental-psyhonetix complex, modus, modus motivation, motivator, motivation onomasiological basis, onomasiological sign, onomasiological structure, proposition.

УДК 811. 161. 2' 271

Тамара Слободинська

ПРО ЗМІСТ ВИСЛОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МОДЕЛЕЙ СПІЛКУВАННЯ

Статтю присвячено одній із проблем комплексної теорії моделей спілкування (комунікативної лінгвістики), а саме виокремленню зрізів розуміння семантики висловлення. Автор у науковій розвідці чітко розмежовує такі поняття, як «мова» і «мовна діяльність». З огляду на це проаналізовано рівні мови (синтаксичний і семантичний), а також окреслено специфіку мовної діяльності людини, яка позначена прагматичним, власне комунікативним, етологічним та дискурсивним зрізом і містить ідентифікацію висловлення.

Ключові слова: комплексна теорія моделей спілкування, ідентифікація висловлення, синтаксичний, семантичний, прагматичний, власне комунікативний, етологічний, дискурсивний рівні.

Постановка проблеми. Міждисциплінарно-інтегративний науковий напрям, у контексті якого спілкування людей дослідники витлумачують як системну частину їхньої поведінки й діяльності, окреслено як теорію комунікації. Центральна проблема цієї теорії – моделювання процесу взаєморозуміння людей у різноманітних комунікативних актах, що було, є і ще довго залишатиметься **актуальним**.

Комунікативний синтаксис спрямований на динамічний бік мовленнєвих одиниць – висловлень, на особливості їх актуального членування в конкретних комунікативних ситуаціях, на встановлення мовленнєвих варіантів речень, комунікативної парадигматики, особливостей модальності й перформативності, ролі порядку слів й інтонації у формуванні змісту висловлень тощо [3, с. 455].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висловлення – одиниця мовлення, побудована за законами відповідної мови; речення, розглянуте під кутом зору його комунікативної організації. Стратифікацію семантики висловлення досліджує, зокрема, О. В. Бондарко [2], місцю дієслова в комунікативному змісті речення присвячено працю

І. Г. Анікеєнко [1] тощо.

Метою ж нашої наукової розвідки є виокремлення рівнів розуміння змісту висловлення.

Завданням статті є загальний огляд сімох рівнів розуміння змісту висловленого.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основним засобом комунікації є природна мова, але для успішного спілкування недостатньо просто вільно володіти цією мовою. Якщо «атомом» мови є фонема чи морфема, то «атомом» мовної діяльності є висловлення, яке може складатися лише з одного слова й навіть з однієї морфеми. Те, що має сприйняти людина, яка чує адресоване їй висловлення, називаємо змістом. Змісту висловлення загалом властиві сім рівнів його розуміння.

Перший рівень – **синтаксичний**. На цьому рівні слухач мусить просто розпізнати, що почує ним є висловленням, яке складається з кількох слів. Проаналізуємо такий вислів: *«Любов до рідної мови – найприродніше й найглибінніше духовне начало людського життя»* (Д. Павличко). Це висловлення – синтаксична конструкція, що містить дев'ять повнозначних слів (чотири іменники, п'ять прикметників), а також один прийменник та один сполучник.

Другий рівень – **семантичний**: людина повинна розуміти значення розглядуваних слів і зуміти скласти з цих значень безпосередній зміст речення. З огляду на це розтлумачимо значення аналізованих слів: *любов, рідний, мова, найприродніший, найглибінніший, духовний, начало, людський, життя.*

Любов – 1. Почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі; кохання (1 знач.) 2. Почуття глибокої сердечної прив'язаності до кого-, чого-небудь // Глибока приязнь, викликана родинними зв'язками. 3. До чого. Інтерес до чого-небудь // Внутрішній, духовний потяг до чого-небудь // Пристрасть до чого-небудь (СУМ, 4, с. 564). Третє значення слова *«любов»* є таким, що уможливить розуміння змісту аналізованого висловлення.

Рідний – 1. Який має кровну спорідненість, кровний зв'язок із ким-небудь // Власт. людині, яка має кровну спорідненість, кровний зв'язок із ким-небудь // Який перебуває у шлюбі з ким-небудь (про чоловіка стосовно дружини і навпаки) // Який складається з кровно споріднених осіб. 2. У знач. ім. рідні, мн. батьки. 3. перен. Близький кому-небудь духом, звичками, поглядами // Якому віддав себе, присвятив своє життя // З яким зжився, до якого звик // У якому все знайоме до дрібниць // Де або в якому хтось працює, служить, учиться тощо // З якого вийшов, до якого належить хто-небудь // Характерний для певного народу, притаманний йому. 4. У якому народився, виріс хто-небудь або який пов'язаний з чийось місцем народження. 5. Уживається у процесі пестливого звертання до кого, чого-

небудь (СУМ, 8, с. 558). Прикметниковій лексемі «*рідний*» у поданому висловленні властиве переносне значення – той, *із яким зжився*.

Мова – 1. Здатність людини говорити, висловлювати свої думки. 2. Сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах певного суспільства звукових знаків для об'єктивних явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їхнього комбінування у процесі вираження думок // Різновид цього комбінування у процесі вираження думок, якому властиві ті або ті характерні ознаки. 3. Мовлення, властиве кому-небудь; манера говорити. 4. Те, що говорять, чий-небудь слова, вислови (СУМ, 4, с. 768). 5. Публічний виступ на яку-небудь тему: промова. 6. Тільки одн., чого, яка, перен. Те, що виражає собою яку-небудь думку, що може бути засобом спілкування (СУМ, 4, с. 769). Лексема «*мова*» в аналізованому контексті має значення «сукупність довільно відтворюваних, загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об'єктивних явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їхнього комбінування у процесі вираження думок».

Найприродніший – природний – 1. Прикм. до природа // Створений природою, а не людиною // Який є в природі // Зумовлений, спричинений законами природи // Який здійснюється відповідно до законів природи. 2. Справжній, натуральний; протилежне ш т у ч н и й // Звичайний, не змінений чим-небудь. 3. Зумовлений звичайним ходом, розвитком подій: цілком нормальний, закономірний // Зумовлений суттю, природою чого-небудь. 4. Властивий, притаманний кому-небудь від природи, від народження. 5. Який від народження має нахил, здібності до чого-небудь. 6. Непідробний, невдаваний // Щирий, легкий, невимушений (СУМ, 8, с. 8–9). Серед усіх значень слова *найприродніший* (а це форма суперлатива від прикметника – *природний*) найкращому розумінню всього висловлення сприятиме таке значення: властивий, притаманний кому-небудь від природи, від народження.

Найглибинніший – глибинний – 1. Прикм. до глибина. 2. Який діє або провадиться на великій глибині (СУМ, 2, с. 82).

Духовний – Зв'язаний з внутрішнім психічним життя людини, моральним світом її (СУМ, 2, с. 445).

Начало – 1. Рідко. Вихідна точка, початок (про все, що має протяжність); протилежне к і н е ц ь. 2. Рідко. Початок у процесі, розвитку чого-небудь, а також сам відрізок часу, пов'язаний із цим початком. 3. Основа, суть, джерело чого-небудь. 4. Основні положення, принципи. 5. Способи, методи здійснення чого-небудь. 6. Тільки одн., Начальник, глава (СУМ, 5, с. 233–234). Із шести значень слова *начало* слухач оперуватиме першим.

Людський – Належний людям // Який є складовою частиною організму людини // Який складається з людей // Такий, як у людей (людини) // Власт., притаманний людині // Якого зазнають люди // Стос. до праці людини, людей // Який є результатом діяльності, творчості людей; народний (СУМ, 4, с. 570). Слово *людський* має таке контекстне значення: належний людям або притаманний людині.

Життя – 1. Існування всього живого; протилежне смерть. 2. Стан живого організму в стадії розвитку, зросту. 3. Період існування кого-небудь, вік // Все пережите, зроблене людиною за час її існування; біографія. 4. Спосіб існування кого-небудь. 5. Жива істота. 6. Перен. Про щось дороге, необхідне, важливе. 7. вияв фізичних і духовних сил живих істот. 8. Пожвавлення, рух, посилення діяльності живих істот. 9. Сукупність явищ, що характеризують існування, визначають розвиток чого-небудь. 10. Те, що реально існує; дійсність (СУМ, 2, с. 535). Із усіх значень слова *життя* слухач обере, очевидно, таке: *спосіб існування кого-небудь*.

Третій рівень – **прагматичний**. На цьому рівні необхідно «прив'язати» зміст речення до конкретного місця, часу й інших зовнішніх умов спілкування (зокрема зрозуміти значення займенників, якщо ними мовець послуговується). Зауважимо, що це висловлення може запропонувати вчитель учням або ж викладач студентам на занятті з української мови.

Четвертий рівень розуміння змісту висловлення – це **ідентифікація** його як мовленнєвого акту (потрібно зрозуміти, чи є висловлення запитанням, проханням, лайкою, подякою тощо). Розглядуване в нашій статті висловлення учні чи студенти мають сприйняти як цитацію, що сприятиме формуванню особливих почуттів до рідної мови.

П'ятий рівень – **власне комунікативний**. Це сприйняття висловлення у форматі конкретної комунікативної «п'єси», що може бути розіграна в діалозі чи полілозі. Це означає, що треба зрозуміти зміст висловлення в контексті всіх попередніх, а також проєктованих чи передбачуваних.

Шостий рівень – **етологічний (поведінковий)**. На цьому рівні розуміємо й оцінюємо ставлення до нас партнера з комунікації та дотримання ним норм культури спілкування.

Нарешті сьомий, останній, рівень розуміння висловлення – **дискурсивний**. Це оцінювання практичного значення почутого висловлення, тобто те, що має стосунок до розв'язання якоїсь обговорюваної проблеми. Зауважимо, що вислів Д. Павличка про мову має практичне спрямування, оскільки загострює увагу слухача на ролі мови в житті людини.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, людина в процесі мовленнєвої комунікації розуміє не лише слова й речення – вона розуміє

мовленнєві дії, вчинки й діяльнісні акти свого партнера зі спілкування. Перший і другий рівень (синтаксичний і семантичний) характеризують мову. Усі інші – прагматичний, ідентифікація висловлення, власне комунікативний, етологічний та дискурсивний – властиві мовній діяльності людини.

Автор статті аж ніяк не претендує на вичерпну характеристику заявлених зрізів, оскільки було лише накреслено площини розуміння висловлення. Предметом подальших наукових пошуків вважаємо докладну характеристику кожного зі згаданих рівнів розуміння сказаного з їхніми семантико-стилістичними варіаціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анікеєнко І. Г. Значення дієслова і комунікативний зміст висловлювання / І. Г. Анікеєнко, Л. Д. Дяченко // Мовознавство. – 1985. – № 1. – С. 43–48.
2. Бондарко А. В. О стратификации семантики / А. В. Бондарко // Общее языкознание и теория грамматики : Материалы чтений, посвященных 90-летию со дня рождения С. Д. Кацнельсона. – СПб, 1998. – С. 51–63.
3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : Підручник / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ : Словник української мови. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Одержано редакцією 20. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 27. 02. 2013 р.

Тамара Слободинская

О содержании изречения в контексте теории моделей общения

Статья посвящена одной из проблем комплексной теории моделей общения (коммуникативной лингвистики), а именно, выделению срезов понимания семантики выражения. Автор четко разделяет в научном исследовании такие понятия, как «язык» и «языковая деятельность». В связи с этим анализирует уровни языка (синтаксический и семантический), а также определяет специфику языковой деятельности человека, которая обозначена прагматическим, собственно коммуникативным, этологическим и дискурсивным уровнями, а также включает идентификацию выражения. В статье сделан общий обзор названных уровней.

Ключевые слова: комплексная теория моделей общения, идентификация выражения; синтаксический, семантический, прагматический, собственно коммуникативный, этологический, дискурсивный уровни.

Tamara Slobodynska

Contents of an utterance viewed through the communicative model theory

Summary. The article is devoted to one of the problems of complex theory of models of communication (communicative linguistics), namely to distinguishing the levels of understanding of semantics of the utterance. The author in the scientific research definitely differentiates such notions as “language” and “communicative activity”. Considering it, the levels of the language (syntactic and semantic) are analyzed, the peculiarities of personal communicative activity are also defined, which is noted by pragmatic, communicative, ethological and discourse level and considers the identification of the utterance. In the article the general survey of the mentioned levels is suggested.

Key words: complex theory of models of communication; syntactic, semantic, pragmatic, communicative, ethological, discourse levels.

ТИПИ КОМУНІКАТИВНОЇ ТОНАЛЬНОСТІ В ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ

У статті репрезентовано типи комунікативних тональностей, представлених у щоденниковому дискурсі. Визначені його тональні характеристики – способи організації спілкування. Встановлено, що типи комунікативної тональності сприяють організації об'ємнішої моделі спілкування в щоденниковому дискурсі: автокомунікації (адресат-адресат) та полікомунікації, або радіальної комунікації (адресант-адресат). Увагу зосереджено на особливостях щоденникового тексту, зокрема виокремлено найважливішу константу – наявність смислу, яка тісно поєднана з фундаментальними життєвими цінностями комуніканта-продуцента й комуніканта-реципієнта, розширено дихотомічне поле понять „зрозумілість” і „розуміння” щоденникового тексту.

Ключові слова: тональність, типи комунікативних тональностей, тональні характеристики, щоденниковий дискурс, об'ємна модель спілкування, автокомунікація, полікомунікація, інтерпретація, герменевтика, зрозумілість, розуміння.

Постановка проблеми. У комунікативній лінгвістиці дотепер визначення типів комунікативної тональності в щоденниковому дискурсі ще не було предметом дослідження. Важливість вивчення цієї проблеми безсумнівна, оскільки завжди потрібно виявити справжню авторську інтенцію. Тональність, на нашу думку, уможливорює визначення рівня емоційної забарвленості щоденникового тексту, наданої автором.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічними засадами дослідження слугують роботи вітчизняних і зарубіжних вчених із проблем теорії дискурсу (Т. Ван Дейк, В. З. Дем'янков, В. І. Карасик, М. Т. Макаров, С. М. Плотнікова), прагмалінгвістики (Т. В. Абрамова, В. В. Богданов, Г. П. Грайс, Г. Г. Почепцов, І. П. Сусов), теорії вторинних текстів (Ю. Кристева, М. В. Вербицька, М. Д. Голєв, Н. М. Коробейнікова, С. В. Іонова та ін.). У психологічній літературі тональність визначають як психологічну затонованість мовлення. На думку Є. Тарасова, вона може бути урочистою, нейтральною, нейтрально-побутовою, вульгарною [7, с. 255]. Зокрема, Т. Багдасарян розглядає тональність як вид суб'єктивної модальності, що відображає відношення мовця до тексту, до реципієнта й до самого себе, а також впливає на формування смислу тексту в таких різновидах: „офіційно”, „серйозно”, „жартівливо”, „із захопленням”, „дружелюбно”, „вороже”, „саркастично”, „недовірливо”, „байдужно”, „песимістично”, „обережно”,

„мрійливо”, „із сумом”, „надмірно”, „агресивно”, „з огидою”, „наполегливо”, „заздрісно”, „здивовано”, „схвильовано”, „хвастливо”, „тривожно”, „роздратовано”, „з образою”, „відчужено”, „радісно”, „притворно”, „задумливо”, „рішуче”, „задирливо”, „таємниче”, „грубо”, „перелякано”, „ввічливо”, „ласкаво” [1, с. 4; 16–17]. Ю. Хабібрахманова тональність тлумачить як „вираження емоційного настрою у тексті” [8, с. 181]. У герменевтиці розуміння й інтерпретація становлять взаємозалежні, але водночас тим різні поняття. В. А. Канке обґрунтовує ці поняття з філософських позицій, розмежовує їх у такий спосіб: розуміння – це „максимально всебічне пізнання”, інтерпретація – „мислення із приводу тих або тих фактів” [4, с. 187]. П. Рікер вважає розуміння „мистецтвом збагнути значення знаків, переданих однією свідомістю й сприйнятих іншою свідомістю” [6, с. 18].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Загалом типи комунікативної тональності становлять цінність як для індивідуального процесу пізнання світу, так і для вивчення суб’єкта мовлення в тексті. Типи комунікативної тональності в щоденниковому дискурсі ще не були предметом дослідження в мовознавстві.

Мета статті – виокремити типи комунікативних тональностей, які виразно зафіксовано в щоденниковому дискурсі, визначити тональні характеристики – способи організації спілкування, що сприяють організації більш об’ємної моделі спілкування в щоденниковому дискурсі: *автокомунікації* (адресат-адресат) та *полікомунікації*, або радіальної, комунікації (адресант-адресат), простежити особливості щоденникового тексту – наявність смислу, довести її тісний зв’язок із фундаментальними життєвими цінностями адресанта й адресата, виявити дихотомію термінів „зрозумілість” і „розуміння” щоденникового тексту.

Виклад основного матеріалу. Особливістю щоденникового тексту є наявність смислу, що тісно пов’язаний із фундаментальними життєвими цінностями комуніканта-продуцента й комуніканта-реципієнта. Кожен із учасників спілкування своєрідно сприймає й інтерпретує щоденниковий текст, адже будь-який діалог текстів поєднаний з інтерпретацією. Особливо цікавою та перспективною, на нашу думку, є потреба заглибитися в теорію інтерпретації, яку здавна вивчають у герменевтиці – науці про тлумачення змісту сказаного й написаного. Для цього визначимо типи комунікативної тональності в щоденниковому дискурсі. В основу класифікації ми поклали типи, запропоновані В. І. Карасиком.

Герменевтика – це вчення про пізнання особистості мовця або того, хто сприймає те, що нею пізнане. У щоденниковому дискурсі такими особистостями є комунікант-продуцент і комунікант-реципієнт. З філософських позицій герменевтику визначають як „спосіб філософствування, центром якого є процес розуміння”. Зі слів В. А. Канке,

філософи з незапам'ятних часів бачили своє призначення в роз'ясненні собі або іншим глибинного змісту того, що відбувається, тому кожний філософ досліджує проблему розуміння, однак не кожний філософ є герменевтиком; ними „є лише ті філософи, які саме розуміння вважають першим принципом філософії” [4, с. 115]. Ставлення комуніканта-продуцента (мовця) до того факту, про який він повідомляє в щоденниковому дискурсі, репрезентує також і категорія тональності. Мова як вербальна система знаків постійно породжує емоційні одиниці, які у висловленні відображають різні тональності, що характеризують увесь спектр людських емоцій. Саме сукупність тональностей сприяє створенню емоційного тону тексту (висловлювання), який є одним із факторів текстотворення (М. М. Бахтін, В. В. Виноградов, М. А. Горшков, Т. В. Матвєєва). Прочитаний текст, як зауважує В. Карасик, „стає моїм надбанням, співвідноситься з моїм життєвим досвідом і моєю системою цінностей” [5, с. 390]. Цю дихотомію розмежовано в термінах „зрозумілість” „розуміння” тексту. Коли ми говоримо про зрозумілість тексту, то маємо на увазі певний змістовий мінімум, до якого повинен дійти будь-хто з адресатів, це співвідноситься зі значенням слова, що є зрозумілим для носія культури, завдяки якому стає можливою вербальна комунікація. У зв'язку з цим зрозумілість тексту становить абстракцію, оскільки як для автора, так і для читача смисл тексту є значно ширшим, потужнішим від його змістового мінімуму. Розуміння ж тексту є відповіддю на питання, що значить цей текст для реципієнта. Наприклад, у щоденниковому тексті Олеся Гончара ми виокремили афоризм: *Ідеали, як зорі: їх не досягти, але по них можна звіряти свій шлях* (Гончар 2, с. 454). Змістовий мінімум цієї сентенції зведений до констатації того, що ідеали можна порівнювати із зорями, які перебувають від землі на недосяжній висоті, однак вони можуть приносити практичну користь – за ними можна орієнтуватися, звіряючи свої життєві орієнтири. Шлях – це не лише дорога, якою крокує людина в прямому розумінні, але й життєвий шлях, який у кожної людини свій, незалежно від професії, соціального стану, статі, ступеня освіченості тощо. Кожен реципієнт здатен інтерпретувати цей афоризм по-своєму. Він вкладає в нього своє бачення навколишнього світу, ураховує свій життєвий досвід, бо має свої життєві цінності й орієнтири. Щоденниковий дискурс визначає низький ступінь передбачуваності. Наприклад, комунікант-реципієнт не може передбачити, яка саме інформація і якою мірою вразить адресанта, що він поділиться нею спочатку з білим аркушем паперу, а в майбутньому, можливо, з читачем.

Типи тональності в щоденниковому дискурсі становлять особливий формат спілкування, під час якого висловлювання сприймається як перероблений вторинний текст, що опирається на певний первинний текст-оригінал. Окрім того, вторинний текст частково імітує первинний. Система тональностей спілкування в щоденниковому дискурсі

варіативна й динамічна. Серед них потужною є **інформативна** тональність. Це серйозне нейтрально-емоційне спілкування з метою одностороннього інформування й реакції на нього: напр. *Уряд Італії постановив заборонити рух машин біля Колізею, щоб не створювати вібрації. А в нас біля Новомосковського собору браконьєри доморощені саме ставлять автостанцію, спішать, якраз щоб вібрація була!* (Гончар 2, с. 454). Інтерпретація цього повідомлення в інформативній тональності слугує звичайним засобом інформації. Так, в Італії заборонили рух машин біля Колізею, а в Україні, навпаки, будують автостанцію, що спричинить руйнування історичної пам'ятки архітектури.

Фатична тональність сприяє варіативному динамічному спілкуванню, що забезпечує комфортний діалог, напр.: *Живуть Драгоманові нащадки! Ось один із них – В. Батюк сипле приказками із Женеви – І в коморі, і в оборі – щоб було!* (Гончар 2, с. 461); *Химерна доля! А це другий випадок: галичанин один під час слідства наговорив неймовіних дурниць, запродавши усю свою родину і зробивши її членами УВО. Коли вчинили слідство віч-на-віч і син кинувся на батька: – Тату, що ж ти брешеш? – той крикнув: – Мовчи! Я – батько, я знаю, що роблю* (Любченко, с. 151).

Статусна тональність сприяє варіативному спілкуванню з метою взаємного позиціонування комунікантів, напр.: *Зустріч в уряді, у заступника прем'єр-міністра...Зайшов господар. Чемний. Національний одяг – кофта приглушених тонів. Наийому товстун, сонний, в окулярах, раптом оживши, відповідаючи вільно, без папірця, чемно зауважив: – Ми вас вітаємо як почесного гостя, а не як лектора. Тобто відшмагав, як хлопчиська. А цей дуб ще й подякував, розкланявшись. Сором пече. Сором з папірця прочитав промову емтеєсівську, досить безпардонну, грубувату. І цей, сором... Цього ж дня – відвідини університету (після прийому в заст. прем'єр-міністра). Господар (зам. прем'єра, а в минулому він був навіть прем'єр-міністром) виявляв мені під час обіду чомусь посилену й дброзичливу увагу – це всі помітили. Після спічу нашого глави він (господар) одразу ж звернувся до мене: – Чи не могли б ви щось додати? Я сказав, що література більше, ніж будь-що, сприяє взаєморозумінню народів. Що вона здатна зробити в цьому, може, навіть більше, ніж ми сьогодні собі уявляєм* (Гончар 2, с. 451).

Важливою, на наш погляд, є **фасцинативна** тональність. Вона уможлиблює серйозне естетичне спілкування, зорієнтоване на форму мовленнєвої поведінки з метою отримання задоволення, напр.: *„Я син народу, що вгору йде”, – це найсильніше, що Франко сказав. Шевченкова ж поезія лишається неперевершена – і мовою, музикою слова, і силою пристрасті. Диво із див!* (Гончар 2, с. 474).

На окрему увагу в щоденниковому дискурсі заслуговує **жартівливий** тип тональності – несерйозне зниження емоційного спілкування, метою якого є скорочення дистанції між комунікантами, напр.: – *Знайте, життя як колесо: та шпичка, що нині внизу, завтра буде вгорі! Отака наша мова!...* (Гончар 2, с. 487); *Якщо вчуєш жарт, шукай в ньому приховану правду. Тільки сміхом можна беззлобно знищити зло* (Довженко, с. 329). *На ярмарку: – Купуй кобилу, Іване! – Але ж вона сліпа на одне око. – А що, вона тобі має газету читати? ...*(Гончар 1, с. 133).

Не менш важливе значення має **ідеологічна** тональність, яка визначає серйозне спілкування з жорстко заданими установками для визначення належності партнера до своїх чи чужих, напр.: *Я людина західної орієнтації. Така структура душі. А доля розпорядилася так, що всю молодість було страчено серед сталінської азіатчини, серед тоталітарної задухи. Хоча все єство поривалось туди, де колись творили Моцарт, і Гете, і Бальзак... Там я був би здатен на більше* (Гончар 3, с. 258); *Належу до тих, кому довелося довгими роками жити в пеклі. І ми звалили до пекла! Навіть не уявляли іншого життя (хоч, гадаю, чорним африканцям було легше ніж нам). І так тривало не лише за сталіниціни, єжовціни, ждановціни. Навіть у роках 70-х ми залишались на становищі колонії. Брежнєвсько-сусловська команда, оті жорстокі шелепни (убивця Бандери), дьомічеви, вони просто ненавиділи Україну та справжніх українських патріотів – Підгорного й Шелеста... Як їх нищили, розповідає нині Шелест у своєму інтер'єрі для журналу Київ* (Гончар 3, с. 263).

Через ритуально-підвищене спілкування для підтвердження колективної ідентичності щоденниковий текст визначений **урочистою** тональністю, напр.: *Я майстер. Своїми творами я дарую вам радість. А що ви мені подарували? Я поставив перед собою одну мету: возвеличення народу засобами мистецтва. Моя мета – радість народу, який ви очолюєте. Чого ж я мушу боятися вас? Нащо ви возненавиділи мене? Що ви мені дали? Чи дали за чверть століття хоч одну пораду, підказали що, натхнули, уважили? Підтримали, збагатили мої почуття, допомогли відпочинутися бодай? Спитав хто з вас, що мені треба, чого бракує для творчості? Ні* (Довженко, с. 323).

Езотерійна тональність визначає екзальтоване спілкування, направлене на пошук таємних знаків для отримання сакральних знань, напр.: *Помічаю, перевірів, рішуче упевнився: існує фатальність, якої жодним чином уникнути не можу. Все робиться інакше, ніж думаєш і хочеш Яких тільки заходів не вжисеш от-от, здається, станеться здійснення – ні! Конче виходить інакше, по-своєму, в інший зовсім час, іншим зовсім способом. І так, наче інший „хтось”, невідомий, таємничий і дуже сильний, робить це замість тебе. А коли мине трохи часу, бачу, що цей невблаганний „хтось” скерував усе*

краще, докладніше, ніж я передбачав і хотів. Мушу це виявити. І коли станеться смерть, – може, справді кращого кінця їй не можна було передбачити (Любченко, с. 159).

Слід визнати, що *гіпотетична* – одна із тональностей, яка вказує на серйозність спілкування, і зорієнтована на обговорення абстрактних тем для пошуку істини, напр.: *Ми не ті, в кого є підстави претендувати на те, щоб керувати світом. Якщо буде в народів можливість обирати – оберуть не нас. Може, Індія для цього більше підходить. Індійці, здається, людяніші за інших. Вони цінують в людині духовність. Ми ж занадто жорстокі. Чи вроджене це чи набуте, але воно є і, здається, посилюється. Навіть те, що нам про людину відкрили Сковорода, Гоголь, Толстой, сьогодні цікавить небагатьох* (Гончар 2, с. 209).

Безперечно, виразно простежена *агресивна* тональність. Вона представляє знижене емоційне спілкування для подавлення партнера, напр.: *Були шепелявий дворушник Брежнєв, підступний Іуда Сулов, людиноненависник Шамота і бандюга тупорилий Ватченко... Але ж не тільки вони!* (Гончар 3, с. 248); *Зайшов до N в кабінет. Переді мною сидить свиня... Через кілька хвилин мовчанки вона запитала мене, чи я до неї прийшов. Коли я сказав „так” і назвався, вона, не дивлячись на мене, спитала, що мені треба. Потім таким же ... тракторно-хамським чином вона спитала мене, для якої мети, і потім помовчала хвилин зо три, займаючись підписуванням якихось паперів. Соізволила сказати мені, також не дивлячись, що вона може мені виділити нікого в провозаті для огляду ділянки бетонних заводів і що вона може дати мені записку до виконроба N, якого я мушу там знайти. Я пішов. Свинтус так і не глянув на мене. Противно мені було так, що аж у голові заболіло. Потім я подумав собі: та се ж прекрасно. Слава богу, найшов-таки свинтуса, що зі своєю хамуватістю теж буде комунізм... що, може, десь в його онуках щезне тавро хама...* (Довженко, с. 372).

Виявлено й *самопрезентаційний* тип тональності – спілкування, яке зорієнтоване на самопрезентацію комуніканта-продуцента, для власної презентації перед комунікантами-реципієнтами, напр.: *Про інших чую: в того звідти протекція, в того – звідти... Моя протекція – мої твори, мій труд і народ України* (Гончар 2, с. 210); *Митець повинен почувати, що меж для самовдосконалення, тобто для саморозквіту, – нема. Доки живеш, доки хвилюєшся... Доки здатен на Добро, на творчість... А це і є саморозквіт* (Гончар 2, с. 213).

Яскраву спрямованість надає щоденниковому тексту *оптимістичний* тип тональності – емоційне спілкування з вірою, любов'ю, надією на краще, напр.: *І хоч кругом злидні, купони, черги, безладь і хаос, та все ж оживає в душі й надія: є народ, є майбутність, якщо такою красою, такими щедрітками зустрічає Україна свій Новий рік...*

Ніби до всього світу співають ці чисті дитячі голосочки, що так натхненно славлять Божу Матір, вітають Різдво... (Гончар 3, с. 336); Ми з П'яновим саджаємо на дачі болгарські соняшники та чорнобривці. Ми **віримо в життя** (Гончар 3, с. 92); Але **вірю** я, як той колгоспник: **настане час**, коли на кордонах люди сіятимуть хліб! (Гончар 3, с. 56); Хочеться вірити, що з нами завершується якийсь найтрудніший етап людської історії, відходить гнітюча, кошмарна, глобальних масштабів ніч, за якою нарешті настане вселюдський світанок! (Гончар 2, с. 207).

Песимістична тональність становить опозицію до оптимістичного типу. Вона навпаки зорієнтована на зневіру комуніканта-продуцента, напр.: *Світанково-юне, нічого не відаюче дитячко серед краси весняних Карпат – це як образ епохи, її найтяжчих протиріч... Куди йдемо? Яким буде наш день прийдешній?* (Гончар 3, с. 98); *„Не страшно, але безмежно сумно. Невже такою покидати Україну й планету?* (Гончар 3, с. 91); **Чи** настануть коли-небудь на землі гуманні часи? І що треба для цього? Боже, зроби добрішими усіх нас! (Гончар 3, с. 67); *Конче треба зробити просвітлення рентгеном, але струму в Харкові нема, ніде це з'ясувати остаточно. Обіцяли німці в одному з їхніх шпиталів зробити мені просвітлювання, та кілька днів тому шпиталі їхні евакуювалися з Харкова. **Остання надія пропала*** (Любченко, с. 135); *Чудесні ранки – свіжі, запашині! Як хочеться бути здоровим і жити нормально. Цвінуть сади, день у день буйніше. **А я – геть зів'яв*** (Любченко, с. 158).

Безперечно, ми не претендуємо на абсолютну вичерпність запропонованої класифікації, проте вже сьогодні можна говорити про те, що типи виокремлених типів тональностей становлять об'ємну модель спілкування в щоденниковому дискурсі. В основі цієї моделі – двосегментне ядро. Перший сегмент *автокомунікаційний* (адресат-адресат), другий – *полікомунікаційний* або *радіальний* (адресант-адресат). Щоденникове спілкування має писемну форму вираження, яка передусім вимагає від адресата активної інтерпретативної діяльності. Як зауважує І. Я. Завальнюк, „сьогодні концепція адресата змінюється і збагачується” [3, с. 15]. Сучасні тенденції до динамізму, діалогічності, експресії, розмовності впливають на змістове наповнення та лінгвістичне оформлення щоденникового дискурсу. Саме в ньому простежуємо активний зворотний процес, коли адресат впливає на адресанта, але результат такого впливу зазвичай віддалений у часі. Поступова зміна образу комуніканта-реципієнта стимулює зміни в змісті, формі подання матеріалу, його мовному оформленні. Комунікант-продуцент відчуває себе, чує власний голос. Матеріал, який він пропонує комуніканту-реципієнту у формі щоденникового запису, хвилює насамперед його: це факти, які вразили його уяву, вплинули на нього особисто. Матеріал, представлений у щоденниковому дискурсі, не підпорядкований одній

тональності. Крім того, тональність у щоденниковому дискурсі варіативна, вона певною мірою модифікована з плином часу. І. М. Горелов зазначає, що „реципієнт часто зауважує, що знає, що саме йому хочуть сказати, і – досить рідко – як це буде повідомлено” [2, с. 92]. Ураховуючи цю думку вченого, можна стверджувати, що інтерпретативні деривації в інтерпретації комунікативного ключа поширені в щоденниковому дискурсі. Комунікант-продуцент пропускає крізь себе „контури” матеріалу – від першого до останнього рядка запису. Його мета – „почути” себе, а також відчувати висловлене в сприйнятті реципієнта, а отже, розпочати з ним діалог. Невід’ємну рису щоденникового дискурсу становить щирість комуніканта-продуцента й комуніканта-реципієнта. Це запрошення адресата у світ цінностей адресанта й адресанта у світ цінностей адресата. Проте саме мовна компетенція адресата орієнтує адресанта, допомагає йому зіставити той чи той щоденниковий фрагмент із задумом адресанта. У кожному щоденниковому записі адресант впізнає особистісні риси адресата, узагальнює знання про його компетентність, пам’ять, навички, застосовує набуті раніше знання, структуру запропонованої інформації, сегментами якої є переконання, ціннісні орієнтири, загальноприйняті твердження, а також думки мовця, його емоції, оцінки тощо.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. У щоденниковому дискурсі ми виокремили такі типи комунікативної тональності: *інформативну, фасцинативну, статусну, ідеологічну, езотерійну, жартівливу, фатичну, песимістичну, оптимістичну, агресивну, самопрезентаційну, гіпотетичну, урочисту*. Всі вони векторно направлені на комунікантів-реципієнтів. У кожному типі особистісно-орієнтованого дискурсу, до якого ми зараховуємо й щоденниковий дискурс, типи тональностей певною мірою модифіковані. Вивчення тональностей дискурсу уможливорює організувати більш об’ємну модель спілкування. В основі вибудованої моделі – двосегментне ядро. Перший сегмент автокомунікаційний (адресат-адресат), другий – полікомунікаційний або радіальний (адресант-адресат). Взаємодія в діаді *автокомунікація – радіальна комунікація* є очевидною. По суті, можна стверджувати, що симбіоз комуніканта-продуцента й комуніканта-реципієнта формують потенційних адресантів й адресатів. Щоденниковий дискурс сприяє формуванню інформаційної картини світу, яка є однією з основних буттєвих характеристик людини як суб’єкта, що розуміє та пізнає світ. Тому важливо досліджувати трансформаційну й інформаційну картину світу у зв’язку зі зміною „інформаційного” оточення людини. Кожну епоху можна схарактеризувати особливими уявленнями людини про світ. Це ж стосується і сучасної епохи, яка представляє особливі умови й матеріали для репрезентації сучасної картини світу.

Отже, дослідження типів комунікативної тональності чекає подальшого вивчення поряд з іншими аспектами організації українського щоденникового дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багдасарян Т. О. Тональный компонент модальности в коммуникации: на материале английского и русского языков : дис. ...канд. филол. наук / Т. О. Багдасарян. – Краснодар, 2000. – 175 с.
2. Горелов И. Н. Невербальные компоненты коммуникации / И. Н. Горелов. – М. : КомКнига, 2006. – 112 с.
3. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти монографія / І. Я. Завальнюк. – Вінниця : Нова Книга, 2009. – 400 с.
4. Канке В. А. Философия. 5-е изд., перераб. и доп. / В. А. Канке. – М. : Логос, 2007. – 376 с.
5. Карасик В. И. Языковые ключи / В. И. Карасик. – Волгоград : Парадигма, 2007. – 520 с.
6. Рикёр П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью / П. Рикёр. – М. : Изд. центр «Academia», 1995. – С. 3–18.
7. Тарасов Е. Ф. К построению теории речевой коммуникации // Основы речевой деятельности / Е. Ф. Тарасов. – М. : Наука, 1974. – С. 255–273.
8. Хабибрахманова (Тагильцева) Ю. Р. Категория тональности в жанре очерка // Лингвистика : Бюллетень Уральского лингвистического общества / Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2004. – Т. 14. – С. 179–186.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

Гончар 1 – Гончар Олесь. Щоденники : у 3-х / О. Т. Гончар ; [Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2002–2004. – Т. 1 (1943–1967) – 455 с.

Гончар 2 – Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х т.: Т. 2 (1968–1983) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2003. – 607 с.

Гончар 3 – Гончар О. Т. Щоденники: У 3-х т. : Т. 3 (1984–1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2004. – 606 с.

Довженко – Довженко О. П. Україна в огні : Кіноповість, щоденник / Упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. – К. : Рад. письменник, 1990. – 416 с.

Любченко – Любченко А. П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / Упоряд., авт. післямов. В. А. Любченко ; авт. передм., комент., приміт. І. Л. Михайлин. – Х. : Основа, 2005. – 464 с.

Одержано редакцією 24. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 18. 03. 2013 р.

Светлана Игнатьева

Типы коммуникативной тональности в дневниковом дискурсе

В статье репрезентированы типы тональностей, которые прослеживаются в дневниковом дискурсе. Определены его тональные характеристики – способы организации общения. Установлено, что типы коммуникативной тональности способствуют организации более объемной модели общения в дневниковом дискурсе: автокоммуникации (адресат-адресат) и поликоммуникации, или радиальной коммуникации (адресант-адресат). Внимание сосредоточено на особенностях дневникового текста, в частности выделено главную константу – наличие смысла, которая тесно связана с фундаментальными жизненными ценностями коммуниканта-продуцента и коммуниканта-реципиента, а также расширено дихотомическое поле понятий „понятность” и „понимание” дневникового текста.

Ключевые слова: тональность, типы тональностей, тональные характеристики, дневниковый дискурс, объемная модель общения, автокоммуникация, поликоммуникация, интерпретация, герменевтика, понятность, понятийность.

Svitlana Ignatyeva

Types of communicative key tones in the journal discourse

This paper represents types of key tones, traced in the journal discourse. The article defines its tone characteristics – means of communicative arrangement. It is regarded that the key types of communication contribute to the organization of a three-dimensional model of communication in the journal discourse: autocommunication (recipient - recipient) and poly communication or radial communication (sender - recipient). Attention is focused on the characteristics of the journal text, in particular there was distinguished the main constant - the presence of meaning, which is closely associated with fundamental life values of the communicant – producer and the communicant - recipient, the field of the dichotomous terms „clarity” and „understanding” of the journal text being as well expanded.

Key words: key tones, key tones types, tonal characteristics, journal discourse, spatial model of communication, autocommunication, poly communication, interpretation, hermeneutics, clarity, understanding.

УДК 070: 372.461(051)

Олена Цапок

ПУНКТУАЦІЙНІ ПОМИЛКИ В ІНТЕРНЕТ-ВИДАННЯХ

Статтю присвячено проблемі порушення пунктуаційних норм у матеріалах вітчизняних інтернет-видань. Розкрито поняття «пунктуаційна помилка», подано класифікацію таких помилок, описано їх типологію в друкованих ЗМІ. У дослідженні значну увагу приділено аналізу трьох груп помилок, зафіксованих у пунктуаційному оформленні інтернет-публікацій, – відсутність потрібних розділових знаків, уживання таких знаків поза правилами, ненормативна заміна одного знака іншим. Усі теоретичні положення проілюстровано прикладами, дібраними з українських інтернет-ЗМІ. На основі проведеного дослідження визначено причини порушення пунктуаційних норм у цих ЗМІ: низький рівень пунктуаційної грамотності авторів, погане знання структури синтаксичних одиниць та їх морфологічного вираження, ігнорування засвоєних пунктуаційних норм, швидкі темпи створення публікацій.

Ключові слова: інтернет-видання, пунктуація, пунктуаційна помилка, пунктуаційні норми, розділові знаки.

Постановка проблеми. Пунктуаційна грамотність має важливе значення для правильного сприймання будь-якого тексту, надто медійного. Основне завдання такого тексту – правдиво, неупереджено, доступно й зрозуміло повідомляти аудиторії інформацію, яка її цікавить. Правильне пунктуаційне оформлення медіатекстів сприяє цьому, забезпечуючи їх адекватне сприймання й розуміння. Натомість мусимо констатувати, що журналісти не завжди належно ставляться до такого оформлення, ігноруючи чинні пунктуаційні норми або ж не дотримуючись правил через погане володіння ними. Відтак недбале пунктуаційне оформлення журналістського тексту може негативно позначитися на змісті повідомлення й завадити автору досягти поставленої комунікативної мети.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі порушення пунктуаційних норм у мові присвячено ряд наукових праць. Теоретичне підґрунтя пропонованої розвідки склали насамперед роботи М. Баранова [1], Н. Ковальчук [4], В. Мельничайка [6], М. Наумчук та Л. Лушпинської [7], О. Текучева [9], у яких подано класифікацію пунктуаційних помилок.

Під час визначення причин пунктуаційних відхилень ураховано наукові факти, викладені в роботі Т. Бондаренко [2]. Вивчення емпіричного матеріалу проведено з урахуванням досвіду подібних досліджень на матеріалі преси А. Капелюшного [3], І. Мариненко [5], О. Хакімової [10].

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми або напрямів дослідження. Нині особливої актуальності набуває вивчення відхилень від пунктуаційної норми в сучасних друкованих медіа. Нагальною є потреба аналізу пунктуаційних помилок в інтернет-виданнях, які в контексті процесів глобалізації, конвергенції, дигіталізації, комерціалізації та монополізації набувають провідного значення в інформаційному просторі України. Такі ЗМІ повинні не лише оперативнo та об'єктивно інформувати суспільство про важливі події, процеси, явища, а й бути виразниками норм сучасної української літературної мови, сприяти підвищенню рівня мовної грамотності та компетентності аудиторії, що зумовлює важливість та потребу пропонованого дослідження.

Об'єктом нашої уваги є пунктуаційні помилки, допущені в матеріалах інтернет-видань. Для аналізу обрано публікації, розміщені в 15 інтернет-ЗМІ, зокрема «Вечірня Умань» (www.vch-uman.in.ua), «Вголос» (www.vgolos.com.ua), «Високий вал» (www.svoboda.fm), «Кореспондент» (www.korrespondent.net), «Українська правда» (www.pravda.com.ua), «Новини Полтавщини» (www.poltavanews.com.ua), «Панорама Мукачево» (www.panorama-mukachevo.com), «Репортер» (www.reporter.pl.ua) та інших.

Мета статті – проаналізувати пунктуаційні помилки, допущені в інтернет-виданнях. Завдання нашої розвідки – з'ясувати поняття «пунктуаційна помилка», схарактеризувати класифікацію пунктуаційних аномативів, дослідити такі аномативи в публікаціях електронних видань, розкрити причини їхнього виникнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пунктуаційні аномативи становлять порушення пунктуаційних норм, закріплених у пунктуаційних правилах – «рекомендаціях щодо нормативного вживання розділових знаків у певних лінгвістичних умовах» [8, с. 34]. За твердженням дослідників М. Баранова й Т. Бондаренко, такі відхилення виникають тоді, коли вживають / не вживають розділовий знак, відповідний / невідповідний певному структурно-семантичному членуванню речення, або вживають знак там, де не потрібно, чи безпідставно замінюють його на інший [1, с. 218; 2, с. 89].

Відповідно до викладеного змісту поняття «пунктуаційна помилка» здійснено аналіз цих пунктуаційних помилок. Так, О. Текучев виокремлює три типи пунктуаційних помилок: відсутність потрібних розділових знаків, вживання зайвих знаків, необґрунтована заміна одних знаків іншими [9]. Аналогічну класифікацію подають М. Наумчук та Л. Лушпинська [7].

Дослідник В. Мельничайко до поданого переліку додає ще один різновид пунктуаційних анормативів – постановку розділового знака не в тому місці, де потрібно [6].

Окремі вчені використали запропоновані класифікації під час вивчення медіатекстів. Наприклад, І. Мариненко на підставі аналізу публікацій журналу «Український тиждень» виявила три типи пунктуаційних помилок, допущених журналістами: помилки, пов'язані з пропущеним потрібним розділовим знаком, зайві знаки, заміна одних знаків іншими [5, с. 109–113]. Натомість дослідник у галузі редагування А. Капелюшний виокремив типові пунктуаційні помилки в ЗМІ, узявши за основу класифікації порушені правила, наприклад, уживання тире між підметом і присудком, постановки коми, тире, двокрапки при однорідних членах речення тощо [3, с. 114–117].

У ході реалізації завдань нашої роботи проаналізовано пунктуаційні відхилення в публікаціях електронних видань. Досліджуючи інформаційний масив обраних інтернет-ЗМІ, ми з'ясували, що їхні автори допускають пунктуаційні помилки, які можна диференціювати на три групи. Першу групу таких анормативів репрезентують помилки, пов'язані із відсутністю потрібних розділових знаків у публікаціях цих ЗМІ. Так, у простих ускладнених реченнях автори не виділяють комами додатки зі значенням виключення, що починаються словами *крім*, *окрім* (приклади в статті подаємо з усіма мовними порушеннями, допущеними в текстах. – О. Ц.): *Крім корони Хейган вручили 50 тисяч доларів на навчання в коледжі* (<http://ua.korrespondent.net/showbiz/1475437-urodzhenka-bruklina-zavoyuvala-titul-mis-amerika>); *На цьогорічному фестивалі “Червене вино” окрім традиційних будуть і дві нові номінації* (<http://panorama-mukachevo.com/2013/01/05/40789/>) та обставини, виражені дієприслівниковими зворотами: *У Мукачівський міськвідділ звернулася за допомогою жителька міста, яка повідомила про те, що погрожуючи фізичною розправою її вигнав з дому син* (<http://panorama-mukachevo.com/2013/01/08/40869/>).

Типовим порушенням пунктуаційної норми в матеріалах мережевих ЗМІ є відсутність парного видільного знака при відокремлених членах у середині речення. Наприклад, парну кому пропущено у випадках, коли речення містить відокремлене означення, виражене дієприкметниковим зворотом: *В інтерв'ю, даному спеціально для проекту «Суд, дружній до дитини» пані Чиж торкнулася практично усіх аспектів проблеми* (<http://jeynews.com.ua/articles/d7/1054>); *Мовляв, сума, сплачена газеті по угоді за висвітлення діяльності влади буде приблизно такою ж, як і сума, що надавалася газеті на друк і папір* (<http://procherk.info/resonance/2-cherkassy-news/12179-vlada-raptovo-pustila-oblasnu-komunalnu-gazetu-u-vilne-plavannja>). Тире як парний розділовий знак автори медійних інтернет-текстів пропускають, виокремлюючи прикладку в середині речення:

Тоді дві установи – КП «Полтава-Сервіс» та приватний ринок «Полімпекс» воювали за булаву влади на ринку (<http://www.poltava.pl.ua/news/20054/>).

Слід зазначити, що журналісти інтернет-видань часто не відокремлюють другою комою підрядні речення, що стоять у середині головної частини після слова, від якого залежать: *Широкий вибір домашніх вин різноманітних сортів та урожайів, яким так славилося “Червене вино” цьогоріч не вражає* (<http://panorama-mukachevo.com/2013/01/12/41022/>); *Впродовж своєї музичної біографії, яка охоплює більш ніж півстоліття Софія Губайдуліна створила близько сотні творів* (<http://vgolos.com.ua/kultura/music/287.html>). У наведених прикладах кома стоїть тільки перед підрядними означальними реченнями, а за правилами має стояти й після них.

Крім того, у низці складних речень коми не поставлено на межі між їхніми частинами: *Після червеного концерту у Києві музикант пообіцяв своїм фанам, що скоро вони знову побачаться і от вже 18 грудня Everlast зіграє ще один концерт в “Crystal Hall”* (<http://fadiez.com.ua/2012/12/11/everlast-povertajetsya-povertajetsya-do-kyjeva/>); *У творах слухач вловив турботу і переживання за світ в якому живемо, за людину, її душу* (<http://vgolos.com.ua/kultura/music/287.html>). Ці приклади засвідчують погане знання структури складного речення, через що журналісти не можуть точно визначати предикативні частини таких речень, а отже, й правильно оформити їх пунктуаційно.

Другу групу пунктуаційних помилок, зафіксованих в інтернет-виданнях, становлять аномативи, пов’язані з безпідставним вживанням розділових знаків там, де за правилами вони не передбачені. Найчастіше журналісти помиляються, виділяючи як вставні слова, що такими не є: *Тобто, без заяви родича чи іншого свідка про виявлення трупа з ознаками насильницької смерті, огляд цього трупа проводиться у іншому, ніж передбачено кодексом порядку* (<http://www.pravda.com.ua/articles/2013/01/10/6980670/>); *Відповідно й діяльність органів державної податкової служби, також, базується на засадах чесності та порядності з боку громадян – платників податків* (<http://reporter.pl.ua/novini/ekonomika/9784-z-pochatku-2012-roku-do-organiv-dps-u-poltavskij-oblasti-nadijshov-121-informatsijnyj-zapyt>). Варто зазначити, що за чинними мовними нормами слова й сполучення слів *тобто, тож, майже, навіть, також, при цьому, при тому* тощо ніколи не бувають вставними, тому їх не потрібно відокремлювати комами [8, с. 91].

Під час аналізу текстів інтернет-видань з’ясовано, що автори помиляються, відокремлюючи обставини, для виділення яких немає відповідних умов (певного морфологічного вираження та змісту). До прикладу, наведемо речення, у яких помилково виділено обставини місця: *По вулиці Лідова, також з дахів падає сніг – полтавці обходять*

цю ділянку вулиці іншим шляхом (<http://www.poltava.pl.ua/news/20137/>); Згодом за декілька метрів від місця знаходження полтавця, було знайдено тіло другого сноубордиста, киянина (<http://www.poltava.pl.ua/news/20095/>).

У ході вивчення пунктуаційних відхилень в електронних виданнях зафіксовано, що журналісти помилково ставлять коми між частинами складного речення в тому разі, коли правилами це не передбачено. Приміром, у реченнях: *Почнемо з констатації фактів – того, що маємо «у сухому залишку», і що не береться спростовувати ніхто* (<http://4post.com.ua/economics/181458.html>); *У теплі залишилися лише ті, хто має автономні котли опалення, або ж отримує тепло від квартальних котелень* (<http://vch-uman.in.ua/material.php?id=237>) – зайвою є кома між підрядними означальними реченнями, що перебувають у відношенні супідрядності.

До третьої групи пунктуаційних відхилень в інтернет-виданнях належать помилки, пов'язані з ненормативним використанням одного розділового знака замість іншого. Так, встановлено, що автори інтернет-ЗМІ надміру захоплюються вживанням тире, замінюючи ним інші розділові знаки. Як приклад доцільно навести безсполучникові складні речення, між частинами яких за пунктуаційними нормами потрібно ставити двокрапку, оскільки друга частина таких речень конкретизує зміст першої, пояснює її, а також указує на причину того, про що йдеться в першому реченні, натомість автори поставили тире: *Отже, цього року картингістам пощастило – у технічного консультанта виникла ідея тренуватися просто на льоду річки Стрижень* (<http://newvv.net/sport/chernigov/221510.html>); *Кажуть, вже й самі неодноразово відчували – туристичний бізнес нашого краю шкутильгає* (<http://www.pravda.lutsk.ua/ukr/news/47480/>); *У наступному році технологи підприємства теж готові дивувати уманчан – готують нові види хлібів та солодкої продукції* (<http://vch-uman.in.ua/material.php?id=226>). Варто зазначити, що, на думку окремих дослідників, тире як варіантний знак між частинами безсполучникового складного речення зрідка використовують, якщо друга частина указує на причину або обґрунтування дії, стану, ознаки, про які йдеться в першій [8, с. 117]. Натомість автори цю норму безпідставно застосували до усіх випадків, коли потрібно ставити двокрапку.

Аналізуючи пунктуаційні помилки в текстах електронних видань, потрібно вказати на причини їхнього виникнення. Більшість дослідників таких мовних порушень передусім акцентує на частковому або повному незнанні пунктуаційної норми, без чого неможливо сформувані сталі пунктуаційні навички, а також наголошує на низькому рівні знань із синтаксису, невмінні розпізнавати синтаксичні явища та комунікативно-сміслові відрізки, що потребують виділення [1, с. 219; 2, с. 89; 4, с. 12].

Перераховуючи причини відхилення від норм пунктуації в журналістських матеріалах, Т. Бондаренко акцентує на складності механізму породження висловлювань, особливості оперативної пам'яті автора комунікативного висловлювання, на відсутності лінгвоконтролю за створеним матеріалом, на дії психофізіологічних чинників, як-от: утом, нервово напруження, несприятливі умови праці тощо [2, с. 89–90]. Дослідниця О. Хакімова пов'язує пунктуаційні помилки в пресі із порушенням принципів пунктуації [10, с. 274]. Журналістикознавець, зокрема, наголошує на непослідовній реалізації структурного принципу, а також указує на актуальність комунікативного принципу пунктуації. Обидва принципи в одному й тому самому синтаксичному відрізку можуть вступати в різні відношення, що, зрештою, призводить до пунктуаційних відхилень.

Узагальнивши усі наведені вище погляди щодо причин появи пунктуаційних помилок, зазначимо, що в електронних ЗМІ такими, на нашу думку, є низький або недостатній рівень пунктуаційної грамотності авторів та редакторів текстів, погане знання структури синтаксичних одиниць та їхнього морфологічного вираження, ігнорування авторами засвоєних пунктуаційних норм. До специфічних причин пунктуаційних помилок зараховуємо швидкий темп створення й обігу інформації в інтернеті, через що журналістам, які створюють тексти нашвидкуруч й прагнуть першими повідомити новину, часто бракує часу для критичного осмислення й ретельного редагування написаного.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок.

Підсумовуючи результати нашого дослідження, зазначимо, що правильне пунктуаційне оформлення журналістських текстів, зокрема в інтернет-виданнях, з одного боку, сприяє правильному розумінню цих текстів аудиторією, а з іншого – підвищує її власну мовну грамотність. Проте автори зазначених ЗМІ часто порушують пунктуаційні норми, допускаючи три основні групи помилок: відсутність потрібних розділових знаків, уживання таких знаків поза правилами, ненормативна заміна одного знака іншим. У ході наукового пошуку з'ясовано, що основними причинами цих відхилень є низький рівень знань синтаксису й пунктуації української мови в журналістів, недбале редагування матеріалів, брак часу на їх належне пунктуаційне оформлення. Пропонована розвідка не претендує на вичерпність й може бути продовжена в аспекті вивчення реалізації принципів пунктуації в електронних медіа.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранов М. Т. Работа над пунктуационными ошибками учащихся / М. Т. Баранов // Методика преподавания русского языка в школе : учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений / М. Т. Баранов, Н. А. Ипполитова, Т. А. Ладыженская, М. Р. Львов ; под. ред. М. Т. Баранова. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 368 с.

2. Бондаренко Т. Г. Пунктуаційні помилки як різновид комунікативного шуму / Т. Г. Бондаренко // Лінгвогеографія Черкащини : збірник матеріалів міжвузівської науково-практичної конференції. Умань, 25–26 травня 2000 р. / Редкол. : І. В. Кузь та інші. – К. : Знання, 2000. – С. 88–90.
3. Капелюшний А. О. Стилїстика й редагування : практичний словник-довідник журналіста. – Львів : ПАІС, 2002. – 576 с.
4. Ковальчук Н. П. Типологія пунктуаційних помилок та причини їх виникнення / Н. П. Ковальчук // Науковий потенціал світу – 2005 : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. Том 18. Філологія. Методика викладання мови та літератури. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. – С. 11–13.
5. Мариненко І. Види граматичних і пунктуаційних помилок на сторінках журналу «Український тиждень» / І. Мариненко // Стилї і текст : зб. наук. ст./ Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Інститут журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 12. – С. 104–114.
6. Мельничайко В. Я. Українська пунктуація. Пунктуаційні помилки // Українська мова. Письмовий екзамен. Як уникнути помилок / В. Я. Мельничайко. – Тернопіль : «Навчальна книга – Богдан», 1998. – 64 с. – Режим доступу : http://skripnikmarina.ucoz.ua/news/ukrajinska_punktuacija_punktuacijni_pomilki/2012-03-31-43.
7. Наумчук М. М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови : навчально-методичний посібник / М. М. Наумчук, Л. П. Лушпинська. – Тернопіль : Астон, 2003. – 132 с.
8. Савченко І. С. Пунктуація сучасної української мови / І. С. Савченко. – Черкаси : «Відлуння-Плюс», 2008. – 152 с.
9. Текучев А. В. Методика русского языка в средней школе / А. В. Текучев. – М. : Просвещение, 1970. – 606 с.
10. Хакимова Е. М. О пунктуационных ошибках в текстах современных российских журналистов / Е. М. Хакимова // Вестник Челябинского государственного университета. № 24 (239). Филология. Искусствоведение. – Челябинск : Изд-во Челябинского государственного университета, 2011. – Вып. 57. – С. 274–276.

Одержано редакцією 15. 02. 2013 р.
 Прийнято до публікації 17. 02. 2013 р.

Елена Цапок

Пунктуационные ошибки в интернет-изданиях

Статья посвящена проблеме нарушения пунктуационных норм в материалах отечественных интернет-изданий. Раскрыто понятие пунктуационная ошибка, подана классификация таких ошибок, описана их типология в печатных СМИ. В исследовании значительное внимание уделено анализу трех групп ошибок, зафиксированных в пунктуационном оформлении интернет-публикаций, – отсутствие нужных знаков препинаний, применения таких знаков вне правил, ненормативная замена одного знака другим. Все теоретические положения проиллюстрированы примерами, подобранными из украинских интернет-СМИ. На основе проведенного исследования определены причины нарушения пунктуационных норм в этих СМИ: низкий уровень пунктуационной грамотности авторов, плохое знание структуры синтаксических единиц и их морфологического выражения, игнорирования усвоенных пунктуационных норм, быстрые темпы создания публикаций.

Ключевые слова: интернет-издания, пунктуация, пунктуационная ошибка, пунктуационные нормы, знаки препинания.

Olena Tsapok

Punctuation errors in the Internet editions

The article is devoted to a problem of violating the punctuation norms in the Ukrainian Internet editions. The concept of a punctuation mistake is revealed, classification of such mistakes is presented, their typology in printed media is described. In research a considerable attention is given to the analysis of three groups of the mistakes fixed in punctuation registration of Internet publications, – lack of necessary punctuation marks, the violating usage of such marks, substandard replacement of one mark with another. All theoretical provisions are illustrated with the examples which have been singled out in the Ukrainian Internet mass-media. On the basis of the research the causes of violating the punctuation norms in these mass media are defined: low level of punctuation literacy of the authors, bad knowledge of structure of syntactical units and their morphological expression, ignoring the acquired punctuation norms, high rates at creating the publications.

Key words: Internet edition, punctuation, punctuation mistake, punctuation norms, punctuation marks.

АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ

УДК 703: 304: 655.413

Оксана Іванченко

ТЕМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ КНИЖОК ДЛЯ ДІТЕЙ У РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

У статті проаналізовано основну тематичну палітру науково-популярної літератури для дітей у радянський час та проведено порівняльно-історичні паралелі з сьогоденням. Зміна способу життя та ментальності українського народу, основних його моральних орієнтирів, спричинені зміною системи державного управління, відкриттям інформаційних каналів, впливом засобів масової інформації, викликали й зміну уподобань читацької аудиторії, на що варто зважати сучасним видавцям, організовуючи роботу власного видавничого осередку.

Ключові слова: науково-популярне видання, тематика видань, видавництво «Веселка», видавнича діяльність, видавничий бізнес.

Постановка проблеми. Роль науково-популярних видань в інтелектуальному, моральному, естетичному розвитку та вихованні молодого покоління є очевидною. Ефект присутності, ілюзія безпосереднього пізнання, емоційна наповненість, апеляція до співтворчості, співпереживання, тісне переплетіння логіко-теоретичних та образно-емоційних елементів – ці ознаки високоякісного науково-популярного твору зумовлюють його вплив практично на всі сфери духовного світу юного читача – розум, емоції, волю. Зустріч поза межами шкільної програми з цікавою інформацією про навколишній світ, викладеною доступно й водночас цікаво, може стати для школяра початком серйозного захоплення тією чи тією науковою дисципліною, першим поштовхом до роздумів про зміст, причини й наслідки багатьох явищ і процесів, що відбуваються в сучасному житті. Видання пізнавальної літератури для дітей можна розглядати як пізнавально-навчальний комплекс, спрямований на допомогу в освіті та самоосвіті. Орієнтація на пізнавальну книгу домінує у світовій практиці сучасного книговидання [4].

Актуальність теми. Зміна способу життя та ментальності українського народу, основних його моральних орієнтирів, спричинені зміною системи державного управління, відкриттям інформаційних каналів, впливом засобів масової інформації, викликали значні зрушення в тематичному репертуарі видань, зокрема для дітей. Зважаючи на це, вважаємо

за доцільне тематичний аспект науково-популярної літератури для дітей розглядати у зв'язку з суспільно-політичним устроєм держави. Такий підхід дає змогу не лише виявити зміну основних тем, які з'являються чи зникають у дитячій літературі зі зміною періодів, а й простежити розвиток тих, що наявні в різних часових проміжках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематичні особливості літератури для дітей були предметом вивчення українських науковців, зокрема, О. Вовк [1], М. Вовнякової [2], О. Гаврош [3], А. Ємець [5], О. Копистинської [6], Е. Огар [7]. У науковій літературі представлено значну кількість праць, присвячених аналізу окремих тематичних особливостей дитячої книги. Однак сучасні реалії життя засвідчують швидку зміну уподобань юних читачів, що відображено й на тематиці творів для дітей.

Визначення раніше не вивчених частин загальної проблеми. Постає потреба докладнішого вивчення означеного питання, зокрема і в порівняльно-історичному аспекті. Тому **метою** нашої статті є аналіз тематичних ознак науково-популярної книги для дітей радянського часу в порівнянні з тематикою сучасних видань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тематичні плани будь-якого радянського видавництва, звичайно, відображали партійні вимоги до тематики видань. Щодо дитячої книжки – це теми, що розвивали б у новому поколінні радянських людей, які народилися в тоталітарній державі й зростали під пильним наглядом радянської системи, відірвані від об'єктивної інформації про реальне своє становище, обов'язкові риси «будівника комунізму» – любов до партії, повагу до її ідеалів та ідолів, працелюбність, покірність, скромність, колективізм тощо.

Єдиним спеціалізованим видавництвом в Україні, що забезпечувало видання дитячої літератури, за радянського часу було видавництво «Веселка». Науково-популярні видання були призначені переважно для дітей середнього та старшого шкільного віку, які вже мали певні захоплення в різних видах діяльності, галузях науки, техніки, бажали отримати наукові знання про предмет своїх уподобань чи навчитися щось робити власноруч.

Найбільш значимими серед книжок, запропонованих дітям, починаючи з часу створення дитячого видавництва в 1934 році, були видання, які знайомили юних читачів з основними ідеологами комунізму та соціалізму, їхнім життям і творчістю. Так, уже перші роки роботи «Веселки» надали малечі значну кількість пізнавальної інформації на цю тему, причому література була призначена, зокрема, і для дітей молодшого шкільного віку, як-от: В. Ленін «Промова В. І. Леніна на III Всеросійському з'їзді РКСМ 2 жовтня 1920 р.: наказ молодому поколінню більшовиків» (1934), А. Ульянова-Єлізарова «Дитячі й шкільні роки Ілліча» (1934) з перевиданнями в 1936, 1937, 1959, 1980 роках, «Оповідання про Маркса і Енгельса: збірник спогадів» (1958), Б. Волін «Студент Володимир Ульянов» (1960) та ін.

Значний масив видань, майже позбавлених ідеологічного нашарування, становить пізнавальна та прикладна література про навколишнє середовище, корисні копалини, рослинний і тваринний світ планети, географічні відкриття та ін.: Е. Міндлін «Походи криголама „Красін”» (1937), Р. Пересветов «Обережно – змії» (1964), М. Миклухо-Маклай «Мандрівка на Нову Гвінею» (1965), Е. Агабальянц «Секрети одного мінералу: Нарис про глину» (1975), В. Александрова «Рослини-хижаки» (1975) та ін.

Тривалі складні економічні умови в країні, бідність, брак продуктів харчування, одягу, необхідних побутових речей у переважній частині населення, а пізніше – суцільний дефіцит харчових та промислових товарів спричинили попит на книги прикладного характеру, які б навчали виготовляти потрібні предмети самостійно, вирощувати сільськогосподарські рослини, давали б знання про професії, будову різних механізмів, пристроїв, заходи захисту та безпеки. Такі видання виходили переважно незначними тиражами, але багатоманітністю матеріалу задовольняли цікавість читачів різних вікових груп, статі, захоплень: С. Кравцов-Крига «Хочу фотографувати: Як самому зробити фотоапарат і як фотографувати ним» (1934), Є. Вайнштейн «300 000 кілометрів за секунду» (1934) – для радіотехніків, К. Мавріна «Ми самі шиємо» (1960), І. Горобець «Для братика й сестрички: Іграшки-саморобки» (1974), В. Єфімов «Автоматика своїми руками» (1981) та ін.

Актуальною, відповідною до суспільно-політичного становища країни є література цієї теми, видана перед війною: П. Борисенко «Ворог над містом: Оповідання про те, чого не було, але до чого треба бути наготові завжди: Про протиповітряну хімічну оборону» (1941), Б. Пех «Що таке маскування» (1941), В. Сочеванов «Як подати першу допомогу» (1941).

Суспільна тематика науково-популярних видань зорієнтована здебільшого на розвінчання народних забобонів та релігії, розповіді про життя й традиції народів, які проживають у країні, аналіз політичних подій (зокрема з'їздів партії), ознайомлення читачів із різноманітними документами, заходами, персоналіями тощо, які репрезентують найкращі, з ідеологічного погляду, сторони суспільного устрою держави: А. Ваксберг «Що можна, а що ні: Про радянське законодавство» (1967), Ф. Арський «У країні міфів» (1971), О. Дергачов «Легенди синіх гір: Про Киргизію» (1975), В. Зоц «Комісари» (1977), Е. Каганов «Урок історії, або розмова про XXVI з'їзд партії: Нарис» (1982) та ін.

Науково-популярні розповіді про історію, стан розвитку, окремі цікаві аспекти науки, освіти, мистецтва не лише радянського, українського, а й світового рівня, містять видання «Веселки», починаючи з 60-х років XX століття: І. Волошин «Прекрасне живе вічно: Нарис про народне декоративне мистецтво України» (1961), С. Андрієвський «Чудесне – поруч:

Нариси про досягнення науки і техніки в нашій країні» (1969), Б. Крижанівський «Золоті сторінки кіно: Нариси» (1978), В. Замаровський «Сім чудес світу» (1979) та ін.

Значна кількість видань радянського періоду діяльності «Веселки» присвячена висвітленню напрямів роботи піонерської організації, її історії, життя й подвигів піонерів-героїв, що становило вагомий ланку підготовки майбутніх «будівників комунізму». Серед них: А. Патяк «Ніна Суца: Нарис про піонерку» (1934), А. Шмельов «Піонер в строю: Про стройову підготовку» (1941), А. Примак «Дай руку, друже!: Про дружбу українських і зарубіжних піонерів» (1962), І. Шкаровська «Високе вогнище: Оповідання про перших піонерів» (1978) та ін.

Важливим аспектом у радянській програмі всебічного гармонійного розвитку людини був фізичний розвиток та спорт. Тому, беручи до уваги ще й притаманну дітям природну фізичну активність, захоплення різними видами спорту, цій темі «Веселка» присвячує низку науково-популярних видань, як-от: В. Блях «На ковзани, на лижі: Поради» (1934), Н. Денисов «Шовкові куполи: Про парашутний спорт» (1941), В. Петровський «Твоя зарядка: Щоденна гімнастика школяра» (1964), В. Борзов «Поєдинок триває секунди: Нарис про спринтерський біг» (1973), О. Коляков «Баталії на шахівниці: Поради юним шахістам» (1981) та ін.

Мовно-літературна тематика видань зосереджує насамперед літературно-критичні нариси про життя й творчість письменників, розкриття окремих мовних проблем, що в основному використовували вчителі в процесі підготовки до уроків та позакласних заходів, які, проте, були призначені для дітей середнього та старшого шкільного віку. Прикладами таких книжок є: П. Колесник «Безсмертний Кобзар: Нарис» (1961), А. Матвієнко «Живе слово» (1964), А. Костенко «Співачка досвітніх вогнів: Леся Українка» (1971), В. Коптілов «У світі крилатих слів» (1976) та ін.

Нові суспільно-політичні та економічні умови в країні, звичайно, суттєво вплинули на видавничий репертуар сучасних видавництв, зокрема й видавництва «Веселка». Духовні ж інтереси сучасного читача значно розширилися, що миттєво відобразилося й на тематиці видань.

Ще з кінця 80-х років ХХ століття починають з'являтися теми, викликані давніми духовними потребами нації – мова, традиції, вірування народу. Вони швидко стають актуальними, їх рекомендують до вивчення в шкільних програмах.

Сучасний вибір науково-популярної літератури видавництв, які друкують книжки для дітей, є значно ширшим за радянський. Такі видання – одні з найбільш затребуваних у нинішнього читача. Книжки цієї тематики повинні мати найвищу поліграфічну якість, аби скласти гідну конкуренцію широкому асортименту подібної продукції на книжковому

ринку, випущеної багатьма видавництвами. Основними тематичними напрямками книжкової продукції науково-популярного напрямку є: історія України, видатні особистості, культура, освіта, літературознавство, природа, географія, історія, екологія, людина, наука тощо.

Тема культури та освіти в науково-популярних виданнях, започаткована ще в радянський період, тепер набуває переважно національного характеру, відображаючи українські надбання: «Отче наш: Розповіді про віру і молитву» (1994), «Ой на Івана, та й на Купала: Фольклорно-етнографічна розповідь» (1999), В. Касіян «Пророк: Літературно-мистецька книга» (2006) тощо.

Сучасна літературознавча тематика за кількістю назв чітко вирізняється серед інших наукових галузей. Вона представлена загалом розробками українських дослідників, що стосуються, зокрема й суворо заборонених за тоталітарного режиму тем: І. Ільєнко «У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників: (за архівами ДПУ – НКВС)» (1995), В. Шевчук «Вершинний твір українського бароко: Літературознавче дослідження «Енеїди» І. Котляревського» (2003), Д. Наливайко «Поема Джорджа Байрона «Мазепа» у контексті європейського романтизму: Літературознавче дослідження» (2006) та ін.

Досі серед читачів залишається популярною тема природи, Всесвіту, географії, техніки. Значний вплив на обрання юним читачем книг зазначеної тематики переважно справляє їх виразне художнє оформлення, що широко супроводжує тексти. Такими прикладами сучасних видань є: Я. Левчук «Пізнай і полюби: Довідник юного орнітолога» (1995), М. Янко «Гомін землі: Загадки топоніміки» (2000), І. Жук «Діти і радіація: Науково-пізнавальні розповіді» (2003), «Нормативні та практичні аспекти виконання оцінки впливу на навколишнє середовище: збірник матеріалів» (2003) та ін.

З-поміж видань, на які існує чималий попит читача, стали ті, що присвячені різним аспектам вияву людської особистості (зовнішності, рис характеру, поведінки), наприклад: Є. Сокол, Н. Круглякова «Як бути красивою: Поради косметолога» (1996), Ф. Пауло «Педагогіка душі» (2003), Ю. Чайковський «Розгадки таємниць людини: Від Гіппократа до сьогодення» (2004) та ін.

Висновки дослідження й перспективи подальших розвідок. Отже, тематика видань науково-популярної літератури для дітей зазнала значних змін, викликаних здебільшого новими суспільно-політичними та економічними умовами країни, які, зі свого боку, спричинили зрушення в читацьких потребах та симпатіях. Порівняно з радянським періодом діяльності видавництва спостерігаємо розширення тематики науково-популярних видань (мова, традиції, вірування народу, людська особистість), надання актуальності деяким давнім темам (культура, освіта, природа), зникнення деяких непопулярних тем (ідеологія, дитячі організації тощо).

Основна складова успіху видавництва в сучасному видавничому бізнесі, звичайно, тісно пов'язана з тематичною палітрою випущеної літератури, проте є ряд інших чинників, що мають значний вплив на ефективність діяльності, як-от: стабільність та згуртованість колективу, активна робота з читачами, проведення рекламних кампаній, залучення постійних авторів тощо, що становить предмет нашого подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вовк О. Основні завдання української дитячої літератури [Електронний ресурс] / О. Вовк. – Режим доступу до статті : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apsf_lil/2009_20/Vovk.pdf
2. Вовнякова М. Книжки для дітей [Електронний ресурс] : Підручник / М. Вовнякова. – К. : Знання, 2008. – Режим доступу до книги : <http://pidruchniki.com.ua>.
3. Гаврош О. Українська дитяча книжка [Електронний ресурс] : Навч. посіб. / О. Гаврош. – К. : МАУП, 2001. – Режим доступу до книги : <http://buklib.net>.
4. Жук З. Казочки про лицарів і драконів сучасної прози для дітей [Електронний ресурс] / З. Жук. – Режим доступу до статті : http://abetka.ukrlife.org/jyvka_avtor.htm.
5. Ємець А. Проблеми побудови і реалізації курсу “дитяча література” в сучасному педагогічному ВНЗ [Електронний ресурс] / А. Ємець. – Режим доступу до статті : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apsf_lil/2009_21/jemec.pdf
6. Копистинська І. Книжкові розкладки сьогодні: тематичний аспект / І. Копистинська // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – К. – 2003. – № 11. – С. 19–21.
7. Огар Е. Дитяча книга: проблеми видавничої підготовки : навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / Е. Огар. – Львів : Азарт, 2002. – 160 с.

Одержано редакцією 07. 02. 2013 р.

Прийнято до публікації 25. 03. 2013 р.

Оксана Иванченко

Тематические особенности научно-популярных книг для детей в советское время

В статье проанализирована основная тематическая палитра научно-популярной литературы для детей в советское время и проведены сравнительно-исторические параллели с сегодняшним днем. Изменения способа жизни и ментальности украинского народа, основных его моральных ориентиров, вызванные изменением системы государственного управления, открытием информационных каналов, влиянием средств массовой информации, вызвали и изменение предпочтений читательской аудитории, что необходимо учитывать современным издателям, организующим работу собственного предприятия.

Ключевые слова: научно-популярное издание, тематика изданий, издательство «Веселка», издательская деятельность, издательский бизнес.

Oksana Ivanchenko

The subjects of popular scientific reading for children in the Soviet period

The article analyzes main subjects of popular scientific books for children's reading in the Soviet period as compared to the present time. Changing lifestyle and mentality of the Ukrainian nation, its basic moral guidelines caused by a change of state government and by opening new channels of communication, as well as the influence of the media, brought the change with the readership, that should be considered by modern publishers in organizing the private publishing center.

Key words: popular scientific editions, subjects of the publications, publishing house “Veselka”, publishing activities, publishing business.

НАШІ АВТОРИ

Бабич Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Бондаренко Олена Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загального, германського та слов'янського мовознавства Донбаського державного педагогічного університету.

Гаврилова Тетяна Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Голуб Олена Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального, германського та слов'янського мовознавства Донбаського державного педагогічного університету.

Денисенко Зоя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Завальнюк Людмила Вікторівна – аспірант 4-го року заочної форми навчання кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені М. М. Коцюбинського; викладач кафедри мовознавства Вінницького національного технічного університету.

Іванченко Оксана Володимирівна – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри видавничої справи, редагування і теорії інформації Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Ігнатєва Світлана Євгенівна – кандидат філологічних наук, професор інституту гуманітарних проблем Національного гірничого університету, м. Дніпропетровськ.

Калько Валентина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Калько Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Кардаш Лариса Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української лінгвістики та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Кацімон Ольга Анатоліївна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Кислюк Лариса Павлівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Козяревич Ліана Василівна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри германської та фіно-угорської філології Київського національного лінгвістичного університету.

Колесников Андрій Олександрович – кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту української мови НАН України.

Кукса Тетяна Павлівна – старший викладач Севастопольського військово-морського інституту.

Кушлик Оксана Павлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького педагогічного університету імені Івана Франка, докторант кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Лонська Людмила Іванівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Мартинова Ганна Іванівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Мукан Агафія Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Черкаського державного педагогічного інституту.

Прокопович Лідія Сігізмундівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Романюк Юлія Віталіївна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України.

Савченко Ірина Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського

мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Селіванова Олена Олександрівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу Навчально-наукового інституту іноземних мов Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Слободинська Тамара Степанівна – доктор філологічних наук, доцент кафедри української мови, заступник декана-директора інституту філології й журналістики з наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

Таран Алла Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Цапок Олена Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики, реклами і PR-технологій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Шахова Олена Михайлівна – старший викладач кафедри російської мови Кримського державного медичного університету імені С. І. Георгієвського.

Шитик Людмила Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Шульгіна Валентина Іванівна – доктор філологічних наук, професор кафедри прикладної лінгвістики Черкаського державного технологічного університету.

Щербина Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Юсікова Олена Віталіївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України.

Ярмоленко Галина Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Наукове видання

МОВОЗНАВЧИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

ВИПУСК 16–17

Підп. до. друку 13.05.2013
Формат 60x84¹/16. Папір офсет.
Умовн. Друк. арк. 33. Гарнітура Times.
Вид.№ 1246. Тираж 300 прим.

Видавець: Чабаненко Ю.А.
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Шашкевича, 39
Тел. 0472/45-99-84; 56-46-66
E-mail: office@2upost.com

Друк ФОП Чабаненко Ю.А.
Україна, м. Черкаси, вул. О. Шашкевича, 39
Тел. 0472/45-99-84
E-mail: office@2upost.com